

કળિયુગ

ભાગ પહેલો

લેખક : હર્ષિવર જેટલીકર

નવસર્જન કાર્યાલય : મોટા આંકડિયા

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

| ગુજરાતી કાળીગરદ વિભાગ |

અનુક્રમાંક ૨૬૬૮-૧ કિંમત ૩-૦-૦

ગ્રંથનામ ડાહીયુગ-૧

વર્ગાંક ૬- : ૩

કળિયુગ

ભાગ પહેલો

લેખકનાં પુસ્તકો

નવલકથા

- (૧) જનમટીપ (બીજી આવૃત્તિ)
- (૨) લખ્યાલેખ („ „)
- (૩) ધરતીનો અવતાર
- (૪) પંખીનો મેળો
- (૫) પાતાળ કૂવો
- (૬) કળિયુગ ભા. ૧
- (૭) કળિયુગ ભા. ૨

નવલિકા

- (૮) તાણાવાણા
- (૯) માનતા
- (૧૦) પટલાઈના પેચ ભા. ૧
- (૧૧) પટલાઈના પેચ ભા. ૨

રેખાચિત્રો

- (૧૨) આમચિત્રો

ક ણિ યુ ગ

ભાગ પહેલો

ઇશ્વર પેટલીકર

ન વ સ જ ન   કા ર્યા લ ય
ભારા આંકડિયા   :   કાઠિયાવાડ.

પહેલી આવૃત્તિ

ફેબ્રુઆરી '૪૮

આ પુસ્તકના સર્વ પ્રકારના હક લેખકના છે.

हिंमत
 इषिया त्रष्टु
विद्यापीठ
 अमहावाट
 गंधारव्यू
 श्री ज्ञानी वीरराजत-संग्राह
~~२५७३८~~
 २५६८९

પ્રકાશક:

सुनिवाले माणिक्येन्द रवाणी
 शिष्ट साहित्य मुद्रणालय
 मोटा आंकडिया - (कॉ.)

ସୂଚକ:

ગોવિંદલાલ મોહનલાલ જાની
કીર્તિ પ્રિન્ટરી, રતનપોળ,
અમદાવાદ.

રૂતુયુગ અને એવા આશીર્વાદ સાથે મારાં બાળકો,
શ્રી. રમેશ, શ્રી. નિરંજના અને શ્રી મહેન્દ્રને

ક િ યુ ગ
ભા ગ પ હે ભા

મો હનપરાનું મંદિરવાળું ફળિયું પંચરંગી વસ્તીનું હતું.
સાચી રીતે કહીએ તો એને ફળિયું પણ ન કહેવાય.

ગામનો મુખ્ય ધોરી રસ્તો એ ફળિયાની વચ્ચે થઈ ને જતો હતો,
એટલે મહોલ્લાને ધરના જેવો જે બંધ હોય છે, તેવું અહીં ન હતું.
વળી ગામની એ મોટી દુકાનો એમાં આવંક્ષી હતી, એટલે ત્યાં બન-
રનો દેખાવ પણ થઈ રહેતો. આ ઉપરાંત બ્રાહ્મણ, વાણિયા,
પાટીદાર, સુથાર અને વાળંદ, એમ પાંચ જાતિનાં એમાં ધરો હતાં
એટલે પંચરંગી વસ્તીને લીધે અનેકરંગી એના દંગ હતા. જેમ
મહેરના મુખ્ય રસ્તા ઉપર દુકાનો અને બેગી વસ્તી હોય, એને
મળતું મંદિરવાળું ફળિયું હતું, એમ કહેવાય.

આથી એ ફળિયાની વસ્તીને બહુ સાવધ રહેવું પડતું. બહાર
જમે તે વસ્તુ પડી હોય તે. જેમ બીજાં ફળીમાં સલામત ગણાય,
તે અહીં સલામત ન ગણાતી. બહાર કાંઈ દાંત્રોવાણી, પાપડ કે

૨ કળિયુગ

સેવ, સૂકવવા મૂક્યાં હોય તો એને ચોક્કિયાત નેઈએ. ક્યારે ધોરી રસ્તા ઉપર જતાંઆવતાં ઢોર એમાં મોં બાલી એસે એ ન કહેવાય. વળી ઢોરની પાછળ એનો ધણી હોય એટલે એ મોઢાં એ બરી લે એટલેથી જ પતે. પણ રખડતી ગાય કે ગધેડું ને આવી ચડ્યું તો ખલાસ.

આ બધી મુશ્કેલીથી ફળિયાનાં લોક ટેવાઈ ગયેલાં હતાં. એને માટે એ પૂરતો બંદોબસ્ત પણ રાખતાં હતાં. પરંતુ બકોર બગતે ગોવિંદ માટે જ્યારથી બકરી રાખી હતી ત્યારથી આખું ફળિયું ત્રાહિમામ ત્રાહિમામ પોકારી ઊઠ્યું હતું. બકરી એવી બિસ્લી પડે આવતી કે પગરવનો સહેજ પણ ગણુસારો થવા દેતી નહિ. બડૂકા બોલાવ્યા વગર સૂકવેલા દાણા એવા બેડી દાઢે ખાઈ જતી કે શકરાખાજ જેવી શની વાળંદણુ પણ ગોથું ખાઈ જતી.

આમ જ્યાં સુધી બહાર સૂકવેલી વસ્તુ એ ખાઈ જતી ત્યાં સુધી તો બકરીની એ મસ્તી વેડી શકાય તેવી હતી. પરંતુ ધીમે ધીમે એણે ઘરમાં ઘૂસવા માંડ્યું. એની તરફ નજર કરવા જ ઐરાં ઓઢાં નવરાં છે ? એ સહેજ આંત્રાં પાછાં થયાં હોય, ચૂસા આગળ હોય, ત્યાં એ ઘરમાં ઘૂસી જતી. ચોરને પણ જે ચાકાકી ન આવડે તેવી ચતુરાઈથી એ ધોરે રહીને અંદર સરકા જાય. અને ઘરમાં શું ન પડ્યું હોય ? તાજી ટુવેરની શીંગો શાક માટે લાવીને નીચે નાખી હોય તેનો બડૂકા બોલાવી જતી બપોરની વેળામાં છડવા માટે ઓખા, બાજરી કાઢીને ટોપડીમાં મૂક્યાં હોય તે વાગોળ જતી. ચૂલા સુધી પેસી જાય અને છાશની દોણી હડીએ ચડી ગઈ તો તે બચબચ કરતી પી જાય. છેવટ કોઈ ચીજ એની હાથ ન આવે અને બોંડી પડી ખાલી હાથે પાછા વળવાની વેળા આવે તો છેવટ પાણિયાળામાં નીચે પાણી હોય તેમાં મોં બાલી એને સોળવે ત્યારે એ જ'પે !

તોફાન કરવામાં આટલી શરી છતાં માર ખાવાનો વખત આવે ત્યારે એગરીય ગાય જેવી થઈ જાય. બેં બેં કરતી વાંધે ઝાલી હોય તેમ એવી ઉપરાઉપરી ચીસો પાડી બેઠે કે મારવા ઉગાવેલી લાકડી નરમ પડી જાય. અને નરમ માર પડે છતાં તે સમાણી એ પેસાળ અને લીંદીઓ કરી નાખે. મારનારને એની એગરીયાઈ જોઈ દુઃખ આવી જતી. ગમે તેટલું નુકસાન થયું હોય છતાં ક્રોધ શમી જતો. અને એ સમો માશી આપ્તાનો બોલ નીકળી જતો—રાંડ લુચ્ચી ! જા, તારા જેવું કોણ થાય ! બકરીય એવી ટેવાઈ ગયેલી કે એ તકનો લાલ લેઈ ને ડાહીડમરી બની પોખારા ગણી જતી.

એના ગરીબ સ્વભાવને લીધે કળિયાનાં છોકરાં બધાં બકરી ભણી હતાં. એનાં બે લવારાંને છોકરાં જોંચકી જોંચકીને ફરતાં પણ એ કોઈનું નામ ન દેતી. વળી એકાદ નાના છોકરાંને બે બાજુથી પકડી રાખીને એની પીઠ ઉપર બેસાડે તો એ એને પાડી નાખવાને બદલે જોંચકીને ધીમે ધીમે ચાલતી. જાણે વરધોડાની કળ્યો હોય તેમ બીજાં છોકરાં એની પાછળ પાછળ ચાલતાં અને શોરબકાર મચાવી મૂકતાં. કોઈ કોઈ છોકરું એને કોટે વળગી પડી એને બચી પણ કરતું. કોઈ તોફાની બાળક લવારાંને આંચળે વળગાડી ધવડાવી મૂકતું ત્યારે બકરીને બરાબર ખરડાઈ હતી કે બકોર ભગતનો માર ખાવો પડશે, છતાં છોકરાંને રાજી રાખવા એ લવારાંને ધાવવા દેતી. બાકી એ વગર, લવારાં પોતે ધાવવા આવતાં તો એ પગનું ઊંસિયું કરી એમના મોઢામાં આંચળ આવવા દેતી નહિ.

એટલે કોઈ વખત ઘરમાં પેસી એનાથી માફ ન થાય એટલું નુકસાન થયું હોય અને ઘરની સ્ત્રી માફ નહિ કરે, એવી એને પકડાઈ જતાં ખાતરી થઈ જાય તો એ બેં બેં કરી એવું કળિયું ગજવી મૂકતી કે એની વહારે બાળકો આવી પહોંચતાં. ઘરનું બાળક

માના હાથની લાકડી કાલી લેઈ બકરી બદલ મારી માગતું હોય તેમ કહેતું—ના, બા! મંગીને ના મારીશ. અને ટાળે વળેલાં બાળકો મંગીને માનતાન સાથે, વાજતે ગાજતે ઠોડાવી જતાં.

આટઆટલા મંગીના ગુના માફ થતા તેનું બીજું પણ કારણ હતું. બકાર ભગતના પંદર વાસાના પૌત્ર ગોવિંદની એ મા બની હતી. એનું દૂધ એવું સરસ માફક આવી ગયું હતું કે, ૭ માસ થયાં છતાં ગોવિંદને સાળામાંદાંની છીંક સુદ્ધાં પણ આવી ન હતી. સગી માનું ધાવણ મધ્યું હોત તો પણ ગોવિંદ રૂતા પોલવા જેવો હટપુટ ન હોત, તેમ આખું કળિયુગ એકી અવાજે કહેતું હતું.

બકાર ભગત બકરી લાવ્યા ત્યારે સૌ કહેતું હતું કે એ બધાં ફાંફાં છે. પંદર વાસાનું બાળક, ઘરમાં સ્ત્રી વગર કદી ઓછરતું હશે, જીવતું હશે? બાળક ઉછેરવાની તે કંઈ ઓછી ઓડવેલ છે? પચ્યાસ વર્ષે બકાર ભગત બાળક ઉછેરવાનું શીખવાના હતા? બકરીનું દૂધ પાથે જો એમ ઠોકરાં ઓછરતાં હોય તો પછી માની કિંમત જ શી?

પરંતુ એ બધા બોલ ૭ માસની અંદર, બોલનારના મોંમાં પાછા પેસી ગયા. પાંચમે મહિને ગોવિંદ એસતાં શીખ્યો. ભગત એ હાથની તાળીઓ પાડી એને ‘રાધે રાધે’ કરાવના હતા. બોલતાં હજુ એને નહોતું આવડ્યું, પરંતુ એના નાજુક હાથે મંદિરની આરતી ચાલે ત્યાં સુધી એ તાળી પાડ્યા કરતો હતો. પ્રભુદર્શને આવેલાં સ્ત્રીપુરુષો પ્રભુ તરફ લક્ષ આપવાને બદલે ગોવિંદ તરફ ત્રાકી રહેતાં. બાળકો, જે ઘાંટ, નગારું વગાડવાની લાલચે, પરસાદની આશાએ, આરતી વખતે આવી પહોંચતાં હતાં, એમને ગોવિંદની એક નવી લાલચ વધી. ગોવિંદને રમાડવા બાળકો પડાપડી કરતાં.

બકાર ભગતથી પણ લોકો વારી ગયા. પચ્યાસ વર્ષની ઉંમર સુધી એમણે ચૂલાનું મોં જોયું ન હતું. પછી રાધતાં તો આવડે જ શાનું? ખેતી અને ભજન, એ બેમાં જ એમનું મૂળયો લક્ષ હતું. છતાં પચ્યાસમે વર્ષે પંદરવાસાનો પૌત્ર ઉછેરવાની

જવાબદારી પોતાના ઉપર આવી પડી ત્યારે 'ગોવિંદ, ગોવિંદ' નું હરિસ્મરણ કરતાં એમણે તે કર્તવ્ય પણ માથે ચડાવ્યું. મા, કરતાં ૫ ચડે તેટલી ઊઠવેઠ એમણે કરવા માંડી. મા તો બાળક રડે ત્યારે જ ધવરાવવાનું નામ લે, પરંતુ ભગત તો દૂધ પાવાનો એમણે સૂરના તાપના પકાયાના આધારે જે વખત નક્કી કરેલો તે પ્રમાણે, એ જાંઘતો હોય તો જગાડીને ય પાય. બૈરાં સલાહ આપતાં કે જાંઘતાં બાળકને જગાડવાનું કારણ નાહ, જાગે ત્યારે દૂધ પાવું. પણ એ દલીલ એ સ્વીકારતા નાહ. કહેતા—બાળકને કંઈ ભાન છે? એ જૂખ્યું થયું છે કે નાહ, એ તો આપણે શરત રાખવી જોઈએ. વખત થાય એટલે જૂખ્યું થયા વગર બાળક ન જ રહે!

એ રડ્યે ચડ્યું હોય ત્યારે પણ પુરુષ સ્વભાવ પ્રમાણે ખિન્ન ન જતાં, ધીરજથી એને જાનો રાખવા પ્રયત્ન કરતા. આરણ્યની સાંકળ ખખડાવતા, થાળી ઉપર વેલણના ટકારા મારી આરતી કરતા, બકરીનો આંચળ પકડી દૂધની શેઠ મારવાની રમત કરતા, મંદિરમાં પોપટનું પાંજરું હાલું, ત્યાં લેઈ જઈ પોપટ બતાવતા. રણછાડજી અને લક્ષ્મીજીની મૂર્તિઓ બતાવતા. મંદિરમાં ગાય હતી એના ગળાની ટોકરી હલાવી રણકાર કરી બતાવતા. પરંતુ ગાય એવી મિનજી હતી કે તરત માથું વીંજતી એટલે ખસી જતું પડતું. કુરકુરયાને બાળામાં લેઈ ગોવિંદનો હાથ એનાં રુવાંટાં ઉપર ફેરવતા.

આમ બાળકના ઉછેરનો કાંઈ જાતનો અનુભવ ન હતો છતાં બકાર ભગત પોતાની રીતે ગોવિંદને ઉછેરતા હતા. અને એ દરેકનું મન લોભાવે તેવી રીતે જોઈતો હતો. એમાં મંગીના દૂધનો મોટો હિસ્સો હતો એટલે મંગી એ રીતે પણ ફળિયાવાળાંને વહાલી હતી.

પરંતુ અતિ લાડ જેમ બાળકને નવી નવી કુટેવો શીખવે, તેમ મંગીનું પણ બન્યું. એણે વાસેલું આરણ્ય જંગાડીને ધરમાં પેસી જવાનું તોફાન માંડ્યું ત્યારે તો ફળિયાવાળાં બેઠી બેઠી.

૬ કળિયુગ

બારણા બહાર ખીલે બકોર ભગત મંગીને બાંધી મૂકતા, તેથી ઉલાળો ખેંચી બારણું ઉઘાડતાં ભગતને કાયમ જોવાથી એ બારણું ઉઘાડવાની કળા શીખી ગઈ. ઐરાં અમસ્તાં જોડેના ઘેર એસવા બધા તેમાં કંઈ બારણાને સાંકળ વાસીને ઓછાં બધા છે ? કાલું વાસી મૂકે. મંગી મોં વતી ઉઘાળાની દોરી ખેંચી, આગલા પગે બારણું ઠેલીને ઉઘાડતી. શરૂ શરૂમાં તો બારણું વાસવાનું રહી ગયું હશે તેમ માની સ્ત્રીઓ લુલાવામાં પડતી. પરંતુ એક વખત મંગીની ચોરી પકડાઈ ગઈ. એ જાતે જ બારણું ઉઘાડે છે એ વાત ગામમાં આશ્ચર્ય અને નવાઇનો વિષય થઈ પડ્યો. છોકરાને તો એ મજાની રમત થઈ પડી. બારણા પાસે એને લેઈ જઈ બાળકો બારણું ઉઘાડાવવાની રમત એની પાસે કરાવવા લાગ્યાં.

એટલે હવે તો બારણું વાસવું એ જ મુખ્ય વાત ન રહી પણ સાંકળ વાસવાનું મૂકવું ન જોઈએ, એમ ઐરાંએ નવી ટેવ ફેળવવા મગજમાં ખીલો મારીને ઠસાવવા માંડ્યું. ફગિયામાં મંગીનો ભોગ શતી વાળંદણ વધુ થતી. કારણ કે, દિવસનો મોટો ભાગ એને ઘર છોડી બહાર કામે જવાનું રહેતું. સવારના પહોરમાં પાણી હોય, તે પછી ઘરાકનાં લૂગડાં લેઈ તળાવે ધોવા જતી. ખારસા એ કલાક તો એના એમાં બધા. એ બધાં લૂગડાં પાછાં ઘેર ઘેર જઈ સૂકવવાનાં પણ એને માથે. બપોર પછી ઘરાકને ઘેર ઐરાંનાં આથાં ગૂંથવા નીકળી જતી.

આમ શતીને આખા દાંડો બહારનું કામ રહ્યું એટલે મંગીના તોફાનને એ ક્યાં સાચવીને બેસી રહે ? આજે બપોરે ઘરાકને ઘેર જતા પહેલાં બશેરની સેવો વણી હતી, તે ખાટલો ઘરમાં બાલી, બહાર સાંકળ વાસી, જતી વખતે એ છોટિયાને કહેતી ગઈ હતી કે મારા આવ્યા સિવાય કોઈ બારણું ઉઘાડશો નહિ. પાણી પીવું હોય તો પાડોસમાં પી લેજે એમ પણ સૂચના આપી હતી.

છોટિયો બારણું ઉઘાડત પણ નહિ. પરંતુ ગિલ્દીઠંડાની રમત

એવી સરસ જમી કે પોતાનો દાવ આ વખત પોતાના હાંડથી લેવો એમ એ ધૂનમાં આવી ગયો. ઉતાવળો ઉતાવળો, ઘેર દોડ્યો. સાંકળ વાસેલી જોતાં પોતાના એક મિત્રને જૂમ પાડી. એ ઘોડો ચયો. જૂઠા ઉપર પગ મૂકતાં એ સાંકળે અડી ગયો. આરણ્ય ઉઘાડ્યું. ગિલ્લીદોડ લીધો. ધૂનમાં ને ધૂનમાં સાંકળ વાસ્યા વગર એ ઠાકું આરણ્ય વાસીને રમતના મેદાન ઉપર દોડી ગયો. અને કર્મના જોગે મંજી આવી પહોંચી. એ લુચ્ચીને તો કહેવાનું જ શું ? આરણ્ય ઉઘાડી એ તો પેસી ગઈ. પરસાળમાં જ સેવનો ખાટલો હતો તે એણે તો સફાવટ કર્યો.

રમત પૂરી થતાં છોટિયો ઘેર દોડ્યો. આરણ્ય ઉઘાડું જોયું. સેવોના થોડા દોરા અહીંતહીં વેરાયેલા પડ્યા હતા. એ સમજી ગયો. મંજી ઉપર એને રીસ ચડી. પણ એ કરતાં માની એને એટલી બધી બીક લાગી કે આરણ્ય ઠાકું વાસી, સાંકળ વાસવાની ખટપટમાં પડ્યા વગર તળાવ ઉપર, દૂર દૂર રમવા નાસી છૂટ્યો.

શની આવી. સાંકળ ઉઘાડી જોઈ એને ધ્રાસકો પડ્યો. આરણ્ય ઉઘાડતાં જ એ ક્રોધથી સળગી ગઈ. એ હતી તો ચોખ્ખા દિલની કપટ વગરની, પણ ખિન્નજી જતી ત્યારે ન બોલવાનું પણ બોલી બેઠતી.

‘મૃગો એ ભગતનો ઠાકરો ઊછરવાનો હોય તો ઊછરે, નાંહ તો પડે એંસી હાથના ધરામાં.’ એમ કૂંકાડો મારતી એણે ક્રોધમાં ને ક્રોધમાં ધડીમ અવાજ કર્યો આરણ્ય બંધ કર્યું. પાડોશણુ રેવા એ સમી ધરમાંથી બહાર આવી.

શની ક્રોધ ઠાલવતાં બોલી: ‘આ ભગતડાને આપણે વળી સરમમાં કશું કે’તાં નથી ત્યારે સાવ બકરીને છૂટી મૂકે છે. આ મારી બશેરની સેવો.....’

અને શની એ જ ક્રોધભરી ભગતના ધર બણી નાડી. શનીના સ્વભાવને પાડોશમાં રહી સારી રીતે પિઝાણી ગયેલી રેવા સમજી ગઈ કે, ભગતના ઘોળામાં આ રાંડ ધૂળ બર્થા વગર નાંહ રહે !

ગો વિંદ રમતો હોય, રડતો હોય, હીંચતો હોય કે
 ગેલમાં હોય, ખડાર ભમતે એતે માટે એક જ
 રામઆણુ દવા રાખી હતી. તાળી પાડતા જાય, મોં મલકાવતા જાય,
 અને ગાતા જાય—

રાધે ગોવિંદ રાધે,
 શીરો પૂરી ખાજે;
 શીરાને તો વાર છે,
 પૂરીઓ તૈયાર છે.

એ સાંભળી મંદિરના પૂજારી શિવશંકર મહારાજ ખોલી
 બિઠતા: ‘ભગત ! છોકરાને ખાલી જ લાડ લડાવો છો ને ? શીરો અને
 પૂરી તો પછી, એક વખત માટલીમાં ભુઓ જોઈ ધઉતો લોટ જ
 હોય તો !’

ભગતના મોં ઉપર મલકાટની જગાએ કુચુલતા ઊવાઈ જતી.
 આંખમાં જળજળિયાં આવી જતાં. ભુવાનજોષ પુત્ર અને પુત્રવધુનાં
 બે માસના અંતરે થયેલા મોતના કારી ધામાંથી વેદના વહેવા લાગતી.
 ગળગળા અવાજે એ જવાબ આપતા : ‘મહારાજ ! એના કરમમાં
 શીરોપૂરી હશે તો કોઈ મિથ્યા કરનાર નથી. અને નહિ હોય તો
 હું ગમે તેટલી તૃષ્ણા રાખું એથી શું વળે ?’

શિવશંકર એમને આશ્વાસન આપતાં કહેતા: ‘તમારા જેવાં શીરોપૂરી તો મા હોત તો ય ન ખવડાવી શકત. બાળારાજને તમે મળ્યા છો પછી શી કમીના છે?’ અને ઘડીભર ગોવિંદના લલાટ તરફ તાકી રહી કહેતા: ‘મારું કહું ખોટું પડે તો જો જો. એનું વિશ્વાળ અને કપાળ મોટું માથું ચોખ્ખું કહી આપે છે કે એ મોટા ભ્રાત્રીશાળી છે. બાકી, માને ય ટપી જાય એવાં લાડ દાદા પાસેથી મળે?’

શિવશંકરનો આભાર માનતાં ભગત કહેતા: ‘લાડ આડ તો ડીક. પણ તમે ખેડ ન હોત તો હું વળી ઊંઠરાને ઉઠેરવાનું શી રીતે સ્વીખત? અને હું તો ધરમ કે શરમે કરું એમાં કોને ઉપકાર કરું છું? પણ તમે ખેડ.....’ ભગતનો કંઠ બીનો ચર્ષ જતો.

વાત પણ ખોટી ન હતી. શિવશંકર અને નર્મદા ઝોરાણી એ ખેડ પતિપત્નીનાં હૂંફે ઓછી ન હતી. ભગત કરતાં શિવશંકર પાંચેક વર્ષે મોટા હતા. શિવશંકરને આ ગામમાં :આવ્યાં ત્રીસ વર્ષ ચર્ષ ત્યારનો એ બંનેને સંબંધ. મંદિરને અડીને જ ભગતનું ઘર, એટલે પાડોશી તરીકેનો સંબંધ અને મક્તિપ્રધાન બંનેના છત્ર, એટલે એમ એક રીતે બંનેનો મેળ દૂધસાકર જેમ જમી ગયો હોતો.

શિવશંકર ફરતા ફરતા કથા કરવા મોહનપરામાં આવ્યા હતા. તે વખતે ૨૫ વર્ષની ભરબુવાન અવસ્થા હતી. ગરીબ માઆષ પાંચેક વર્ષ ઉપર ગુજરી ગયાં હતાં. એક બહેન હતી તે પરણીવેલી હતી. ગામના લોકોએ એમના ગુણુ જોઈ મંદિરમાં પૂજારી તરીકે રહી જવા આગ્રહ કર્યો ત્યારે એમને બીજે માયા સંકેલવાની ન હતી. એ કથા કરવા આવ્યા હતા તેમાંથી કાચમના રહી ગયા.

પરંતુ તે વખતે એમને એ ખ્યાલ નહોતો કે આ પગલાથી પોતે ગામની શિરોમણિ પ્રાપ્તિ, બ્રાહ્મણની આંખમાં કણાની ખેડ

૧૦ કળિયુગ

ખૂંચવાના હતા. પાંચ વર્ષ પહેલાં જૂના પૂજરી ગુજરી ગયા હતા. વચ્ચે ત્રણ નવા પૂજરીઓ ગામે બહારથી આવ્યા, પરંતુ એ ન ટક્યા. બ્રાહ્મણોએ ન ટકવા દીધા. પૂજરીની ગેરહાજરીમાં બ્રાહ્મણના સાત ધર વારાફરતી મંદિરની પૂજા કરતાં. અને મંદિરની ૪૦ વીધાં જમીનની આવક, અને ગામની બીજી આવક, ભાગે પડતી વહેંચી લેતાં. આતું ઉત્પન્ન પૂજરી આવે એટલે જતું રહે એ બ્રાહ્મણોથી કેમ વેઠાય ?

લોકોને પણ ગામના બ્રાહ્મણો ઉત્પન્ન ખાય એ નહોતું ગમતું એમ નહિ. પરંતુ એના બદલામાં લોકો જે આશા રાખતા એ બ્રાહ્મણો તરફથી મળતી નહિ. એ તો વેડિયાવાડની જેમ વખત થાય ત્યારે મંદિર ઉઘાડી આરતી ઉતારી જાય, ભગવાનને નવડાતી જાય અને થાળ ધરાવી જાય. પરંતુ અપોરે કથાકર્તાને કે સત્સંગ જેવું કંઈ થતું નહિ. રાતે ભજનમંડળી જામતી નહિ. લોકોને તે એવા પૂજરી જોઈતો હતો કે જે કાયમ મંદિરનો ચર્ચ રહે. ગામને શિવશંકર એવા મળી રહ્યા.

શિવશંકર કાશીએ એ વર્ષ રહેલા હતા. સંસ્કૃત થોડું જાણતા. જ્યોતિષમાં કંઈ સમજતા અને કથા તો મુંદર કહેતા. ઉપરાંત વેદ જાણતા. એટલે બ્રાહ્મણોના કોપનો પાર ન રહ્યો. અધી વાતે એમના કરતાં આગળ ગયેલા એ જીવાનિયાની ટાઢાપાણીએ ખસ કાઢવા સુરજરામ તરવાડી લાગ શોધી રહ્યા હતા.

પરંતુ એ જ વર્ષમાં શિવશંકર ગામને એટલા ભાવી ગયા કે, જૂના, અખડખજ મંદિરને ઠેકાણે નવું બાંધવું એમ ગામલોકોએ નક્કી કર્યું. ધરદીઠ ઉઘરાણું કર્યું જૂના મંદિરને ઠેકાણે નવું મંદિર બંધાવું. શિવશંકર તો મંદિરને પોતાનું ધર જ માનતા એટલે ધરધણી જેટલી મહેનત પોતાનું ધર બંધાવતાં કરે તેટલી એમણે કરી હતી.

આમ પાંચ વર્ષ શિવશંકરને ગામમાં થયાં એટલે લોકોને એમના વિષે એક લાગણી થઈ આવી. બ્રાહ્મણો દીકરો, ગામને આશરે રહે અને એને પરણવાનું કેટલાંક ન પડે ! શિવશંકરે પોતાની ચરોતરની નાતમાંથી કન્યા મળે તેવી સ્થિતિ નથી એમ જણાવ્યું. કારણ કે, એટલા કન્યાના ભાવ ગામ ધારે તોપણ ખચી શકે તેમ ન હતું. છેવટ કાઠિયાવાડથી કન્યા લાવીને પોતાના મહારાજને પરણાવવા એમ ગામે નક્કી કર્યું. શિવશંકર અને બીજા એ ગામ આવેલાન લીંબડીની પાસેના ગામે જઈ કન્યા જોઈ, નક્કી કરીને આવ્યા. એ હજારનું ગામે ફરી ઉત્તરાણું કર્યું. ચાલીસ માણસની જાન વાજતે-માજતે શિવશંકરને પરણાવી આવી.

પરંતુ છ વર્ષથી સૂરજરામ તરવાડીને જે લાગ નહોતો મળી શકતો તે આમાં મળી આવ્યો. કન્યામાં દગો થયો હતો. ખતાવી હતી દસઆર વર્ષની અને પરણાવી હતી સત્તર વર્ષની. બાકી કન્યામાં બીજું કંઈ કહેણું ન હતું. પરંતુ સત્તર વર્ષની કન્યા કુંવારી હોય જ ક્યાંથી, એ પ્રશ્ન સૂરજરામ તરવાડીએ ખડો કર્યો. કામની પાસે આનો જવાબ ન હતો.

સૂરજરામ તરવાડીએ જાતે જ ચુકાદો આપ્યો કે આમાં છેતરપિંડી થઈ છે અને વિધવાને કુંવારી કહીને પરણાવી દીધી છે ! પિયરથી તો કાઈ કહેતાં કામ—માલ વેચી દીધો હોય અને મૂળ ધણીને જેમ કંઈ લેવા દેવા ન હોય તેમ—આવું ન હતું. આ વાતનો કાણ વિરોધ કરે ? નર્મદા કરે તો એનું સાચું કાણુ માને ? બળી નર્મદાએ ય કંઈ ખુલાસો ન કર્યો. સૂરજરામ તરવાડીને લાગ મળી ગયો. એમણે શિવશંકરનું નર્મદા સાથેનું લગ્ન ધર્મ વિહીન જાહેર કર્યું. બ્રાહ્મણસમાજ તરફથી એમની સાથેનો રોટી વ્યવહાર ખંધ થયો.

શિવશંકર ઉપર લોકોને જાડી પ્રીતિ ન હોત તો એમણે પણ એમને મંદિરના પૂજારી તરીકે ન રાખ્યા હોત. પરંતુ એમ ન કરતાં જાંડા જિતયા. નર્મદાએ છેવટે ખુદાસો કર્યો કે, પોતે વિધવા છે એ ખોટી વાત છે. અમારી નાતમાં નાનપણથી વિવાહ થાય છે. તે વૃદ્ધતા નથી, પરંતુ મારો વિવાહ નાતમાં પ્રથમ વૃદ્ધો. મને જાંડેલી ગણી કોઈ લેવા તૈયાર ન થયું. આપ છેવટે દીકરીને ક્યાં સુધી કુંવારી ધાલી મૂકે ? એટલે પરદેશ (ગુજરાત)માં પરણાવવાની આ યુક્તિ કરી. પ્રથમ નાની બહેનને બતાવો.

મામે એ ખુદાસો સ્વીકારી લીધો, પરંતુ બાહ્ય તો કંઈ બહાનું શોધતા હતા એટલે કેમ સ્વીકારે ? ત્યારની ધડી અને આજનો દિવસ, એ રોટી બ્યવહાર શિવશંકર સાથે બંધ હતાં.

નર્મદાને ખોળે બાળક ન હતું. પરંતુ બાળકની ખોટ એમને મંદિરની રણછોડજી અને લક્ષ્મીજીની મૂર્તિઓ જણાવવા દેતી નહિ. જે પ્રેમથી બાળકોને નવરાવે ધોવરાવે અને શણગારે તે પ્રેમથી બંને જણ એ મૂર્તિઓને વહાલ કરતાં. શુદ્ધિથી તે મૂર્તિઓને એ સર્વશક્તિમાન, જગતકર્તા પ્રભુ માનતાં, પરંતુ હૈયામાં તો વાત્સલ્ય ભાવ જ જીભરાતો. ફક્ત એ મૂર્તિઓ સાથે બાળકોની જેમ કાલુ કાલુ બોલવાનો લહાવો ન મળતો. પરંતુ પોપટ પાડ્યો હતો એમાંથી એ લહાવો પૂરો પડતો હતો. પોપટ પણ એમની ભૂખ પામી ગયો હોય તેમ, બાળક જેટલા વખત બા-બાપુજી કહી બૂમો ન પાડે તેથી અધિક એ પાડતો. પોપટનું નામ એમણે નારણ પાડ્યું હતું.

દરરોજ સવાર સાંજ નિયમિત દર્શન કરવા આવનાર દસઞ્જાર જણનાં તો એ નામ સુદ્ધાં જણતો. મંદિરની ખડકોના આરણ્યોને હિલાળો ખખડે કે નારણની નજર એ તરફ મંડાતી. વ્યક્તિ દેખાય

કે એ જૂમ પાડી બિઠતો: 'બાપુજી! ભગત આવ્યા,' 'કસ્તુર શેઠ આવ્યા,' 'શની આવી.' છેલ્લા મહિનાથી તો ભગતની 'મકરીનું' નામ પણ શીખી મેલો હતો એટલે એ બારણામાં મેં બાલે કે એ બરાડી બિઠતો- 'બા! બા! મંગી આવી!'

વળો શિવશંકર પણ એની સાથે નવી નવી વાતો કરતા.

'બેટા! નારણ.'

'હાં, બાપુજી!'

'જે ને બેટા! બાર વાગ્યા પણ તારી બાએ રસોઈ કરી નથી.

નારણ રસોડા તરફ નજર કરતો.

નર્મદા રસોડામાં રહી રહી જવાબ દેતી.

'નારણ! કહે તારા બાપુજીને કે, બા બિચારી કેટલે પહોંચી વળે. એનું હવે પહેલાં જેવું શરીર તો સારું રહેતું નથી.'

નારણ આવું લાંબું બોલી શકતો કે સમજી શકતો નહિ. એટલે શિવશંકર સામે નજર કરતો.

શિવશંકર કહેતા: 'ઠાકરા બધા ય સરખા. માનો પક્ષ ખેંચે એટલો બાપનો ન જ ખેંચે. મા પાસેથી આવતું મળે, પહેરવાનું મળે, લાઠ કરવાનાં મળે, પરંતુ બેટાઓ એ બધું બૂલી જાય છે કે એ સૌ વાનાં આવે છે બાપના પરસેવામાંથી.'

નારણ એ વાત રહેવા દેઈ, પોતાનો રાજનો પ્રશ્ન કરતો: 'આજે શાની કથા કહેવાની છે, બાપુજી!'

શિવશંકર: 'આજે અનિરુદ્ધ એ બાપનું હરણ કરી જશે.'

નારણ એમાં ઓછો સમજતો હતો ? ખીજે પ્રશ્ન કરતો :
‘આજે પરસાદ શાનો કરવાનો છે ?’

‘પચવાનો, તને ભાવશે ને ?’

બાળક જેમ ‘મઝા પડશે.’ મઝા પડશે’ એ તાનમાં નાંચે તેમ નારણ ઓઢ્યા વગર નાચવા માંડતો.

મંછા ગાય સાથે પહેલાં એ વાતો કરતો. એના વતીની ખાવાની અને પાણીની માગણી પણ એ કરતો—આ ! મંછાને પાણી પીવું છે. આ ! મંછાને ખાવું છે.

મંછા તોફાની હતી. રબારીની ગાયો ભેગી એને ચરવા મોકલતા ત્યારે એ ધણુમાંથી છૂટી પડી નાસી જતી. લોકોના ખેતરમાં પેસી જતી. ગોવાળને ઠપકો અને ગાળ પણ સાંભળવી પડતી. મંદિરની ગાય છે એમ કરી થોડો વખત લોકોએ માફ કર્યું. પરંતુ પછી એ ત્રાસ ક્યાં સુધી વેઠાય. ગોવાળને કઢી દીધું કે એને સચવાય તો ધણુમાં લાવો. આકી ભલે એ મંદિરમાં રાત-દહાડો બાંધેલી રહેતી. બેઠાં ખાશે તો પણ રણુછોડછને ઘેર ખોટ નથી, એને માટે ૨૫-૫૦ પૂળા ઘરદીઠ આપવા પડશે તો એ પોપાશે, પણ આ નુકસાન.....

ત્યારથી ગાય ધણુમાં છોડવાની બંધ થઈ. એ વખત પાણી પાવા જવામાં ૫ ત્રાસ દેતી. કોટે ડહકલો બાંધીને છોડે તો પણ તળાવની પાળે નર્મદાને રખડાવે. પરગણુ છોકરા, કે મોટા, એને સીધા રસ્તા ઉપર લાવી આપે ત્યારે. છેવટ એથી કંટાળી નર્મદાએ બેઉ વખત એને ઘેર પાણી પાવાનું રાખ્યું. એટલે મંછા ચોવીસ કલાક ખીલે બંધાયેલી રહેવા લાગી. પણ તોફાની સ્વભાવ એનો કાબૂમાં ન આવ્યો. પહેલાં એ માથું નહોતી વીંઝતી, એ વીંઝતી

અઈ. ખીલા આગળ કાઢી ગયું હોય તો માથું મારતી. મંદિર રહ્યું એટલે છોકરાં આવ્યા વગર ન રહે, અને એ અટક્યાનાં ક્યાં વચર ન રહે. એ તોફાનમાં એકની નસકારી ફૂટી, ખીન્નનો હાલતો દાંત પડી ગયો, અને ત્રીજાને તો શીંગડે ચડાવી એવો ફેંક્યો કે મંદિરમાં પગ મૂકવાની ખો બૂલી ગયો.

ગૌરીવતવાળી કન્યાઓ એને પૂજવા આવતી ત્યારે નર્મદા કે શિવશંકરમાંથી એકને હાજર રહેવું પડતું. એથી આગળ વધી એક દિવસ એણે નર્મદાને સુદ્ધાં ગોથું મારીને ગમડાવી દીધી ત્યારથી નારણનો મિઝળ ગયો. મંજાને બોલાવવાનું એણે બંધ કરી દીધું.

શિવશંકર બહારથી આવ્યા એવા જ તે વખતે એણે ફરિયાદ કરી: 'મંજાએ ખાતે મારો.'

મંજા તરફ લાડ કરતાં શિવશંકરે કહ્યું: 'દોકરો ! તારાં તોફાન વધતાં ચાલ્યાં કે શું ?'

નર્મદાએ અંદરના ખંડમાંથી બહાર આવતાં કહ્યું: 'મંજી ઉપર મને તો એટલી રીસ ચડી કે એને ભોંય ભેગી જાણે કરી નાખું.'

એને ગુનાતે માફ કરતાં શિવશંકરે કહ્યું: 'એ તો જનાવર છે. અણુધ છે. આપણે પણ એના જેવું થવું ?'

'એમ જાણીએ છીએ તેથી જ એ માથે ચડી વાગી છે.'

'એનું આપણી પાસે જેટલું માગતું લહેણું હશે તેટલું પૂરું ક્યાં વગર કંઈ છૂટકા છે?'

નારણે ખાતો પક્ષ લેઈ મંજાને માર ખવડાવવા ઘણી ઇચ્છા વ્યક્ત કરી, પણ શિવશંકર આગળ એ વ્યર્થ મર્ષ. અને તેથી મંજા ઉપર રિસાઈ એણે એની કદા કરી.

નર્મદા સુદ્ધાંએ એને કહ્યું: 'એટા ! નારણ ! ધરનાં એડે તે

કદા થતી હશે ? મંઝા તો તારી અહેન કહેવાય. રિસાય તોય અહેન બાઈ ઉપર રિસાય. કંઈ બાઈથી અહેન ઉપર રિસાવાયું ? તો તો લોકોને કહેતાં ફાવે કે અહેનને સાલ્લો લેવો : પડે માટે બાઈ એ રિસાઈને અહેનનો કાંટો કાઢ્યો !'

પણ નારણ ન મનાયો તે નજ મનાયો.

પ્રાણીઓની આ માયામાં ગોવિંદનો એકનો ઉંમરો થયો. અને પતિપત્ની કાઠના દુઃખમાં દુઃખી થવું એ સ્વાભાવવાળાં હતાં. એટલે સ્વાભાવિક રીતે ભગતના દુઃખને એમણે પોતાનું દુઃખ ગણ્યું. તેમાં ય ગોવિંદ સાથે માયા થતાં એ દુઃખ રહ્યું જ નહિ.

છતાં ભગતને એમની સેવા લેતાં અંદરથી દુઃખ થતું. મનુષ્ય કાટિમાં બાહ્યજીવે જોયે અવતારની સેવા ન કરાય ત્યાં સુધી ભગવાન માફ કરે, પણ એની પાસે સેવા લેનારને એ શી રીતે માફ કરે ? નર્મદા કે શિવશંકરના ખોળામાં ગોવિંદ હોય ત્યાં સુધી ભગતનો જીવ જીવે રહેતો. રખેને એ પેશાય કરે. પેશાયથી અર્પાવત્ર થયેલું. વસ્ત્ર, પછી એ શિવશંકરનું ધોતિયું હોય કે નર્મદાનો સાલ્લો હોય, ભગત પોતે ધોઈ નાખતા. અને જણ ધણ ના કહેતાં, પણ એ માનતા નહિ. એ પાપ પોતે કયે ભવે ભોગવે ? ભગતની મુશ્કેલી ગોવિંદ સમજી ગયો હોય તેમ છેલ્લા એક માસથી એ પેશાય કરવાનો થાય ત્યારે એમની પાસે હોય તો રડવા માંડતો. ભગત લે કે તરત પછી પેશાય કરતો. એના એ ડહાપણથી ખુશ થતાં ભગત ગોવિંદના ગાલ ઉપર અચ્છી કરીને વહાલ કરતો.

પહેલા બે મહિના નર્મદા પાસે જ એને રાતે રાખ્યો હતો. નર્મદા તો હજુ પણ એને રાખત, પરંતુ એટલા વખતમાં ભગત

ટેવાઈ ગયા એટલે આપદ્ધર્મ' તરીકે ખાલણ પાસેથી લીધેલી એ અયોગ્ય સેવા એમનો જીવ લાંબાવી શક્યો નહિ. છતાં ગોવિંદ ત્રણેનો સહિયારો હતો. સવારના પહોરમાં ઊઠીને દાતણ લેઇને શિવશંકર નીકળે એવા ભગતને જૂમ પાડે: 'કેમ, ગોવિંદ રાત્રે રડ્યોકર્યો તો નથી ને?' અને જો એ ભગતો હોય તો પેટમાં કંઈ બગાડ જેવું તો નથી એ જોવા શિવશંકર એનું પેટ દાખી જોતા. ઊંઘતો હોય તો નાક આગળ હાથ રાખી એના શ્વાસોચ્છવાસ જોઈ લેતા અને સંતોષ વ્યક્ત કરતા. બહાર ઊભેલી મંગી 'બે... બે...' કરી કહેતી એ બધો પરતાપ મારો છે !

એટલે ગોવિંદ અંગેની નાની મોટી કંઈ હિલચાલ હોય તો ભગત તે વ્યક્ત કરવા સીધા મંદિરમાં દોડતા. રાધે રાધે એમ એ હાથે તાળી પાડતાં ગોવિંદ શીખી ગયો હતો. પરંતુ એના ગળામાંથી સાચે જ 'રા...ધે...' નીકળ્યું હોય કે ગમે ને બીજા અપ્રસ્તુત અવાજમાંથી ભગતે 'રા...ધે...' બંધ બેસાડી દીધું હોય, એ તો એ જાણે. પરંતુ ગોવિંદ 'રા.. ધે' બોલ્યો એ એમની સૃષ્ટિમાં આશ્ચર્યનો બનાવ હતો. અને શિવશંકરથી કે નર્મદાથી એ પ્રસંગ અજાણ્યો શી રીતે રખાય ?

ગોવિંદને ઉપાડતાકે ભગત મંદિરમાં દોડ્યા. શિવશંકર આરતી માટેની દીવંટો કરતા હતા. નર્મદા પાંજરું ઉતારી નારણને લીલું મરચું ખવડાવતાં હતાં. મંજા એ બધાંની નજીક આવી બેસવા ઇચ્છતી હોય તેમ ગળાની સાંકળ ખેંચાય તેટલી ખેંચી, બે પગ ગમ્મલમાં મૂકી, અંદર જૂકી હતી.

અને ભગત બોલી ઊઠ્યા: 'મહારાજ ! ગોવિંદ 'રા...ધે' બોલ્યો.'

નર્મદાએ આશ્ચર્ય પામતાં કહ્યું: ‘શું કહેો છો, ભગત! આવડો છોકરો બોલતાં પણ શીખ્યો?’

શિવશંકર: ‘સંસ્કારનો શાસ્ત્રમાં મંદિમા ગાયો છે તે કંઈ અમસ્તો? દરેક બાળક પહેલાં ‘બા’ બોલે છે. પરંતુ આના આમળ ‘રાધે ગોવિંદ રાધે’ નું અહર્નિશ રટણ થયેલું એટલે ‘રાધે’ જ બોલે એમાં શી નવાઈ? સંસ્કાર તે આનું નામ!’

ભગતે ગોવિંદને બોળામાં બેસાડી બે હાથે તાળી પડાવી કહ્યું: ‘બોલ. રાધે. રાધે બોલ.’

પણ ગોવિંદ પોપટના પાંજરા સામે તાકી જ રહ્યો. ત્યાં તો ભગતને મંદિરમાં બોલતા સાંભળી શની વાળંદણે એમના ઘર બહારી મૂકેલો પગ પાછો વાળ્યો, અને મંદિરમાં દોડી.

ભગત એને જોતાં જ પ્રથમ બોલી બઠ્યા: ‘શની! વહુ! ગોવિંદ ‘રા...ધે... બોલ્યો.’ અને ગોવિંદની નજર તે બડીએ પાંજરા તરફથી વળી શની બહારી ગઈ. અને શની જતાંઆવતાં એને તેડતી એટલે તેડાવા એણે બે હાથ લાંબા કર્યા.

શનીથી એના મોં સામે જોતાં હસી જવાયું.

શની વાળંદણુ એના સ્વભાવ પ્રમાણે જો બોલી હોત
તો ક્યાંનું ક્યાં વેતરી નાખ્યું હોત. પરંતુ પેટમાં
કોષનો ભાર હોવા છતાં ગોવિંદનું મોંજોતાં એનાથી બુદ્ધ જ બોલાયું.

‘ભગત કાકા ! તમારી બકરી મારી બશેરની સેવો ખાઈ ગઈ.
કોઈ વખત છૂટી જાય એ તો ઠીક પણ કાયમ.....’

ભગતે વચ્ચે જ કહ્યું : ‘વહુ ! જાનવર છે. એને મારે ય લાજ
નથી આવતી. તે દિવસે નાથીએ માખણ તાવીને ચૂસેથી ઉતાયું’ ‘તું’
ને એણે દોળી નાખ્યું. મરી જાય એટલું મેં એને માર્યું. તમે બધાં
છોડાવવા આવ્યાં તાં.’ સહેજ રહીને બોલ્યા : ‘દોર પાંચવું સારું
પણ આ બકરી ભૂંડી. ખીસે બાંધ્યું રહેવાનું તેને ગમતું જ નથી. કાંતો
ખીલો કાઢીને ચાલવા માંડે, કાંતો દોરડું આચકાવીને તોડી નાંખે,
અને બાકી ફળિયાનાં ઝાકરાં છોડી મૂકી એની પાસે તોફાન
કરાવે’ અવાજમાં દુઃખ વ્યક્ત કરતાં કહ્યું : ‘તું જ કહે, વહુ !
તમારું બધાંનું નુકસાન કરે એ મને ગમતું હશે ? એ તો સૌ સારાં
જલાં છે કે સાંખો છે. નાછૂટકે મને, કહેવા આવો છો.
બાકી એને રીસ ચડાવી બે ઠોકો તો એનું શું ગળું ? આજસુધી
જીવતી જ ન રહી હોત. ગામમાં જો બકરાંનો વાડો હોત તો કંઈ

દુઃખ ન હતું. એની સાથે ચરવા જત. એ નથી એટલે શું થાય ?
 હું તે ગોવિંદને રાખું કે એને ચારવા લેઈ જઈ ? પણ ભેગું એને
 લેઈ જવાનું ગોવાળને કહ્યું. પણ એ ખિચારો કહે—કાકા ! ફાળયા-
 વાળાં એનાં તોફાન વેઠશે, પણ સીમવાળા નહિ વેઠે. પંખીના જેવી
 એ જત. અહીંથી તહીં ફર્યા કરે. વાડમાં છીંકું ન હોય તો પણ
 સહેજ બાકારામાં થઈ અંદર પેસી જાય. એને અમે ક્યાં સાચવતા
 કરીએ ?’

ગોવિંદ લાંબા હાથ કરી રહ્યો હતો એટલે શનીએ એને
 ક્યારનો લીધો હતો. આટલું કહેવા આવવામાં ય પોતે ગુનો કર્યો
 હોય એને તેથી શની શરમાઈ હોય તેમ નીચું જોઈ સાંભળી રહી
 હતી. એના મોં ઉપરના ભાવ જો ભગત જોઈ શકતા હોત તો
 એ આગળ બોલ્યા જ ન હોત. પરંતુ એ તો પોતાની લાચારો
 બ્યક્ત કરતાં બોલ્યે જતા હતા.

‘વહુ ! તમારાં બધાંની માયા છે એટલે, બાકી આ ઉમરે
 મારાથી તે કંઈ ધાવણો છોકરો ઊછરતો હશે ? તારા ઘરમાંથી
 સીમમાં ગયો હોય તો એ ચાર (ધાસ) ભેગો, બકરી માટે પાલો
 (ઝાડનાં પાંદડાં) લેતો આવે છે. ખોટું કેમ બોલું, જીભાઈ હાર પણ
 ધણા વખત પાલો લાંબા છે. મણિ શેઠાણી ટાઢો ભાત-ખીચડી
 વધ્યાં હોય તો છોકરાને મોકલે છે કે જ ભગતની બકરીને મૂકી
 આવ.’ એ બધાં લાંબો વિસ્તાર એમિંતો ટૂંકાવી નાખતાં અટકીને
 એ બોલ્યા : ‘તમે બધાં, મૂળાં મૂળાં વેડ્યા કરો છો એ મારું કંઈ
 અગવડું નથી. કોઈ કોઈ વખત તો એટલી રીસ ચડે છે—મણિ
 શેઠાણીના દોઢ વર્ષના છોકરાનો પગ પીલી નાખ્યો ત્યારે થયું કે
 એને તગડી જ મૂકું. ગોવિંદ ઊછરવાનો હશે તો ઊછરશે, નહિ
 તો પડશે.....’

ભગતને આગળ ન ખોદવા દેતાં શની બોલી બીડી: ‘ ખમા કરે તમારા દીકરાને ! સો વર્ષનો થાય અને ભગવાન એની લીધી વાડી વિસ્તારે !’

‘ શું કરું ત્યારે, વહુ ?’ પોતે સલાહ કરી, પોતે જવાન આપતાં ભગતે કહ્યું: ‘ એ જાનવરને મારું એ એક રસ્તો છે. અને બીજો તમારા બધાંનો બગાડ થાય એ મારે આપનો જોઈએ.’

શની બોલી: ‘ કાકા ! સૌ સૌના કરમનું સૌ વાપરે છે—બગાડે છે. એવો બગાડ લીધે, કરમમાં નહિ હોય તો ઝોખું રહેવાનું હતું ?’ અને શિવશંકર મહારાજ તરફ જોતાં એણે કહ્યું: ‘ મહારાજ કથામાં કહે છે ને કે, માણસ ફેગટ હતું કરું, હુ કરું એમ કરે છે, બાકી ભગવાનની ઇચ્છા વગર પાંદડું સરખું ઢાલતું નથી. પણ આપણે અભુધ રહ્યાં, સંસારની માયા વળેલી એટલે સવારથ આવે એ બધું ભૂલી જઈએ.’ સહેજ વિચાર કરીને એણે મનમાં હતું ‘તે કહ્યું: ‘ ધેરથી તો અકળાઇને જ આવી હતી. ત્યારે એ જાણાય મોંમાંથી નીકળી ગઈ. પણ અહીં આદતાં, આ છોકરો, મહારાજ, પોપટ, મંદિર ખડાં થયાં. કથાનો બોલ યાદ આવ્યો. થયું—અરે જીવ ! લાખ રૂપિયાના ભગતને ટકાની સેવ સારુ ગાળ કાઢી !

શનીનો સ્વભાવ રૂઝિયાનાં ઝોળખી ગયાં હતાં એટલે જે શાંત પ્રકૃતિનાં હતાં તે એ વખતે મૌન રહેતાં. અને જે આકળા સ્વભાવનાં હતાં એ એની સાથે ઝઘડી પડતાં. પણ કંડડયા પત્રી ક્રોધ શમી જતાં, શનીના મનમાં પાપ નથી એ સૌ કબૂલ કરતાં. શિવશંકર કે નર્મદા અત્યાર સુધી વયમાં બોલ્યાં ન હતાં, પરંતુ એનો જીવ ઠેકાણે હતો એ લાગતાં નર્મદાએ કહ્યું:

‘ શની ! માણસ સમજે છે તો બધું. એવું કયું મોટું જ્ઞાન છે

કે અભણથી ન ન સમજાય? પણ એને પાળવું મુશ્કેલ છે. આપણે માનીએ કે બકરીએ મારું આટલું નુકસાન કર્યું, ભગતને લીધે એ થયું, ગોવિંદને લીધે એ થયું, પણ કોને ખબર છે કે એ સૌના કરમનું જ આપણે નહિ ખાતાં હોઈએ ?'

નર્મદાને બોક્ષતાં જોઈ ગોવિંદ વળી એમની પાસે જવા હાથ લાંબાવ્યા, જોર પણ કર્યું. પોતાને વધારે શરમાવું ન પડે માટે જની ગોવિંદને નર્મદાના બોળામાં આપીને પોતે કામમાં છે એમ કહીને વિદાય થઈ ગઈ.

પરંતુ એ અરસામાં મણિ શેઠાણીને એ બાતમી રવા આપી આવી હતી. એને તો એમ જ ખબર હતી કે હમણાં ભગતના ઘોળામાં જની ધૂળ ભરશે. દોડતી જઈ એણે મણિ શેઠાણીને ખબર કરી. જની બોલે કે તરત પોતે જઈ પહોંચે એવી તૈયારી કરી મણિ શેઠાણી ઝોટલા ઉપર આવીને બેઠી હતી. એ બેઠે જણને ગુસપુસ વાત કરતાં જોઈ નાથી સુથારણ ત્યાં આવી પંતુ કંઈ બળભગાટ ન થયો એટલે જણે જણીઓ ત્યાં જ વાતે વળગી હતી.

નાથી કહે: 'આજે ભગતનો એ દા'ડો તો આવતી કાલે આપણો પણ આવે. ભગવાન જે માથે નાખે તે વેઠે છૂટકો. કોઈનું દુઃખ ઝોણું બીજાથી માથે લેવાય છે? અને એટલો સામાનો છેડો કાઢી ચૂકવો જોઈએ. આજે તો ભગતની બકરી છે પણ આવતી કાલે આપણી હોય અને સામાનું બગાડી આવે તો ?'

મણિ શેઠાણીને બકરી તરફ પક્ષપાત હતો. એ બકરીને જ્યારથી એકુંજીકું ખાવા નાખતી ત્યારથી એનો નાનો છોકરો, જે કાયમ બિમાર રહેતો હતો તે સાજો થઈ ગયો હતો. બકરીનું દૂધ એને આફક આવતું હોય તો ભગત દરરોજ લેઈ જવાનું કહેતા હતા. પરંતુ એના પૈસા લેવાનું એ ના કહેતા હતા એટલે એકાંતરે દિવસે એ

બકરીનું દૂધ મંગાવતી હતી. કોઈ વખત ભગત જાતે ચાલીને પણ આપી જતા હતા. એટલે જનીનો દોષ જોતાં મણિએ કહ્યું: ‘સામાને એ કહેવા જાય છે, પણ પોતાનું એ કેમ સંભાળતી નથી? આપણે જાણીએ છીએ કે બકરી પેષેલી છે. બારણું ઉઘાડીને ન પેસી જાય છે. તો સાંકળ વાસીને પાકો બદોબસ્ત ન રાખીએ?’

અને એ ચર્ચા વખતે જ જની મંદિરમાંથી બહાર નીકળી એટલે મણિએ એને બોલાવી. ગોવિંદ વિષે, ભગત વિષે પાડોશી ધર્મ વિષે, એવું એવું જે કંઈ કહેવું હતું તે મણિએ કહ્યું. નાથીએ ટેકા આપ્યો. રેવા એને બોલું લાગશે માની તટસ્થ રહી.

જનીએ જવાબમાં કહ્યું: હું તો બ્રોન, સાંકળ વાસવાનું ચૂકતી હોઈશ? એ અકકમીને ના પણ કહીને ગઈ હતી કે બારણું ના ઉઘાડીશ. પાણી પીવું હોય તો રેવાકાકીને ઘેર પી આવજો. પણ....’

મણિએ પૂછ્યું: ‘એ છોટિયો ક્યાં ગયો?’

જની: ‘એ વળી બકરી કરતાં જૂડો છે ને? બકરી ચાર પગી જનનવર છે, ત્યારે એ બે પગો જનનવર છે!’

નાથી: ‘એ જનનવરને સીધો કરવાનું પહેલું આપણું કામ. બકરી તો કાલ જીડીને જતી રહેશે. છોટિયો કંઈ જવાનો છે? એ જનનવર રહેશે તો તને બારે પડશે.’

માણસનો ક્રોધ આચિંતો જો સમી જાય તો એ બીજે માર્ગે ફૂટી નીકળ્યા વગર રહેતો નથી. ભગત અને બકરી ઉપરનો ક્રોધ, રાતે મોડો છોટિયો બીતો બીતો ઘેર આવ્યો ત્યારે એના ઉપર જનીએ કાઢ્યો.

જની ક્રોધે બરાઈ છોકરાંને મારવા માંડતી ત્યારે મંગળ રાત

સુદ્ધાં વચ્ચે પડી શકતો નહિ. ફળિયું ઝાટિયાની ચીસોથી માણ
ઊઠ્યું. ભગત આવ્યા, બોલ્યા: ‘વહુ ! આ તો કરડે માંકણ ને માર
ખાય ખાટલો, એવું તેં તો કયું’. ભગતને કયું ન કહેવાયું ત્યારે
ખિચારો છોકરાને.....’

અની એનો જવાબ આપતાં બોલી: ‘ના, કાકા ! તમે જરાકેય
ખોટું ના લગાડતા. બકરી તો જનવર હતી, પણ આ દસ વર્ષનો
બે પગો કંઈ એ બકરી જેવો જનવર છે ? તમારી બકરી તો કાલ
ઊડીને જતી રહેશે, પણ મારો આ બે પગો ક્યાં જતો રહેવાને
છે ? એને ખો ના ભૂલાડી હોય તો એ જનવર જ રહેને !’

x

x

આમ આખા ફળિયાની માયામાં ગોવિંદ ઊછરતો હતો. તેમાં
એને પગ આવ્યા ત્યારથી ભગતને એની ચિંતા ઓઝી થઈ હતી.
તંદુરસ્ત, રૂપાળું બાળક સૌને લેવું ગમે છે. તેમાંય એ જરા મોટું
થાય એટલે દરેકને રમાડવાની હોંશ થાય છે. દોઢ વર્ષે ગોવિંદ
મઝાનો ચાલતાં શીખી ગયો હોત, પરંતુ બધાં એને ચાલવા જ ન
દેતાં. દરેક એને તેડીને ફરતાં. એક ઘેરથી બીજે ઘેર લેઈ જતાં.

નાથી સુથારણે ચાર દિવસ સુધી લાગણાગટ ટોકીને જીભાઈ
ઠાર પાસે એને માટે ચાલણુગાડી કરાવરાવી હતી. ભગત એ વિચા-
રમાં જ હતા ત્યાં નાથીએ ગોવિંદને એ બેટ આપી.

આભારવશ થઈ, ગળગળા થઈ જતાં, એકનો એક ખોલ
ભગત બોલ્યા: ‘નાથીવહુ ! તમારી બધાંની, ફળિયાવાળાંની માયા
ન હોત તો મારાથી ગોવિંદ ન ઊછરત. મને કાલ રાતે સૂતી વખતે
વિચાર આવ્યો હતો કે જીભાઈ ઠારને ગાડી કરી આપવા કહું. હું
તો આટલી બધી માયાને લાયક નથી. એનો બદલો વાળવાનું
ગળુંય નથી. ગોવિંદનાં જ એ તો પૂરવાનાં ભાગ્ય હશે તે પાણી
કહેતાં દુધ મળી રહે છે.’

નાથી વહુએ લાજને ઓથે કહ્યું: ‘કાકા ! આમાં મેં એવું સું આપું છે કે બદલો વાળવાનો હોય ? ધરનો ધધો છે, ધરનાં લાકડાં છે, પછી એ પાડોશીને ખપમાં ન આવે તો શા કામનું ?’

ભગતે કહ્યું: ‘સ્વભાવનો મેળ છે, વહુ ! મંગળરાત એને શોધીને નખ લે છે. કસ્તુર શેઠના ધરમાંથી ય એટલી માયા રાખે છે—મણિવહુ બે ઝલલાં સીવેલાં આપી ગયાં હતાં.’ અને તે ઘડીએ સાચે જ ઉપકારથી હૈયું ભરાઈ આવતાં એમની આંખમાં જળજળિયાં આવ્યાં. તે લૂછતાં એ બોલ્યા: ‘હું ગરીબ માણસ.....’

વચ્ચે જ નાથીએ કહ્યું: ‘ભગત કાકા ! તમને ગરીબ કોણ કહે છે ? જેનું મન મોટું છે એ કદી ગરીબ કહેવાય જ નહિ. આપ બલા તો જગ બલા. બાકી પૈસાવાળાના છોકરાને જ લોકો માયા કરતાં હોય તો ક્યાં નથી.....’ એક પૈસાદારનું નામ બોલતાં બોલતાં નાથી અટકી ગઈ. અને ઘેર જવા એણે પગ ઉપાડ્યો. ત્યાં ભગત બોલી ઊઠ્યા: ‘વહુ ! મને સાવ નખેદ ગણ્યો કે શું ! ખાલી હાથે મારે ઘેરથી જવું છે ?’

નાથીએ કહ્યું: ‘કાકા ! મેં કંઈ કશું લેવા ઓછી માગી આપી છે ?’

‘એવું મારાથી કહેવાય, વહુ ?’ ભગત બોલ્યા: ‘પણ હું અપિં છું તે ઓછું એના બદલામાં ગણીને ?’

નાથી ભગતના ભાવને ઠેલી ન શકી. એ ઊભી રહી. ભગતે કાઠીમાંથી અધમણ પંદરશેર ડાંગર પોતાની ટોપલીમાં ભરી આપી.

ટોપલી ઊંચકતાં નાથીએ ગોવિંદ સામે જોઈ કહ્યું: ‘ભઈલા ! જોયા તારા દાદા ! કાઠના નાના સરખા ગણને કેટલો મોટો આની લે છે !’

ફળિયાની 'આવી સહિયારી મિલકતનો સંપૂર્ણ કબજો સાત વર્ષની સવિતાએ આ ફાળિયામાં આવતાંની સાથે, એક અકવાડિયામાં લેઈ લીધો. શિવશંકરની બહેન ગુજરી જતાં, એની સાત વર્ષની બાણીને એ પોતાને ઘેર તેડી લાવ્યા. સવિતાને આપ હતો પરંતુ પહેલેથી આપનું કંઈ ઠેકાણું ન હતું. ફરતારામ હતો. શિવશંકરની બહેન જ ઘર ચલાવતી એમ કહીએ તો ખોટું ન હતું. એ સ્થિતિમાં સવિતાને પોતાને ઘેર લાવવી એમ શિવશંકર અને નર્મદાએ નક્કી કર્યું. આપે પણ ખુશીથી વિદાય કરી. સવિતા મા સાથે મોહનમરઠ રહી ગયેલી એટલે એણે પણ આવવા ઉમંગ બતાવ્યો.

પરંતુ શિવશંકરને લાવતી વખતે ખંખર નહોતી કે ફળિયામાં જે તોફાની તરવો છે—મંગી બકરી, મંછા ગાય તેમાં સવિતા નમના પ્રાણીનો એ ઉમેરો કરી રહ્યા હતા !

એનાં બીજાં તોફાન શરૂ થાય તે પહેલાં, ફળિયાને એણે પહેલેથી પરચો બતાવ્યો ગોવિંદનો કબજો લેઈને. એટલા સુધી કે એ ગોવિંદને લેઈને જ ઊંઘી જતી. એના ઊંઘી ગયા પછી ભગત ગોવિંદને પોતાને ઘેર લેઈ જતા.

અને એ બાબતમાં સવારના પહોરમાં સવિતા ભગતને પોતાને વિરોધ નોંધાવવા જતી.

સ વિતા બાલણીની દીકરી અને તેમાં શિવશંકર મહારાજની બાણી, એટલે ફળિયું અને ગામ એનાં તોફાન નબળી બેતું હતું. પરંતુ એ બધા ગુના માફ કરવાની ય હદ હોય છે. ગોવિંદનો કબજો એણે સંપૂર્ણ લીધો તેમાં લોકોને અદેખાઈ આવી હતી, એવું કંઈ ન હતું. પરંતુ માયાને પણ મર્યાદા હોજી જોઈએ, એ ગ્રામજનો જે માનતા તેનો એમાં ભંગ થયો હતો, છતાં કોઈ કંઈ બોલતું નહિ. અને બોલતું તો ધરને ખૂણે.

પરંતુ આજે બપોરે છોકરાંએ ઓચિંતી ખૂમાખૂમ મચાવી મૂકી—સવિતા વટલાઈ, સવિતા વટલાઈ—ત્યારે ફળિયાનાં બેરાં વહારે ધાયાં. નર્મદા ગોરાણી પણ એ સાંભળતાં મંદિરમાંથી બહાર આવ્યાં.

‘શું છે? શું છે?’ જાણે મોટો ઉલ્કાપાત થયો હોય તેમ બધાંએ પૂછાપૂછ કરી મૂકી.

સવિતા ગોવિંદને ગેલ કરાવતી હતી. એમ તો એ એના ખાલે ધણી વખત બચી બરતી. પરંતુ શિવશંકર અને નર્મદાએ એમ ન કરવા એને ટોકી હતી ત્યારથી ચોરીછીપીથી બચી કરતી. અને એ ઉપરથી એ એટલું સમજી ગઈ હતી કે પોતાનો આ પ્રેમ ખીજા કોઈના દેખતાં બચત ન કરવો. છતાં આજે ગોવિંદને

૨૮ કળિયુગ

રમાડતાં રમાડતાં એ એવી ખુશમિજનમાં આવી ગઈ કે એનો એ ઊભરો ફલવાઈ ગયો.

ગોવિંદ પણ હવે નકલ કરતાં આગાદ શીખી ગયો હતો. એના મોં આગળ બાળક ગાલ ધરે તો એ પણ બચી કરતો. સવિતાએ બચી કરી એવો એ એને બચી કરવા ગયો. સવિતાએ ગાલ લેઈ લીધો. પરંતુ ગોવિંદ સહેજ રહીને સવિતાનું બીજે ધ્યાન હતું ત્યાં એના હોઠ ઉપર બચો કરી પૂરપૂરું વેર વાળી લીધું.

અને તે છોકરાંએ જોયું એટલે તે સમાણી ખૂમાખૂમ કરી મૂકી. સવિતા ગોવિંદ સાથે વધુ પડતી છૂટ લે એ ફળિયાનાં બૈરાંને ગમતું ન હતું, તેમાં આ લાગ મળી ગયો.

મણિ શેઠાણીએ બ્યવહારડાહી વાત કરતાં નર્મદાને કહ્યું : 'ગોરાણી ! મને તો બોન તમારી બાણીના આ બધા ઢંગ પહેલેથી નથી ગમ્યા. છોકરાંને પોતાના આટલામાં લેઈ સૂઈ જાય, એ બધું સારું કરેવાતું હશે ? છોકરો કંઈ અમને વહાણો નથી એમ નહિ. પરંતુ ભગવાને નાતજાત કરી તે ધરમેય પાળવો જોઈએ ને ?'

રેવા વાળંદણે કહ્યું : 'અને ગોગણી કાકી ! અમારા જેવાંમાં થોડીવત્તી ચૂક થાય તે કાઠની આંખે ન ચડે, પણ મંદિરમાં ન પળાય એથી લોકોને શું લાગે ? ગામ તમારો પાસે બોધ લેવા આવે, અને તમને બોધ પાળતાં ન દેખે.....'

નર્મદાને પણ સવિતાના આ ઢંગ પસંદ ન હતા. એ એને વઢી પણ હશે બાળસ્વભાવ પ્રમાણે જ્યારે એક એ વખત સવિતાએ સામી દલીલ કરી હતી ત્યારે એનો જવાબ ન હોવાથી

નર્મદાએ એને મારેલી પણ ખરી. એ સ્થિતિમાં મેદાન ઉપર ઝાઝું ભિખાં ન રહેતાં, નર્મદાએ સવિતાનો જોરથી હાથ ખેંચી પોતાની આગળ કરી. ગોવિંદ પણ એની સાથે જવા તૈયાર થયો. પરંતુ વખત વરતી જતાં શ્રીનીએ એને તેડી લીધા.

બચી કરવી એ ગુનો છે એમ સવિતા સમજી ગઈ હતી એટલે ઝોશિયાળી થતાં એણે મંદિરમાં જવા પગ ઉપાડ્યો. નર્મદાએ રીસ ચડાવીને પાછળ ખેંચી લગાવ્યા. સવિતા રડતી રડતી મંદિરમાં ગઈ. નર્મદાએ પણ એ ચર્ચામાં ન પડતાં પગ ઉપાડ્યો.

મણિ શેઠાણીએ નર્મદાને સલાહ આપી: ‘છોકરાંને મારવાથી કંઈ એ સુધરી જતાં નથી. એમને ખૂરીટેવ જ ન પડવા દેવી જોઈએ. આપણે ચેતતાં રહેવું જોઈએ. છોકરું શું શીખે છે ને શું કરે છે, તે ખ્યાનમાં રાખવું જોઈએ. છોકરું તો વાંદરા જેવું છે—દેખ દેખે અને શીખ શીખે—તે ઘડીએ આપણે ન વાળીએ અને પછી એક દહાડો ગુનો કરી ખેસે ત્યારે એને ટીપીએ એમાં શું વળે ? આપણો દોષ આપણે પહેલો જોવો જોઈએ.’

એ શિખામણુ નર્મદાએ સ્વીકારી હોય તેમ મંદિરમાં પગ મૂકતાં જ, શિવશંકરના ખોળામાં ખેસીને સવિતા રડતી હતી ત્યાંથી એને ખેંચીને દૂર કરી. એને ખરડે હાથ ફેરવતા પતિને બાણીને ફટકા બદલ ઉધડા લીધા.

એ બધી નર્મદાની ગજનાઓ બહાર સંભળાતી હતી એટલે એના અનુસંધાનમાં નાથી સુથારણે કહ્યું: ‘આ કોડી મોટી થાય ત્યારે માથાપનું અને ધણીનું નાક ન કાપે તો કહેજે ને.’

‘એટલું બધું શું છે ?’ મણિ શેઠાણીએ પૂછ્યું.

નાથીએ કહ્યું: ‘પંદર દહાડાની વાત છે ‘બપોરે’. એમને તમાકુ બનાવવી હતી એટલે હું લકડિયું લેવા ભગતને ઘેર ગઈ. ભગત નહોતા, આગળ પતરાંનો ઓથો કરી બકરી બાંધવાનું કયું છે તેમાં સવિતા સૂઈ ગઈ હતી. ત્રણ છોકરા ભેગા બરાયેલા.’

‘કાણુ એ મૂઆ હતા ?’

એક તો પૂછનાર મણિ શેઠાણીનો જ સાત વર્ષનો કનિષ્ઠ હતો. બીજો રેવાનો એવડો રાવજી હતો અને ત્રીજો વાત કરનારનો કનુ હતો !

નાથીએ ત્રણેને ઓળખ્યા હતા. છતાં કહ્યું : ‘છોકરાં તો મને જોતાં ફોટો જિભાં થઈ ગયાં. અવળાં મોં હતાં. હું તરત પાછી વળી ગઈ. લજવાઈ મરવા જેવું એટલે બહુ શી રીતે રહેવાય ?’

મણિ શેઠાણી : ‘એ પરાક્રમ મહારાજના કાને નાખવાં હતાં ને ?’

નાથી : ‘આપણાથી એ બહુ તો ઓછું કહેવાય છે ? પણ બાપે ભારે મહારાજને મેં બીજો દહાડે કહ્યું તું કે બાણી કંઈ હવે નાની નથી. છોકરાં ભેગી રમે એ સારું કહેવાય ?’

શની : ‘પછી મહારાજે શું કહ્યું ?’

નાથી : ‘કાઈનો દોષ એમને દેખાય છે જ ક્યાં ? અને જો દેખાતો હોય તો નર્મદાનો આ ઘરમાં પગે ચ હોય ? એના બાપે છેતરપિંડી કરીને વળગાડી એટલે બીજો હોય તો એને સંધરે ? એટલું બહુ જતું કરે, એ મારી ટકારને સાંભળે ?’

રેવા : ‘પણ એનો કશો તો જવાબ આપ્યો હશે ને ?’

નાથી : ‘કહે-આળકા કપટ વગરનાં કહેવાય. એ કદાચ કોઈ ખોટા એનચાળા કરે તો રમતમાં જ હોય છે. એમને વાંદરાંની પેઠે નકલ કરવાની ટેવ.....’

મણિ શેઠાણી વચ્ચે બોલી બેઠા : ‘મહારાજ જાની છે એ ખરું. એ ધડી કથા સાંભળવા બેસીએ છીએ ત્યારે ઘર ઉપર, બાર ઉપર, છોકરાં ઉપર, બાપા ઉપર વૈરાગ આવી જાય છે. એ કોઈના ખોટામાં રાજી નહિ, ભુવાન હતા ; ત્યારે ચ બીજી આંખે કોઈના

સામે નેપેલું નહિ. એ બધું ખરું, પણ મૂળથી એમનામાં બવ-
હારતી જાડી સમજ નહિ એ તો મને જાતઅનુભવ છે. બાકી
આટલી ઉંચાડી વાત ન સમજે ? માણસમાં કપટ તે કંઈ કહીને
આવે છે ? આત્મા એનયાળામાંથી એ કપટ પેદા થયાનું. અને
તેમાં ૫ છોકરા હોય તો ધૂળ નાખી. પણ છોડીને પારકે ઘેર જવાનું.
એવી ખોટી કુટેવો પડવા દેઈએ તો આપણે જ ન્યારે ત્યારે મળે
કાંસો ખાવા વેળા આવે.’

છેવટ એ ચર્ચાનો અંત આવ્યો. મહારાજને બાણી વહાલી
હોય તેની ના નહિ. ગોવિંદ ઉપર-માથાપ વગરનો છે એટલે દરેકને
દયા હોય. છોકરા એવો છે કે દરેકને વહાલ કરવાનું મન થાય.
પરંતુ ગમે તેવી સોનાની કટારી હોય પણ કંઈ પેટમાં ન મરાય.

આમ બેરાં આગળ આ વાત આટલેથી જ પતી ગઈ. પરંતુ
સૂરજરામ તરવાડીએ એ જાણ્યું એટલે એમણે તો ગામના પાંચ
સમજી-આગેવાન માણસને બોલાવ્યા. કહ્યું: ‘કાઈ પોતાને ઘેર ગમે
તેવો બોળાવાડો કરે તે ડાળાડૂમ ચાલે. પરંતુ મંદિર જેવા ભગવાનના
ધામમાં આવું શી રીતે ચાલે ? એ છોકરો હવે કંઈ ધાવણું નથી.
અનાજ ન ખાતો હોત તો એમ માનત કે એ જવા દેવા જેવું
કહેવાય. પરંતુ ૨૫ વર્ષના છોકરાએ ધાવણુંની છોડીના મોંમાં મોં
આપ્યું, પછી એ વટાળ ન થયો તો થું થયું ? અમારાથી તો કશું
બોલાય એવું રહ્યું નથી. કંઈ કહીએ તો લોકો વાતો કરે છે કે-
મંદિરની પૂજા ગઈ તેથી બામણ અદેખાઈ કરે છે. એને તો વર્ષો
ચઈ ગયાં. બામણો એ વગર ભૂખ્યા ન મરી ગયા એ પણ લોકોએ
જોયું. હવે તો મારા જેવો કંઈ ધર્મભાવે કહેતો હોય તે સામે
જીએ. મંદિરમાં રહેનાર, એનો જ ધર્મ, વર્ણાશ્રમનો આચારવિચાર
ન પાળે એ કેમ ચાલે ? બાળક જાણી આજ જતું કરીએ તો
કાલ એ વાત ટેડભંગી સુધી પહોંચે. માટે પ્રાયશ્ચિત્ત તરીકે કંઈ
થવું તો જોઈએ.’

ઠેર કંઠાયુગ

આગેવાનોને પણ એ વાત ગળે જતરી. થોડું ખર્ચ થશે તે આમને થશે-મંદિરને થશે-એમ માની વૃદ્ધ મુરજરામ તરવાડી તે એ સલાહ માથે ચડાવી. પ્રાયશ્ચિત્ત તરીકે સવિતાને શુદ્ધિસંસ્કાર કરવાનું નક્કી થયું. મૂળા મૂળા શિવશંકર મહારાજે એ કમૂલ પણ કર્યું. અને એ વિધિ પાર પણ પડ્યો.

સવિતાને અને ગોવિંદને આમ મન્યું ત્યાં સુધી તો કંઈ લેવા દેવા ન હતું. પરંતુ પહેલાં જો મર્યાદાનો જ માત્ર સવાલ હતો, તેને બદલે એ બેની વચ્ચે હવે વાડ થઈ ગઈ. કિલ્લો નહોતો થયો એટલાં એ બેઉનાં ધનભાગ્ય હતાં. વાડના પોલાણમાંથી જેમ અંદર-બહારનું જોઈ શકાય તેમ દૂર દૂરથી સવિતાગોવિંદ સામસામાં જોઈ શકતાં. બાકી ગોવિંદ દોડીને સવિતા પાસે આવતો ત્યારે સવિતાની બણી ધમ્મ એને તેડી લેવાની થતી; પરંતુ શિક્ષાદંડ લેખને પોતાની સમીપ જોબેલી નર્મદાની આકૃતિ કાયમ એની આંખ સામે ખડી રહેતી. ગોવિંદને પોતાના બણી આવતો જોઇને જ સવિતા ભાગવા માંડતી.

ભગત પણ હવે ગોવિંદ ઉપર પૂરતી ચોકી રાખતા હતા. પોતાના એ અખૂધ છોકરાને લીધે મહારાજ ઉપર આચારવિચારના ભંગનાં ધોક્કાં પડ્યાં હતાં. પોતે એ બદલ શું કરી શકે? એ પ્રાયશ્ચિત્તના દોહસો રૂપિયા ખર્ચ થયો તે એમણે પોતે ખુશીથી ઉપાડી લીધો. દોષ પોતાના દોષકરાનો અને એ ખર્ચ ગામ કે મંદિર વિનાશકરણ શા માટે ભોગવે, એમ માની એમણે એ રકમ આપી દીધી હતી. એ તણુ વ્યવહારુઓએ કહ્યું હતું પણ ખરું કે તમારા ગજા ઉપરવટનો આ બોજો નાહક શું કામ માથે લો છો? ગામ તો હાથીનો પગ છે, એ ભોગવશે. તેથી એ દુઃખનું નહિ પડી જાય. બ્યારે તમને એ ભારે પડી જશે. પરંતુ એમાં એ વ્યવહારિ-યાઓનું કંઈ ન વળ્યું!

મો હનપરાની ધરતીએ એના આપજન્મ-મારામાં જે આધાત નહિ અનુભવ્યો હોય તેવો પ્રસંગ આજે બની ગયો. જુવાનજોધ જેવો કાંઈનો દીકરો ફાટી પડે, કુઃખનું માર્યું કાંઈ આપધાત કરે. આજરૂના માર્યા કાંઈ વિધવાને જીવતી સળગાવી મૂકે, એવા કરુણ પ્રસંગ બધે બને છે તે વહેલામોડા મોહનપરામાં બનેલા. પરંતુ બાળકનું અપહરણ થવું, એ એને માટે પહેલો જ પ્રસંગ હતો!

ગોવિંદનું અપહરણ થયું હતું.

આજે રવિવાર હતો ને તેમાં સાપ લેંછને મદારી આવ્યો. પછી છોકરાંઓને શું જોઈએ ? ત્રણ ફળિયામાં એણે ખેલ કર્યા તે બધી વખત છોકરાંનું ટોળું એની આસપાસ હતું જ. આ ત્રણ ખેલમાં સાપ જોંછને છોકરાં ન ધરાયાં હોય તેમ મદારી ભાગોળ ગયો ત્યાં પણ છોકરાં પાછળ પાછળ ગયાં હતાં. એવામાં માસ્તર આવી પહોંચ્યા એટલે મોટા ભાગનાં, નિશાળે ભણતાં, છોકરાં મૂઠીઓ વાળીને ભાગી છૂટ્યાં. સવિતા ગોવિંદની માંગળી પકડી તળાવ જતી હોય તેવો ઢોંગ કરી માસ્તરની નજર ચૂકાવી ગઈ. માસ્તરને રોજ સાંજે નિશાળ છોડી સીમમાં ફરવા જવાની ટેવ હતી એટલે પોતાના એ અનુભવમાંથી માહિતી આપતાં એમણે મદારીને કહ્યું: ‘અલ્યા, તારે સાપ પકડવો હોય તો’ અને હાથ

૩૪ કળિયુગ

લાંબો કરી ભાગેળ ઉપરનું પહેલું ખેતર ખતાવતાં એમણે જણાવ્યું: 'આથમણો લીંમડે છે એના થડમાં દર છે. એ સાપ લડતા મે' મર્ષકાલે જોયા હતા.

આંગળી ચીંધાડીને માસ્તર સીમમાં ફરવા ચાલ્યા ગયા. મદારી ચૂંચી પીતો હતો તે તમાકુ બળી જતાં પોતાનો કંડીઓ ખત્રે ભેરવી ચાલ્યો. છોકરાંએ જણ્યું કે એ બીજે ગામ જાય છે એટલે એ તો ત્યાં જ ઊભાં રહ્યાં. પરંતુ મદારી તો માસ્તરે ખતાવ્યું હતું એ ખેતરમાં પેઠો.

છોકરાં જૂમ પાડી ઊઠ્યાં: 'સાપ પકડે છે. જોતું હોય તો ચાલો.'

મદારી ખતાવેલ લીંમડે ગયો. દર જોયું. નાક વની, ફાઈ સુમધીદાર વસ્તુ સૂંધતો હોય તેમ દરને સૂંધવા લાગ્યો. ત્યાં તો થોડાં-પાંચેક-હિંમતવાળાં છોકરાં એની પાસે જઈ પહોંચ્યાં. બાકીનાં થોડાં-ના બા, સાપ તો કરડી ખાય-ખોલી ધર તરફ વળ્યાં. અને બીજાં તટસ્થની જેમ વડ નીચે જ ઊભાં રહ્યાં. સવિતા આનું હિંમતનું કામ હોય ત્યારે સૌથી આગળ હોય. અને ઝડપનું કામ હોય ત્યારે જોવિંદને ન તેડવાના એના નિયમમાં અપવાદ ખતાવી દેતી. જોવિંદને તેડી એ બધાંની સાથે લીંમડે અડી મર્ષ.

મદારીએ કહ્યું: 'છોકરાં, જતાં રહો. સાપ નીકળશે તો કરડશે.'

પણ એમ છોકરાં ખસે તો છોકરાં એમનું નામ શાનું?

સવિતાએ કહ્યું: 'બીવડાવે છે તું તો. સાપની ઝેરી દાદ કાઢી લીધેલી હોય છે. એ કરડે તો ય ઝેર ના ચડે.' અને કડમાંથી જોવિંદને નીચે ઉતારતાં એણે એની પાસેસાક્ષી પુરાવી: 'નહિ, ભયલા, સાપ કરડે કર્ષ?'

ગોવિંદે બોલ્યા વગર ડોકું ધુણાવી ના પાડી.

મદારી એ ગોરા, હસમુખા અને તંદુરસ્ત બાળક સામે કંઈ બોલ્યા વગર ધડીબર તાકી રહ્યો. ગોવિંદ એની માયાભરી નજર પારખી ગયો હોય તેમ ધીમે ધીમે એના કરંડીઆ પાસે ગયો.

મદારીએ થેલામાંથી એની મોરલી કાઢી એના તરફ ધરતી કહ્યું: 'લેવી છે ત્યારે?'

સવિતાએ કહ્યું: 'ના લેવાય. વટલાવાય.'

સવિતાની આજ્ઞા પાળવા ટેવાઈ ગયેલા ગોવિંદે તરત નકલી જવાબ આપ્યો: 'ના લેવાય. વટલાય.'

મદારી બાળકના એ કાલા બોલ સાંભળી હર્યો.

ગોવિંદને દાદાના જેવડી એની મૂછો જોઈ પકડવાનું મન થયું, પરંતુ મોરલી માટે સવિતાની આજ્ઞા નહોતી થઈ. એટલે આ જીતિને પણ અમલમાં મૂક્યા વગર એ મૂછો સામે તાકી રહ્યો.

મદારી હજુ એની સામે તાકી જ રહ્યો હતો.

સવિતાને બૈરાંના શબ્દો યાદ આવ્યા. આવા છોકરાને હલકી વરણની નજરે બહુ ના પડવા દેવો જોઈએ. નજર લાગે. એવી નજર કેટલાય વખત ગોવિંદને લાગેલી પણ ખરી. ચૂલામાં મરચાં આળી નજર ઉતારતાં સવિતાએ જોયેલું પણ ખરું. એને એ વાત ઓચિંતી સાંભરી આવી.

'ગોવિંદ! ભઈલા, અહીં આવતો રહે.' અને સવિતાએ એને હાથ ખેંચી પોતાની પાસે એને તાણી લીધો.

મદારીને તે ધડીએ સવિતાને એ મનોભાવ ખ્યાલમાં આવ્યો ગયો. એણે ગોવિંદ સામેથી નજર ખેંચી લીધી. પરંતુ એના મનમાં

૪૬ કળિયુગ

એ જુદો વિચાર ચાલી રહ્યો હતો. એ અહીં આવ્યો હતો તો સાપને પકડવા પણ એમાંથી એને આ બાળકને પકડી લેવાનું મન થયું. શું રૂપાળું છે ! શું દેહકરમી છે ! કેવું મીઠું બોલે છે !

બાળકો સાથે સાપની અને બીજી થોડી વાતો કરતાં કરતાં મદારીએ ધીમેથી પૂછ્યું : ' આ નાનો છોકરો કોનો છે ? '

એક ચપ્પરાક છોકરાએ કહ્યું : ' એને મા-બાપ કાઢ નથી. એક દાદા એકલક છે. '

સવિતાએ ગોવિંદને પોતાની નજીક વધુ ખેંચ્યો.

સવિતા સામે જોઈ મદારીએ પૂછ્યું : ' તારો ભઈ શાપ ? '

એ જ છોકરો કહ્યું : ' ના, ના, એ તો બામણની છોડી છે, અને આ તો પાટીદારનો છોકરો છે. એને તો દાદા સિવાય કાઢ નથી. '

મદારીનો જીવ આથી તો ગોવિંદ તરફ વધુ લાલચું થયો. જે લોકોને બાળકોના સંબંધમાં આવવાનો ધંધો હોય છે, તેમને જાણ્યે અજાણ્યે બાળમાનસનો અનુભવ હાથ બેસી જાય છે. એ અનુભવની મૂડીમાંથી કયો સિક્કો આ બાળકનું અપહરણ કરવા કામ લાગે, તે મદારી વિચારી રહ્યો હતો.

ઉપાય જડ્યો હોય તેમ મદારીએ રમત શરૂ કરી : ' જાવ, છોકરાંઓ, હવે જતાં રહો. હું મોરલી વગાડીશ એટલે આ દરમાંથી સાપ નીકળશે. '

સાપ અને મોરલી એ બેઉના આકર્ષણથી બાળકો ન જાય, એની મદારીને ખાતરી હતી. સાપ ન હોય ત્યાં સુધી બાળકો એના નામ ઉપર વારી જાય છે, એમને ગમે તેટલી બીક બતાવે તો પણ એ બીતાં નથી. પરંતુ આ બધી વૃત્તિ, સાપની ગેરહાજરી

હોય તેટલો વખત, કરંડીઆમાંથી સાપે જ્યાં ફેણ માંડી કે બાળકોનું ફંડાળું પાંચ પાંચ હાથ પહોળું થઈ જવાનું. તેમાં જ બે સાપ કરંડીઆમાંથી બહાર નીકળ્યો તો મોટું માણસ પાસે ન હોય તો બાળક ઊછું જ ન રહે.

મદારીએ બાળકોને સાપની, નાગની અને એવી અલકમલકની વાતો કહેવા માંડી હતી. સવિતા પણ એ સાંભળવા એકધ્યાન મૂકી ગઈ હતી. ગોવિંદ એમાંનું કંઈ સમજતો ન હતો, પણ મદારીનું એં બીયું નીચું થતું તેથી જે મૂછો હાલતી તે જોવામાં જ એ તો એકધ્યાન હતો.

બાળકો એકધ્યાનમાં હતાં એટલે મદારી એના જમણા પગના અંગૂઠા વતી કરંડિયાના ઢાંકણાને ધીમે ધીમે બીયું કરી રહ્યો હતો તેનો કાંઈને ખ્યાલ ન હતો. ત્યાં કરંડિયામાંથી સાપે ઓચિંતી ફેણ કાઢી. બાળકોની નજર એની સામે એકીસાથે પડે તેમ જ મદારીએ વાતનું વહેણ વાળ્યું હતું. બાળકોમાં સાપ જોતાં જે જન્મ સંસ્કારની ભડક હતી તે ઊછળી. મદારીએ 'નાસો...નાસો...' ની ચીસ પાડી. બાળકો ભાન ભૂલીને દોડ્યાં. મદારી પણ સાપ પાછળ આવે છે એમ ખીક બતાવતો એમની પાછળ સાપ પકડવા દોટ દેતો હોય તેમ દોડ્યો. જ્યારે ખરી રીતે સાપને તેણે તે ઘડીએ જ અંદર સંતાડી દીધો હતો.

ગોવિંદ રહી ગયો તેનું કાંઈને ભાન નથી. સવિતાને સુદાં. અને એણે રડવા માંડ્યું તે સાંભળવા માટે કાંઈના કાન તૈયાર પણ ન હતા.

મદારીએ જોયું કે બાળકો ભાગોળ વટી ગયાં હતાં. હવે કિંમતી તક શુભાવવાનો વખત ન હતો. એણે રડતા ગોવિંદને તેડ્યો. કહ્યું—રડ નહિ. ચાલ તને તારા દાદા પાસે લઈ જઈ. ગોવિંદ દાદા

૩૮ કળિયુગ

પાસે જવાના ઉમંગમાં કેડમાં બેસી ગયો. ગોવિંદ લાંબા હાથ કરતો રહ્યો અને મિનિટામાં મદારી આડે રસ્તે, ખેતરાડું ને ખેતરાડું ગોવિંદને લેઈને ચાલી રહ્યો હતો.

બાળકો અર્ધા દહાડાથી મદારી પાછળ ફરતાં હતાં, એટલે એ મૂઠીઓ વાળીને નાકાં ત્યારે એમને પાછા જવાનું કુતૂહલ પણ રહ્યું ન હતું, બાળકોમાં બેગા થવાનું જેમ કંઈ કારણ હોતું નથી, તેમ બેરાઈ જતાં પણ કંઈ વિચાર કરવાનો હોતો નથી. પરંતુ મંદિરની ખડકીનું બારણું ઉઘાડવા સવિતા જેવો ઉઘાળો ખેંચવા ગઈ, ત્યાં એને ગોવિંદ સાંભળ્યો. એના પેટમાં એકદમ ફાળ પડી. ખેતરમાં એ રડતો હશે. રડતો રડતો એ ભાગોળે આવ્યો હશે. કાઈ આંગળીએ વળગાડી એને તેડી લાવતું હશે. એને ભણકારા વાગવા માંડ્યા.

ઉઘાળાની દોરી એના હાથમાંથી છૂટી ગઈ. એ ભાગોળ ભણી દોડવા જતી હતી, પરંતુ કાઈ એને ટોકશે, એ બીકે એ ઉતાવળી ભાગોળ ભણી ચાલી. રસ્તામાં ગોવિંદ ન મળ્યો. ભાગોળમાં પણ રડતો ન હતો. એના મનમાં બીક પેડી—મદારી અત્યાર સુધી એના સામે એકલો એકલો તાકી રહ્યો હશે એટલે એને જરૂર નજર લાગવાની. મામી મને મારશે. મામા લડશે. ભગત મામા હવે ગોવિંદને મારી પાસે આવવા નહિ દે !

પણ એ ફૂડકમાં ને એ ફૂડકમાં સવિતા ખેતરમાં પ્રવેશી ત્યારે લીમડા નીચે કાઈ નહોતું. એ ગાંડી થઈ ગઈ હોય તેમ દોડી. લીમડાનાં પાન પવન આવતાં ખડખડ હસવા લાગ્યાં. ઉપર બેઠેલો કાગડો કા...કા...કા...કરી એની ભાષામાં કહેતો હતો કે ગોવિંદને તો મદારી હરી ગયો !

સવિતા ઊભી ન રહી શકી. લીમડા નીચે બેસી પડી. ફૂડકાં ઉપર ફૂડકાં ભરવા લાગી. એને થયું—ધેર દોડીને મામાને કહું.

મદારી હજુ બહુ આધો નહિ ગયો હોય. ગામના લોક દોડે તો પકડી પાડે. પણ એને બીક લાગી. મને જાણી બાંધીને મામી આજ મારી નાખવાની. મામા પણ આજ તો મને નહિ જવા દે.

બાળકનું મન જેટલું વર્તમાનનો વિચાર કરે છે તેટલું અવિષ્મનો નથી કરતું. સવિતાનો જીવ ઘેર જઈને વાત કહેવાનો ન ચાલ્યો. એ ત્યાં લીમડા નીચે જ રડ્યા કરતી હતી !

બીજો વખત હોત તો એ ખેતરમાં કે જોડેના ખેતરમાં જનાર આવનાર પણ સવિતાને રડતી સાંભળી—જોઈ—વાત પામી શકત. પરંતુ ઉનાળાનો ચૈત્ર માસ એ સીમ માટે ઉઠ્ઠમાં ઉઠ્ઠમાં હોય છે. શિયાળુ પાક કાઢી સીમમાં રહ્યો હોતો નથી. વળી નવી સીમન માટે ખાતર-પૂંજે કે સડ-વાડવળગણી જે તૈયારી કરવાની હોય છે તે ખેડતો વૈશાખમાં અખાત્રીજ બેસતાં શરૂ કરે છે એટલે આવા ચૈત્રમાં સીમમાં માણસનો અવરજવર બિલકુલ નથી હોતો એમ કહીએ તો પણ ચાલે. એટલે સાંજ પડવા આવી ત્યાં સુધી સવિતાએ ત્યાં રડ્યા કર્યું પણ કાંઈએ જાણ્યું નહિ.

ગોવિંદને ઉઠેરવાની જવાબદારી આવી ત્યારથી ભગતે ખેતી કાઢી નાખી હતી. કાંચુ કે, સીમનું અને ઘરનું કામ એવાં હતાં કે એ બંને સાથે બની શકે નહિ. પરંતુ હવે ગોવિંદ ફળિયામાં રમતો થયો હતો. પોતે સીમમાં ગયા હોય તો એ ઘેર રહી શકે તેમ એમને લાગવા માંડ્યું હતું. એટલે આ સાલથી એ પાંચી ખેતી કરવાની તૈયારી કરતા હતા. એ કંઈ એવા પૈસાદાર ન હતા કે બેસી રહે ચાલે. પાંચ વીધાં જમીન હતી તેનો અર્ધો ભાગ, જે ખેડતને સોંપી દે તો, પરાણે ખાવા જેટલા દાણા આવે. વળી પોતાનું શરીર હજુ ચાલતું હતું એટલે પહેલાંની જેમ એક બળદ રાખી, એ ખેતી કરવાના હતા. ગોવિંદ ફળિયાવાળાં સાથે આખો

દહાડો રહે એવો હળી જાય એવી અત્યારથી એ તાલીમ આપતા હતા. ગોવિંદની માયાને લીધે એમને પોતાને પણ એના વચર એન પડતું ન હતું. સાથે ખેતરમાં લેઈ જાય તો રમે એવો પણ થયો હતો. પરંતુ જેવું અન્ન એવા ઓડકાર, એ ત્યાં સીમમાં આવવાના નાનપણથી એને સંસ્કાર પડે તો ભણવામાં એનું ચિત્ત ન ચોટે એ હિસાબે એને એ સીમમાં સાથે લેઈ જવા માગતા ન હતા. તેથી ગોવિંદની ગેરહાજરી એમને ખૂંચતી છતાં એ એની મેળે કળિયામાંથી રમતો રમતો ઘેર ન આવે ત્યાં સુધી એક મહિનાથી એને ખોળવા નીકળતા ન હતા.

પરંતુ આરતી વેળા થવા આવી છતાં ગોવિંદ દેખાયો નહિ એટલે એ સ્વાભાવિક મંદિરમાં ગયા. પાંજરામાંથી નારજી બોલી બીધો: 'ભગત કાકા આયા.'

ભગતે એને પૂછ્યું: 'હા, ખેટા ! ગોવિંદને શોધું છું. ગોવિંદ ક્યાં ગયો ?'

શિવશંકરે કહ્યું: 'ખીજે ક્યાં જવાનો હતો ? સવિતા એને લેઈને ક્યાંક ફરતી હશે.'

નર્મદા લાગ મળતાં બોલી બીધી: 'આ છોડીયી હું તો ચાકી ગઈ. દહાડો જાય છે એમ એ તો નાની થતી જાય છે. મદારી બપોરનો આવ્યો ત્યારની એની પાછળ પાછળ આખા ગામમાં અથડાય છે. અને જો હજી ૫ એનું ઠેકાણું હોય તો ? મારી પેટની છોડી છે તો એના આ ઢંગ ચાલવા જ ન દેઉં. પરંતુ બાણી રહી એટલે સો જાતનો વિચાર કરવાનો. લોક કહેશે--પારકી છે એટલે બચારીને ટીપ ટીપ કરે છે !'

શિવશંકરે સામે કંઈ પ્રત્યુત્તર ન વાળતાં બોલ ચર્મને, ખાકી

અહાર નીકળી, ફળિયું આપું સાંભળે તેમ ખૂમ પાડી: 'સવિતા ! સવિતા ! ઓ સવિતા !'

પણ કોણ જવાબ આપે ?

મદારીની પાછળ ખેતરમાં ન જનાર, પણ માસ્તરને ભેટાં ભાગોળેથી પાછો આવતો રહેનાર શનીનો છોટિયો બોલ્યો: 'મકા-રાજ કાકા ! એ તો મદારી પાસે ભાગોળે હતી.'

નાથી સુથારણે એ સાંભળતાં જવાબ આપ્યો: 'અત્યાર સુધી તે ભાગોળે હોતી હશે ? અને મદારી કંઈ નવરો છે કે અત્યાર સુધી ભાગોળે ખેસી રહે ?'

આ ફળિયાનું મદારી પાસે ખેતરમાં જનાર બીજું કોઈ બાળક ન હતું. પરંતુ આરતીનું નગારું વગાડવા બીજા ફળિયાનો વહેલો વહેલો આવતો એક છોકરો બોલ્યો: 'અમે બધાં સાથે જ મદારી પાસેથી ઘર તરફ નાકાં હતાં.'

ભગતે પૂછ્યું: 'ગોવિંદ એની સાથે હતો ?'

બોચી ખંભેળી યાદ લાવતાં છોકરો બોલ્યો: 'હા, હા, પણ સવિતા તો એને લીધા વગર એકલી જ દોડી'તી !'

‘જો તને તારા દાદા પાસે લઈ જઈ હું, હોં.’
મદારી ગોવિંદને આશ્વાસન આપી રહ્યો હતો.
અને લાંબો હાથ કરી એ ખાતરી આપતો: ‘પેલા, પણ લીમડા
દેખાય છે ને, તે ખેતરમાં તારા દાદા ગયા છે.’

ખભે ધારિયું મૂકી ભગત ખેતરમાં આ સાલ જવાની તૈયારી
કરતા ત્યારે ગોવિંદ પૂછતો: ‘દાદા! હું આવું?’

‘ના બેટા! તારાથી ખેતરમાં ના અવાય. અમારા કરમમાં
આ કાળી મજૂરી લખી છે, તે ભગવાન તારા કપાળમાં ના લખે.
તું તો બેટા, બહુ બલુજે. એટલું બલુજે, કે મોટો સાહેબ થાય.’ ભગત
ગોવિંદને ફળિયામાં રમવાનું કહી ધીરેથી ખેતરમાં ચાલ્યા જતા.

છતાં ગોવિંદ બહુ હઠ પકડતો ત્યારે એ કાક વખત સાથે
લેઈ ગયા હતા. એ સિવાય ગાડામાં બેસી બીજાની સાથે પણ એ
ખેતરમાં ગયેલો.

એટલે દાદા ખેતરમાં ગયા હતા એમ મદારી કહેતો ત્યારે
એને ન માનવાનું કોઈ કારણ ન હતું.

ગોવિંદે જાનો રહી જતાં, લાંબો હાથ કરીને પૂછ્યું: 'દાદા દેખાય છે?'

મદારીને એક બાળુની ચિંતા ઓછી થઇ. આવા કિસ્સાઓમાં બાળકને જાનું રાખી એનું મન મેળવી લેવું, એ મોટી સફળતા છે.

મદારીનો પોતાનો આ પહેલો ધંધો હતો. ફક્ત આ બધી બાજુઓ કેમ રમાય છે એની એને સારી પેઠે માહિતી હતી. એનો સાળો, માપલો, અઢારે ય ધંધો કરતો હતો. આજે પાંચ વરસથી નડિયાદમાં સ્ટેશન ઉપરના યોગાનમાં ભિખારાં પડી રહેતાં ત્યાં એ પડી રહેતો. બહારથી તો વાદીનો જ ધંધો કરતો. પરંતુ એ તો છૂપી પોલીસની માફક બહારનો છેતરવાનો, વેશ હતો. અંદરથી તો એ ચોરી કરતો, લૂંટ કરતો, અને આવી રીતે ત્રણ બાળકને ઉઠાવી લાવીને વેચી આવેલો પણ હતો. વાઘઝાને પણ દેશમાંથી એણે જ ખોલાવેલો. સાળાની પડખે જ એ પણ નડિયાદમાં હોય ત્યારે પડી રહેતો. એ પણ સાળાના ધંધામાં સામેલ થઇ ગયો હોત. પરંતુ એક જ વેલાનાં એ તૂંચડાં, એક કડતું અને બીજું મીઠું હોય, તેવું ભાઇબહેનમાં બન્યું હતું. માપલો આ ધંધો કરવા બનેરીને તેડી લાવ્યો હતો, ત્યારે એની બહેન, વાઘઝાની પત્ની જેહરે એમાં સખત વાંધો લીધો હતો. એટલે પાંજરામાં પુરાયેલો, વાઘ જેમ લોહી ચાખ્યા વગરનો રહી જાય તેમ વાઘઝાના પ્રસંગમાં બન્યું હતું.

પરંતુ સહવાસને લીધે જગેલી એ વાસના, આજ ઓચિંતી એકાએક વાઘઝામાં જાગી ઊઠી. ગોવિંદને જોતાં એનો જીવ બગડ્યો. જેહર તે ધડીએ આંખ સામે ખડી થઇ. પરંતુ લોહી ચાખવાની વૃત્તિ એટલી પ્રમળ હતી કે જેમ પ્રાણી સામે શિકારીની બંદૂક નિશાન લેતી હોય છતાં એને ન ગણકારે, તેમ વાઘઝાએ આ

૪૪ કળિયુગ

વખતે જેહરને કારે મૂકી. એનું ધણીપણાનું લોહી એકએક જેહર વિરુદ્ધ ફેદેકે મારી બેઠું.

છતાં નડિયાદ જેમ જેમ નજીક આવતું હતું, તેમ તેમ જેહર વિકરાળ ને વિકરાળ થતી જતી હતી. જેહરનો એને કંઈ બેપાંચ દહાડાનો કે વરસવંટાળનો અનુભવ ન હતો. પંદર વરસનો એનો જાતઅનુભવ હતો. એ જાણે તો, લડે. એટલું જ નહિ, પરંતુ 'વિકરે તો પોલીસને પણ ખબર આપે. આ અંગે બંને પતિપત્ની વચ્ચે ચર્ચા પણ થયેલી.

‘ધાર કે હું ચોરી કરી લાવ્યો, તો તું શું કરે?’ વાઘલે પૂછેલું.

‘એ તો તે ઘડીએ ખબર પડે.’

‘પણ આગળથી જાણતો હોઈ તો ચેતતો રહું ને.’

‘જાણવું જ છે?’

‘હા.’

‘તને સીધો પોલીસમાં જ પકડાવી દઉં.’

વાઘલો હત્યો. બોલ્યો: ‘શી ખોટી ખડાજ મારે છે?’

‘ખોટી માને છે?’

‘એકવાર નહિ, હજારવાર ખોટી’

‘જેહરને હજી નથી ઝાળખતો?’

‘ઝાળખું છું. તેથી તો એ ધંધો કરતો નથી.’

‘ત્યારે?’

‘ પોલીસ સુધી જાય એ મને બિતરવું નથી.’

‘ કાથી ?’

‘ તારો સગો ભાઈ એ બધું કરે છે, છતાં એને તો કશું કંટાળે નથી.

‘ એને ને મારે શું છે ?’

‘ કેમ ? એ તારો સગો ભાઈ નથી ?’

‘ ભાઈ તો છે. ’

‘ ત્યારે ?’

‘ ભાગિયો નથી.’

‘ એટલે ?’

જેહર ખુલાસો કરતાં કહ્યું: ‘ એનું અને મારું એક લોહી એટલે એ ખોટું કરતો હોય તો મારું લોહી બળે. એના બલાનાં એ વેણ કહેવાનું મન થાય. એ બધું કરી જાયું, પણ એણે ન માન્યું. એટલે એને રસ્તે એ, મારે રસ્તે હું.....’

નચ્ચે વાલ્મીકી પૂછ્યું: ‘ એ પરમાણુ તું તારે રસ્તે, ને હું મારે રસ્તે જઈએ તો ?’

‘ ધણીધણિયાઓ તો પાપપુણ્યના ભાગિયાં છે. તું તારે રસ્તે જાય તો પણ એ પાપ મારે ભોગવવું પડે. હું જાઉં તો તારે ભોગવવું પડે. કાંઈ ખોટું કરતો હોય તો એને રોકતો એ ભાગિયાનો ધરમ છે.’

‘ અને ના રોકાય તો ?’

‘ એને પોલીસ પાસે પહોંચાડીને ચ રોકું.’ જેહર હસી. એને તે વખતે ખાતરી હતી કે વાલ્મીકી આ તો વાદ કરે છે એટલું જ, બાકી એવું કાંઈ કામ કરે નહિ.

વાધલાના મનમાં પણ તે ધડીએ પોતે એવું કામ કરવાનો હતો માટે પૂછતો હતો એવું કંઈ ન હતું. ફક્ત દંપતી વચ્ચેનો એ એક વિનોદ વાર્તાલાપ જ હતો. વળી એ બધાના અચાવર્મ જેહર પાસે પ્રત્યક્ષ પુરાવો પણ હતો. માપલો એ અધું કરતો હતો છતાં એમના કરતાં સુખી હતો એવું કંઈ ન હતું. એ પણ એમની જેમ આકાશના છત્ર નીચે, સાદડીનો છાંયો કરીને પડી રહેતો. પોતે પણ એ રીતે જ રહેતાં. એની એવી કમાણીમાં કાળા હાથ એને કરવા પડતા, અને ખાઇ જનારા ખાઇ જતા. ચપટી એની ભાજ આવતું તે એ જુગારમાં, દારૂમાં, અને પારકાં બૈરાંની છેડતી કરવામાં પૂરું કરી નાખતો. ટુંકે ધણા વખત છોકરાંને રોટલો ય નહોતો મળતો ત્યારે એની વહુ જેહર પાસેથી લેઈ જતી. છોકરાં પણ સીધાં આવીને ખાઇ જતાં. જેહર જાણતી તો એ પોતે પણ છોકરાંને બોલાવીને ખવરાવતી. એટલે વાધલાને એ ઉપરથી તે બોધ તારવી આપતી કે, એ તો જેવો ધધો એવી બુદ્ધિ, ને એવી અરકત.

એટલે વાધલાને ખાતરી હતી કે પોતે સીધો ગોવિંદને જ પોતાને છાપરે લેઈ જાય તો, જેહર કદાચ પોલીસને ખબર ન આપે તો પણ, એ છોકરાને એને ઘેર પહોંચાડ્યા વગર ન રહે. અને ગમે તેવો સમજી અને ડાહ્યો માણસ હોય તો પણ પોતાના છોકરાને ચોરી જનારને એ માફ ન કરે. આથી એણે મનમાં નક્કી કરી દીધું હતું કે, સીધા જઈને માપલાને જ ગોવિંદ સોંપી દેવો. એને જે કરવું હોય તે કરે. ફક્ત શરત એટલી કે એ વાતની જેહરને ગંધ સુદ્ધાં આવવી ન જોઈએ. માપલાની વહુ, કાબરી, પણ એના જેટલી જ એ વાતમાં પહોંચેલી હતી. કદાચ કોઈ ભેદ ફૂટે તો પોલીસ એની ચામડી ઉતારી નાખે છતાં, એના મોંમાંથી સાચી વાત નીકળે, એ આજજમીનનું છેદું. વળી જેહરના ચોખ્ખા સ્વભાવની પણ એને ચીડ હતી.

ધણા વખત એથી એ વાલ્લાને મળકમાં ઉડાવી: 'વાદીની નાતમાં મેં તમારા જેવો નામરદ કોઈ ના દોડો.'

સાળાવેલી સાથે એ પણ, હફ ઢાવે છૂટ લેઈને જવાબ આપતો. પોતે મરદ છે કે નાહ, તેની ખાતરી તરીકે એ કહેતો: 'તારી નણુદને, આ વેળા સવા વરસે ફરી ખાટલો આવ્યો તે ના જોયું?'

કામરી આંખો પટપટાવીને ધક્ક કરતાં કહેતી: 'ખાટલો તો આ કળજગમાં રાંડીરાંડોને પણ આવે છે.'

અર્ધો ઊભો થઈ જતાં વાલ્લો કહેતો: 'રાંડીરાંડોને આવે કે રાજની રાણીને આવે એ મારે જોવાની શી જરૂર? પણ મારા જીરમાં એવું થાય તો.....'

હાથ લાંબો કરી, વાલ્લાને બોલતો અટકાવી કામરી કહેતી: 'બસ, બહુ થયું, જે છે તે મિયાનમાં રાખો. એ તો મારી નણુદના રૂડા પરતાપ, બાકી કોઈ નબળી મળી હોત તો ય તમે કશું ના કરી શકતા.'

'એ તો અત્યારે શી રીતે બતાવું?'

'પણ હું રાજ જોઉં છું ને.'

'શું?'

'મારી નણુદ ના કહે એવું એકેય પગલું જરતાં પૂઠિયાં ફાટે છે. બૈરાની ઉપરવટ થઈ ધણી કશું ના કરે એવા તો તમને જ જોવા.'

કામરી બોલતાં થંભી. પણ વાલ્લો કંઈ ન બોલ્યો, એટલે એ વળી આગળ બોલી: 'ધણીનો તે વળી કોઈ ધણી છે? એને ફાવે તે કરે. હું આવી વાલ્લુ જેવી બેઠી છું પણ એ બીજાએ પાછળ ફરે છે. મારું કંઈ અનણ્યું છે? અને તમારાથી સાળાનો જોડે એક ધધો કરાતો નથી, પછી કોઈ આવડી સામે જોવાય જ શાતું?'

પોતાની હાર કબૂલ કરતાં વાલ્મીકી કહેતો: 'એ તો ખરું. મારાથી એ ના કહે એ કશું નથી થતું.'

એક હાથ લાંબા કરી કાચરી શીટકાર આપતો હોય તેમ દાંત પીસીને બોલતો: 'લાંકણીમાં પાણી લેઈને જુડી મરો, જુડી. એક બૈરું માણસ, ઘરમાં ધણીને સૂતો મૂકી, છાનુંમાનું ઊંનાળું કરી આવે છે એટલોય તમારામાં હિંમત ક્યાં જણી છે? તમારા સાળા જોડે બહાર તમે શો ધંધો કર્યો એ આયડી ક્યાં જણવા બેઠી હતી? ધરતીનાં એ પડ ભેમાં થાય તોય અમારા બેઠેમાંથી કાઢી એને વાત કરે એમ માનો છો?'

આ જાતની કાચરીની ખાતરી ગઈ કાલ સુધી તો વાલ્મીકીને કંઈ કામની ન હતી. પરંતુ આજે એ એક હિંમતી થઈ પડી. પોતાના આ પગલાની ગંધ જેહરને નહિ આવે તેનો એને વિશ્વાસ હતો. ફક્ત ગોવિંદને એ હેમજેમ સોંપી દે ત્યાં સુધી તકદારી રાખવાની હતી. પરંતુ એમાં જ પૂરતી કાળજી રાખવાની હતી. જેહર એના આવવાનું મોકું થયું હતું એટલે સ્વભાવ પ્રમાણે રસ્તા બણી મીટ માંડીને બહાર બેઠી હોય તો નવાઈ નહિ. નડિયાદની ભાગેળ આવતાં ગોવિંદને છાપરાં સુધી લેઈ જવો એ નાનોસૂનો ખેલ ન હતો. અત્યાર સુધી તો એ ખેતરમાં છૂપાઈને ચાલતો આબેહ હતો; ત્રણ ગાઉનો રસ્તો કાપવો એ જેટલો સહેલો પડ્યો હતો એટલું આ સહેલું ન હતું. અંધારિયું હતું, એ નસીબના જોરે મોટો લાલ હતો. ગામમાં ઊકરો બોલાવાની વાત પહોંચી ગઈ હશે એટલે એ તરફનો ભય પણ શરૂ થઈ ગયો હતો, એમ એને અનુભવ હતો. વધારે અંધારું થવા દેઈ એ મોડો ઘેર જાય તો જેહરને શંકા જાય. અને એનો ખુલાસો જો સંતોષકારક ન થયે તો ભોગ જ મળે. છતાં એ પડખાને પહોંચી વળાશે, એમ માની એણે થોડી રાત ઊતર્યા પછી જ ગામમાં પેસવું એ નિશ્ચય કર્યો.

હતો. એટલે નડિયાદ અર્ધો ગાઉ રહ્યું ત્યારે એ થોડો વખત સીમમાં બેસી રહ્યો.

વાઘલો બાગોળમાં પ્રવેશ્યો ત્યારે લોકોની અવરજવર ઓછી થઈ ગઈ હતી, પરંતુ મુદ્દલ બંધ પડી ન હતી. છતાં એવો સમય હતો કે દરેકનું ધ્યાન પોતાના ઘર તરફ હોય. બાળુમાં થઈને કોણ ગયું કે એની સાથે શું હતું, તે ટીકીટીકીને જોવાની વૃત્તિ જાગે એ વેળા વટી ગઈ હતી. વાઘલાના અને માપલાના છાપરાંની વચ્ચે પંદર પડાવ હતા. નિત્યના રસ્તે જતાં પહેલો પોતાનો વાસ આવે, તેથી એ અવળો ફેંટાઈને સામી બાળુ નીકળ્યો. એના પોતાના વાસની જોડેના વાસમાં, બે શોક્યો હતી, તેમાં અવારનવાર મોટી લડાઈ જાગતી. એ કાર્યક્રમ અત્યારે બજવાઈ રહ્યો હતો એટલે પડાવનાં કુતૂહલપ્રિયનું ધ્યાન એ બાળુ' બે'ચાયેલું હતું. કાબરી પણ તે વખતે એ મોરચા પર કામગીરી બજાવવા હાજર થયેલી હતી. છોકરાં પણ તેની સાથે ગયાં હતાં. માપલો હુકો પીતો પીતો અંદર બેઠો હતો. ચોરીનો માલ એને સોંપતોકે વાઘલો તરત વિદાય થયો. ફક્ત એણે બે જ શબ્દમાં આખી વાત પતાવી દીધી—ચોરીનો માલ. અને પાછો સીધો રસ્તે વાસમાં આવતા પોતે વાસની પાછળ ચક્કર મારીને આગળ આવ્યો.

જેહરના કાન મોરચો જામ્યો હતો એ તરફ હતા, પરંતુ નજર તો—રોજ કરતાં ઘણું મોડું થયું છતાં વાઘલો નહોતો આવ્યો એટલે—રસ્તા તરફ જ મંડાયેલી હતી. અંધારામાં, દૂરથી દેખાતો એનો આકાર ઝાંખાખાથો.

પોતાના મોડા થવાનું કારણ છૂપાવવા, જેહર સવાલ કરે તે પહેલાં વાઘલાએ પૂછ્યું: 'શાનું પાછું આજે જુદું મંડાયું છે ?'

'શોક્યોને વળી કારણ શું જોઈતું 'તું' ? દર વખતે શું કારણ હોય છે ?' અને એ જવાબ સાથે જ જેહરે વાઘલાને પૂછ્યું: 'આજ કંઈ આટલું બધું મોડું ?'

વાઘલાએ એની ગણતરી પૂરેપૂરી કરી જ રાખી હતી. ગોવિંદનું હરણ કરવામાં જે ચાલાકી બતાવી હતી, એના કરતાં જેહર આગળ વિશેષ હોશિયારી બતાવવી પડવાની, એમાં એણે શંકા સેવી જ ન હતી.

એણે, સ્વાભાવિક, સાચી વાત હોય તેમ તરત જવાબ આપ્યો: 'એક પાટીદારને ત્યાં ચોરાસી હતી એટલે જન્મવા રહ્યા.'

એ વાતને સાચી માની લેતાં જેહરે કહ્યું: 'તે પેટનું જ ક્યું', કે છોકરાં માટે થોડા પરસાદ લેતો આવ્યો છે ?'

વાઘલે ખભેથી ઝોળી નીચે મૂકતાં કહ્યું: 'એ વાત જ કરવા જેવી નથી.'

'કેમ ?'

'પાટીદાર મહા કમળત હતો.'

'ખાધને એનું બૂંડું બોલે છે ને ?'

'એના કરતાં ના ખાધું હોત તો સારું ?'

'કેમ ?'

'મારા જેવાં દસ મક્તિયાં જન્મવા એસી ગયેલાં. જાતનો કમળત, પણ એવા વખતે લાણી ઉપરથી ના ઉકાડી મૂકાય એથી કમનનું થોડું થોડું પીરસ્યું. પછી માગે તે યે પીરસવા જ કાઢ ન આવ્યું.'

'પણ પહેલે વખત પીરસ્યું તેમાંથી અર્ધો લાડવો ય છોકરાં માટે લાવવો 'તો ને ?'

'પણ કોને ખબર હતી કે પાછગથી એ એના મોં જેવું કરશે.'

'સારું.' એ ખુલાસો સ્વીકારી લેતાં જેહરે કહ્યું: 'એણે ગમે તેવું ક્યું, તો ય બૂંડું તો નથી જ ક્યું. હજી એ અન્ન પેટમાંથી પચ્યું ય નથી ને એનું બૂંડું બોલી એ પાપ તું કયે બાબ બોખવશે ?'

નડિયાદ સ્ટેશન ઉપર રામપ્રસાદ લૈયાની મમરાસેવની દુકાન હતી. પંદર વર્ષથી એ દુકાન કરતો હતો, પરંતુ જેને અનુભવ હતો તેને ખાતરી થઇ હતી કે એનું ધંધામાં ધ્યાન ન હતું. બહાર દેખાવ પૂરતો જ એ દુકાન કરતો, બાકી અંદરખાતેથી એના અનેક ધંધા હતા. એકાદરીના આંકડા એ મમરા વેચતો વેચતો જ લેતો. પોલીસ પણ જાણતી કે એ ખીલાનો ધંધો કરે છે. એ વખત એ પકડાય તેમ દરોડો પાડ્યો હતો, છતાં પોલીસની કૂટથી જ એ બચી ગયો હતો.

ગુજરાતમાં કાઠિયાવાડી છોકરીઓનો વેપાર ધૂમ યાત્રે છે એમ જાણતાં એણે એમાં પણ દલાલી કરવી શરૂ કરી હતી. ચોરીનો માલ પણ એ સંધરતો હતો. વળી લગનનાં દલાલો કરતાં એ અનાથાશ્રમ, અબળાશ્રમ અને એવા પરદુઃખે ચાલતા આશ્રમોનો પણ ભોમિયો થયો હતો. એ અનુભવે મોટી છોકરીઓનો જ નહિ, પણ નાનાં બાળકોનો વેપાર પણ ચાલી શકે, તેનો એને ખ્યાલ આવ્યો હતો. એ રીતે ચોરીનાં બાળક સંધરી એણે ધંધો પણ કર્યો હતો.

પર કંળયુગ

એને જે લોકોનો સહવાસ હતો તેમને ઘેર તો એણે બાળકો ઉભરાતાં જોયાં હતાં. પરંતુ શહેરમાં એવાં કેટલાંય પૈસાદાર કુટુંબો હતાં કે જેમને ઘેર બાળક નહોતાં. અને પારકાં બાળકો લેઈ એ લોકો પોતાનાં કરે છે, એ વાત એણે પ્રથમ અનાથાશ્રમના વ્યવસ્થાપક પાસે સાંભળી છતાં તરત ગળે ઊતરી નહિ, પરંતુ પોતે કોને કોને એવાં બાળક આપ્યાં હતાં, એમ વ્યવસ્થાપકે નામ ગણાવવા માંડ્યાં ત્યારે એને માટે એ સૃષ્ટિ નવી ઊઘડી.

વ્યવસ્થાપક થોડા અનુભવે સમજી ગયો હતો કે બાળક રૂપાળું, તંદુરસ્ત હોય તો એનું સ્થાન થતાં વાર લાગતી નથી. પરંતુ અનાથાશ્રમમાં જે બાળકો આવતાં તેમાંનાં ભાગ્યે કોઈ પૈસાદારને મળવા જેવાં દેખાવાડાં અને તંદુરસ્ત હોતાં, અને આશ્રમમાં રહ્યા પછી તંદુરસ્તી આવે એવી તો કોઈ સ્થિતિ નહોતી, એ વ્યવસ્થાપકની ક્યાં જાણ બહાર હતું?

એટલે સમાજમાંથી જે બાળકોની ચોરી થતી એ દેખાવાડાં અને તંદુરસ્ત હોવાના કારણે જ થતો. અને એ ચોરી કરનાર વર્ગે કંઈ બાળકવિહોણા હોવાને લીધે ચોરી કરતો એવું ન હતું. એ તો જેમને જ વસ્તુની ચોરી કરતો, તેમ બાળક ચોરતો. એના દલાલો વેચતા. આ જ્ઞાન વ્યવસ્થાપકને થતાં, એને પોતાને ધંધાની એક દિશા જ ઊઘડી ગઈ.

અમુક જોડિયા ધંધાઓ એવા હોય છે કે માણસને પોતાના મુખ્ય ધંધા સાથે એની સારી અનુકૂળતા હોય છે. અને એમાંથી જ તે દહાડે એ જોડિયા ધંધો જ ધણી વખત માણસનો મુખ્ય ધંધો બની જાય છે. વ્યવસ્થાપકને પણ એવું જ થયું. અનાથ બાળકોની

વ્યવસ્થા સાથે બાળકો વેચવાનો ધંધો સારો અનુકૂળ હતો. કોને બાળકો જોઈએ છે, એનો પણ આશ્રમ અંગે થોડો ખ્યાલ મળ્યા કરે છે. અને એવું ચોરીનું બાળક મળ્યું હોય, અને થોડો વખત સારું ડેકાણું ન પડે તો આશ્રમમાં રાખવાની સલામતી પણ હોય છે.

આશ્રમમાં કોઈ બાળકને દાખલ કરવાનું કે છૂટા કરવાનું કામ મંત્રીનું હોય છે. એની પ્રથમ મંજૂરી વગર કંઈ ન બને એવો સંસ્થાનો નિયમ હોય છે. પરંતુ એ સેવાભાવિ મંત્રીઓ ફક્ત કાગળ ઉપર સહી કરી મંજૂર નામંજૂર કરવાનું કામ વ્યવસ્થાપકની સલાહ પ્રમાણે મોટે ભાગે કરતા હોય છે. આંતરિક આત્મતામાં એ કંઈ જાણતા હોતા નથી એમ કહીએ તો પણ ચાલે. અને જેટલું જાણતા હોય તે વ્યવસ્થાપકનું ઉછીનું આપેલું જ્ઞાન જ ધણી વખત હોય છે. આ સ્થિતિમાં વ્યવસ્થાપક વગર નામ દાખલ કર્યો પંદર વીસ દિવસ કોઈ નવીન બાળકને રાખે, તેવી નજીવી અને નકામી વાત મંત્રી જાણવા ય શું કામ બેસે !

એટલે અનાથાશ્રમની વ્યવસ્થા કરતાં કરતાં વ્યવસ્થાપક કાળીદાસે આવા બાળકો સંઘરવાનો અને વેચવાનો જોડિયો ધંધો શરૂ કર્યો હતો. અબળપ્યા જગતને તો આ ચોરાયેલાં બાળકાનું શું થતું હશે તેના કંઈ કંઈ તર્કવિતર્ક થતા. બહુમાં બોળાં ગ્રામજનો તો એમ પણ માનતાં કે પ્રાણીઓની પેઠે બાળકાની પણ કતલ થાય છે ! અને એથી જ કોઈ બાળક ચોરાતું ત્યારે એના હૈયામાં અરેરાટી વ્યાપી જતી. પરંતુ ચોર જગતમાં તો એ કામ ત્રણ જણ વચ્ચે વેહેંચાયેલું હતું. માપલા જેવા ચોરનારહતા, રામપ્રસાદ જેવા વચ્ચે પહોંચાડનાર દલાલ હતા, અને કાળીદાસ જેવા અકલ્પ-હોશિયારીથી વેચનાર હતા.

દરેક બાળકના ભાગ્યમાં આ એક સરખી જ ગતિ લખાઈ

છે, એમ પણ નથી. તો તો બધાં બાળકો પૈસાદારના મહેલમાં જ રમતાં થઈ ગયાં મનાય. બીજા માગવાના ધંધામાં પણ એવાં બાળકોનો ઉપયોગ થાય છે. જવદે એવું પણ બને છે કે ચોરવાની પ્રબળ પ્રવૃત્તિને લીધે બાળક ચોરાય છે. અને ધરની જંગલમાં એકનો વધુ ઉમેરો થાય છે. પરંતુ મોટા ભાગની ચોરી ધંધા માટે થાય છે.

એટલે ગોવિંદ માપલાના હાથમાં પડ્યો ત્યારે એ બહુ ભારે કાયડો ન હતો. સીધો એણે રામપ્રસાદને તરત સોંપી દીધો. આઠની અમદાવાદ જનાર લોકલ ઊપડી ગઈ હતી એટલે રાતે એકની લોકલમાં પોતે એને અહીંથી વિદાય કરી દેશે એમ ખાતરી આપી રામપ્રસાદે માપલાને વિદાય કર્યો. સવારના મેલમાં જય તો પણ વાંધો ન હતો. પરંતુ નજીકનું બાળક હતું એટલે સવારમાં અહીંનાં સ્ટેશનનાની જડતી થાય એ બનવાનું જ હતું. એટલે રાતે જ ઊપડી જવું એમાં સહીસલામતી હતી.

રામપ્રસાદે ગોવિંદને ગાડી ઉપર લેઈ જતા પહેલાં પોતાની તૈયારી કરી દીધી. જાણે એનો જમણો હાથ ભાગી ગયો હોય તેમ એ બાજુ વાંસની ચીપો મૂકી, કામચલાઉ પાટો બાંધ્યો. ગળે ઝાળી બાંધી એ હાથ તેમાં નંખાવ્યો. કેટલી સરસ સલામતી !

ગોવિંદ ગાડીમાં રડે તો પણ ચિંતા નહિ. એના દાદાના નામની ખૂમ પાડે તો પણ ફિકર નહિ. છોકરાનો હાથ ભાગી ગયો છે માટે રડે છે. એના દાદાની બહુ માયા છે !

પરોઢિયે ચાર વાગે તો ચોરાયેલો ગોવિંદ સરકારી કાયદા પમાણે નંધાયેલી સંસ્થામાં પહોંચી ગયો, કે જ્યાં તપાસ કરવાની છૂપી પોલીસને પણ શંકા ન આવે.

ન્યારે સામી બાજુ, મોહનપરાના લોકોને તો એ આધાત-જનક બનાવની હતુ કળ પછુ વળી ન હતી. પછી એ અંગે શું પગલાં લેવાં એ તો સમજાય જ ક્યાંથી ? બકાર ભગતના માથા ઉપર આ કંઈ જેવો તેવો આધાત ન હતો. જુવાન દીકરાનું અને વહુનું આકાળ અવસાન એ સહી શક્યા હતા, પરંતુ આમાં તો એમની મતિ જ મૂંઝાઈ ગઈ હતી. મૃત્યુ એ કુદરતી હતું, પરંતુ ગોવિંદનું અપહરણ એ તો સ્વપ્નેય નહિ ધારેલો બનાવ હતો. શું કરવું તે અંગે એમની પાસેથી આશા રાખવાની રહી ન હતી. ગામલોકો પોતાને જેમ સૂએ તેમ એ અંગે પગલાં લેતા હતા. એક તો ખાસ્સા એ અઢી કલાકે ભગતને ખબર પડી કે ગોવિંદ ચોરાયો. લોકો સ્વભાવ પ્રમાણે એની ચર્ચા કરવા લાગ્યા. શંકા સમાધાનમાં પડ્યા. અને એ નિષ્ક્રિયમાંથી રસ્તો વિચારતાં કલાક બીજે નીકળી ગયો. એટલે ગામની ત્રણ બાજુ જે બીજે ગામ જવાના રસ્તાઓ હતા તે બણી, બીજા ગામ સુધી જઈ જઈને માણસો પાછા આવ્યા, પૂછપરછ કરી પણ કોઈએ લાજ બતાવી નહિ.

મૂળ વાત મૂકી લોકો અવળી વાતો પણ વિચારતા હતા. એવા નબળા લોકોને ખરી રીતે ગામમાં પેસવા જ ન દેવા જોઈએ. રખડતી જાત, છેવટ બહાર વસ્તુ પડી હોય તે લેઈ જવામાંથી ન જાય. ગામમાં રાતવાસો રહેવું હોય તો એવાં માટે ચોરામાં નોંધાવાનો જે કાયદો છે, તેમાં એટલું ઉમેરવા જેવું છે કે, ગામમાં દાખલ થતાં દરેક મુખી પાસે નોંધાવે અને જતી વખતે એમને મળને જાય. બાકી એ બટકતી જાતનું શું હામડેકાણું ? ક્યાં એની તપાસ કરવી ?

વળી કોઈ બીજી સલાહ પણ આપતું હતું. પારકાનો દોષ કાઢવા ગયા કરતાં પહેલો આપણો દોષ જોવો જોઈએ. એવો કોઈક

આવ્યો કે જાણે જમવાનું હોય તેમ બાળકો એની પાછળ પાછળ ભમે છે. હીક છે, ઘડી ખેલ કરતો હોય ત્યારે એમાં રહે. પરંતુ આ તો કાઈ છોકરાંને કહેનાર જ નહિ. અને હવે તો અધાં ધરધરનાં કર્તાકારવતાં થઈ ગયાં એટલે કાઈ એ શબ્દ તત્કાલીને કહે તો એની મા ઉપરાણું લે છે—અમારાં છોકરાંને ભાંડવાની બીજાં શું કામ પંચાત કરે? પણ આવું અને ત્યારે લોકોની આંખ એવડે કે છોકરાંને નાંહ વાળો તો, અને બીજો વાળતો હશે ને ઉપરાણું લેશે તો, કાંઈ દહાડો પંચાતમાંથી ક્યાંત થઈ જશે!

અને ગામડામાં આવો પ્રસંગ અને છે ત્યારે લોકો તાત્કાલિક તે બચ કે મુશ્કેલીને પહોંચી વળવાના મહત્ત્વને બાજુએ મૂકી આવા જૂના ભૂતકાળના પ્રસંગો સંભારવા ખેસી જાય છે. અને તેવા પ્રસંગોની હારમાળામાંથી બિંચા જ આવતા નથી.

‘આપણા ગામમાં આ પહેલો પ્રસંગ બન્યો પણ કંઈ બીજા ગામમાં બનેલા આવા પ્રસંગ આપણે નથી સાંભળ્યા? હમણાં ખોળાઓની બૂમો ઓછી પડે છે, પણ પહેલાં ખોળાઓ છોકરાં ઉપાડી જાય છે એવી વાતો રોજ નહોતા સાંભળતા? આપણા લોકો એવા છે કે સામાને ઠોકર વાગે તેથી ક્યું શીખવાના નહિ, અને પોતાને ઠોકર વાગે ત્યારે એમની આંખ ઊંચી થાય. જોડેના ગામના બાલકોને છોકરાંને ભાગોળે પડેલાં જારાં જતી વખતે ઉડારી ગયાં, તે આજ એને પંદર વર્ષ થયાં. હવે આવશે એ છોકરો.’

બીજો કહેતો: ‘આપણા મોહનપરામાં ય ક્યાં નથી બન્યું? કાંઈ ચોરી નથી થયું, પણ નાસી ગયાની વાત આપણી આંખે જોયેલી છે કે નહિ? સોમાનો છોકરો, ચતુર. આપ અક્રમી વેંત વગરનું મારતો, તે દસ જ વર્ષનો હતો પણ એક દહાડો ધરમાં માટીની હાંદવી ભાંગી ગઈ એ બીકમાં, આપ ખેતરમાંથી આવશે

એટલે મારશે તેથી ભાગી ગયો. આજે એને ૨૦ વર્ષ વીતી ગયાં. વચ્ચે કોઈ કહેતું કે મુંઝવણમાં છે, વળી પછી કોઈ ખબર લાવ્યું કે નડિયાદના અમેરિકન દવાખાનામાં આવ્યો છે. એનો ભાઈ તપાસ કરી આવ્યો પણ એનું નામ કંઈ નહિ. ’

એના અનુસંધાનમાં ત્રીજાએ વાત ઉપાડી લીધી: ‘હવે આટલે વર્ષે એને શોધવો એ ૫ મૂરખાઈ કહેવાય. નડિયાદ જેટલો નજીક એ આવે જ નહિ. ક્યાંય વટલાઈ ગયો હશે. ખ્રિસ્તી થયો હશે તો એ લોકોએ ઐરું પણ કરાવ્યું હશે. ભત્રું હશે તો એને હવે ધરગામે ૫ યાદ નહિ રહ્યું હોય. એને હોય તો ૫, એને હવે સંધરાયે ૫ કેમ ? નાનો હોય તો સમજ્યા, પણ એવા મોટા વટલી ગયેલાને નાતમાં પણ કેમ લેવાય ?’

કોઈ પાણીવાળા બોલતા: ‘સાદલો એ મદારી જે હડીએ ચડે તો એને મારી જ નાખવો જોઈએ. ’

‘આ સરકારનું યંત્ર ખાતું જ અંધેર ચાલે છે. આમ કોઈનાં છોકરાંને ઉપાડી જાય તે કંઈ જોવી તેવી વાત છે ? હાથમાં આવે તો તરત એવા ને ભરખજારમાં ગોળીએ વીંધી દેવો જોઈએ. પણ દહાડો જાય છે તેમ કાયદા ઢીલા થતા જાય છે. ફાંસીની સજા કોઈને જ કરે છે. અસહના વખતમાં કાયદા હતા એના જેવા એકે ૫ નહિ. ચોરી કરનારનો હાથ જ કાપી નાખે. પારકી ઐરી ઉપર નજર કરનારની આંખ જ ફેડી નાખે. ગાળ બોલનારની છામ કાપી નાખે.....’

‘આપણને કંઈ ઓછું લાગે છે ? પણ આ હાથ જાલોને ખેસી રહ્યા—શું કરીએ ? અમણ અને આંધળો ખરાખર. હમણાં કાયદો જાણતા હોઈએ તો તરત કથું કરીએ. આપણાથી જે બન્યું તે સામા ગામ સુધી ધક્કો ખાઈ આવ્યા. ’

૫૮ કળિયુગ

‘એ આંકડા જાણનાર આ આપણા કસ્તુર શેઠ. આવે વખતે એમની બુદ્ધિ કામમાં આવે. સરકારી માણસોને એ ઝોળખે પણ ખરા, અને લાગવળ પણ ખરી.’

કસ્તુર શેઠ ચોરામાં ગયા હતા તે દુકાનનાં (રહેતા પણ એમાં) પગથિયાં ચડતાં બોલ્યા: ‘ચોરનારની ચાર (આંખ) અને આપણી બે. તરત ખબર પડી હોત તો એને પકડી પણ પડાત. હવે તો કાયદેસર જે થાય તે ખરું. આ મુખી પાસે જઈ આવ્યો. મુખીએ રિપોર્ટ ફાડ્યો. વરતણિયો નડિયાદ એ લેખને મોકલ્યો પણ ખરા.’

‘પોલીસ ને પોલીસ ! ચોરના ભાઈ એ વળી ધંટીઠોડા ! ખાતર કેડે દીવેલ. આ ભગત બિચારાને સાનજાન નથી, અને કાલ એને ધોંચપરોણો કરશે—તમે ક્યાં હતા ? છોકરો તમે ક્યારે છેલ્લો દેખેલો ? કેટલા કલાક પછી તમને ખબર પડી ? અને કાણમોંકાણુ આવ્યા હોય ત્યાંય લાડવા જમવાના બોળે.’

કસ્તુર શેઠે એને સ્વીકાર કરતાં કહ્યું: ‘એ બધુંય સમજીએ છીએ, પણ આપણા હાથપગ એ. બીજુ આપણે કરીએય શું?’

કાંઈએ વિચાર આવતાં પૂછ્યું: ‘એ વાદી લોકો નડિયાદ સ્ટેશન ઉપર પડ્યા રહે છે. ત્યાં તપાસ કરી હોય તો ન અળી રહે?’

કસ્તુર શેઠે હસ્યા: ‘ચોર તે કંઈ દાણીને ઘેર ગાંઠુ છોડતો હશે ? નડિયાદમાં પોલીસનું મોટું થાણું રહ્યું. પકડાઈ જતાં વાર લાગે ? ત્યાં પડ્યો હોય તો પણ તરત ચાલતી પકડે.’

માણસ મનમાં પરણે ને મનમાં રાંડે, તેમ એ વિચાર તરત જન્મીને ગુજરી ગયો.

કસ્તુર શેઠે છતાં એ વાતના અનુસંધાનમાં ઉમેયું: ‘આપણે

પોલીસને ખબર આપીએ એટલે તરત એ એવા પડાવ ન્યાં પડ્યા હોય ત્યાં તપાસ કરે જ. એ લોકોને ય, આવા કેસ પકડે તો પગાર વધે છે, ઉપલી જગા મળે છે, એટલે આપણા કરતાં એ ઓછા કાળજી નથી રાખતા. પણ મેં કહ્યું તેમ ચોરનારની ચાર અને આપણી બે, એટલે એ ય ધારે તો ય બધાંને શી રીતે પકડી શકે ?’

અને કસ્તુર શેઠના એ અભિપ્રાયમાંની વાત ખોટી પણ ન હતી. થાણે રિપોર્ટ પહોંચતાંજ, જમાદારે જેવી એ વાત જાણી એવી, એ માપલાના મુકામે આવ્યો.

ખૂટ ઉપર સોટીને ગેલ કરાવતાં જમાદારે કહ્યું : ‘કેમ, માપલા, આજ કંઈ નવાજૂની કરી છે ને ?’

‘શાની સાહેબ ?’

‘અમને હમણાં ખબર આવી ગઈ. મોહનપરામાંથી છોકરો...’

.. માપલાએ મૂગા રહેતાં ઇશારત કરી. તે વખતે ગોવિંદને અમદાવાદ વિદાય કરવા રામપ્રસાદ તૈયાર કરતો હતો.

જમાદારે કહ્યું : ‘મારો હિસ્સો.’

‘માપલો બોલ્યો : ‘સા’બ! હજુ માલ તો વેચાવા દો.,

‘અચ્છા! શીર મીલેગા.’ કહીને જમાદાર વિદાય થયો.

આજે શનિવાર. ગોવિંદને ગૂમ થયાં સાત દિવસ થયા. ગયા શનિવારે એ ચોરાયો હતો. ગોકુળમાંથી ગિરિધરના જવાને લીધે ગોપીજનવલ્લભની જે સ્થિતિ થઈ હતી, તેવી દશા મોહનપરાના મંદિરવાળા ફળિયાની થઈ હતી. ફળિયાનાં ઘર એના વગર સૂનાં પડ્યાં હતાં. પોપટનો કલકંઠ ભરાઈ આવ્યો હતો. મંછા ગાયે પણ તરણાં લેવાં તન્યાં હતાં. દિવસરાત પ્રભુ નામ પુકારે તેમ ભગત ગોવિંદ...ગોવિંદનો પોકાર કરતા હતા. અને શિવશંકર બહાવરા બન્યા હતા.

એમની આંખમાં કાયમ પાણી જણાતાં. પોપટને સવાલ કરતાં ગદ્ગદ કંઠે એ કહેતા: ‘બેટા, નારણુ! સાચું કહેજે, ગોવિંદ જડશે કે નહિ?’

નારણુ આવા જવાબ આપવા ટેવાયો ન હતો. મોજમાં આવે ત્યારે હકારમાં ડોકું ધુણાવે, મોજમાં આવે ત્યારે નકારમાં ધુણાવે. એમાંથી શા ઉપર આધાર રાખવો એ શિવશંકર નક્કી કરી શકતા નહિ. સૌથી પ્રથમ વખતનો જવાબ સાચો માનવો, એમ જો એ જોવા જાય તો નિરાશ થવા જેવું હતું. પરંતુ તે વખતે નારણુ વગર સમજ્યે જવાબ આપ્યો હતો, અને તેથી ખીજે વખત એને સમજ પાડીને પૂછ્યું ત્યારે એણે હકારમાં જવાબ આપ્યો હતો.

વળી તે પછી ત્રીજે વખતે પણ એણે સ્પષ્ટ ‘જડશે’ એમ કહ્યું હતું. તે પછી ત્રણ વખત નામાં પણ ડોકું ધુણાવ્યું હતું. છતાં નારણના બીજા અને ત્રીજા વખતના જવાબને બુદ્ધિપૂર્વકનો, અકલ હોશિયારીનો અને અગમચાણી તરીકનો માનતા એ હતા. છતાં દિવસમાં બીજું કંઈ ન સૂઝે ત્યારે વળી એ નો એ સવાલ નારણને એ કરતા હતા.

ગોવિંદની માયા નારણને પણ હતી. જન્મ અને મરણની વાત સૌ પ્રાણી સમજતાં હોય છે. એના તત્ત્વજ્ઞાનમાં એ નહિ સમજતાં હોય તે બને. પરંતુ પ્રત્યક્ષ જન્મ-મરણના દાખલાઓથી એ એનો અનુભવ કરી શકતાં હોય છે. એટલે ગોવિંદ મરી ગયો એમ જો શિવશંકરે કહ્યું હોત તો નારણને કંઈ કાચું પાકું સમજત. પણ ગોવિંદને કાંઈ લેઈ ગયું—ઉપાડી ગયું, એ એને સમજાયું ન હતું.

નારણને એ પણ સમજત, જો એ થોડો મોટો થયો હોત અને ઊડતાં આવડ્યું હોત, પાંખો ફફડાવીને એણે હવામાં તરવાની મોજ માણી હોત, અને પછી એને પકડીને આ પાંજરામાં પૂર્યો હોત તો ગોવિંદને પણ પોતાની માફક પાંજરામાં પૂરવા કાંઈ લેઈ ગયું હશે, એમ એને જાતઅનુભવથી ખ્યાલ આવત. પરંતુ નારણ તો પાંખો ફફડાવતાં શીખ્યો નહોતો તે પહેલાં અહીં આવીને બેઠો હતો. અને સાચે જ, નર્મદાને એ બા કહેતો, અને શિવશંકરને એ બાપુ કહેતો ત્યારે પોતાને સૃષ્ટિ ઉપર લાવવામાં કાંઈ બીજાંઓનો હિસ્સો હતો એનો એને ખ્યાલ પણ ન હતો.

એટલે શિવશંકરના પ્રશ્નનો જવાબ આપતાં પહેલાં એ સામે પ્રશ્ન કરતો: ‘ગોવિંદ ક્યાં ગયો?’

કર કળિયુગ

‘મદારી લેઈ ગયો.’

‘મદારી કાણ?’

‘સાપ કાઢતાર.’

‘સાપ એ કાણ?’

‘તારો બાપ.’ શિવશંકર હૈયાના દુઃખને લીધે સહેજ સહેજમાં ખિન્ન થઈ જતા.

‘મારો બાપ એ કાણ?’

આનો તો અંત જ ક્યાંથી આવે? એટલે શિવશંકર કહેતાઃ
‘એ બધું તને ના સમજાય. જે સમજે એનો જવાબ સાચો પણ ન પડે. તેથી જ પક્ષીઓનો, પ્રાણીઓનો, બોલતાં ન શીખ્યાં હોય તેવાં બાળકોનો જવાબ સાચો પડે છે. માટે તારે જાણવાની કશી જરૂર નથી. ફક્ત ગોવિંદ જડશે કે નહિ, એટલો હા-ના માં જવાબ આપને.’

આ બધા શિવશંકરના ઊંડા તત્ત્વગાનમાં નારણ કેટલું સમજ્યો એ તો એ જાણે. પરંતુ એમાં પોતાની ઉપેક્ષા થઈ હોવાથી એ પણ ખિન્ન થોડો હોય તેમ જવાબ આપતોઃ ‘નહિ જડે જવ.’

એ ખિન્ન થઈને બોલે છે એટલે એ વાત સાચી ન માનતાં, શિવશંકર એને બારણું ખોલી પાંજરા બહાર કાઢતા. હાથ વતી પંખાળતા. થોડાં વખાણુ કરતા. અને એનો મિનજ બરાબર ઠેકાણે આવ્યે એ ફરી પૂછતા. એનો મિનજ ઠેકાણે આવ્યો કે નહિ, તે જાણવાની રીત સહેલી હતી. નારણ બરાબર ખુશ મિનજમાં આવતો ત્યારે એની ડોક, ધડિયાળનું લોલક નિયમિત જેમ ઝુલતું હોય છે, તેમ ઝુલાવ્યા કરતો. અને એ વેળાએ શિવશંકરને જોઈ તો જવાબ મળી પણ જતો.

છતાં બોલવા શીખેલો પોપટ, ખીજાં પ્રાણીઓ જેટલો પ્રાકૃત ન મણાય એમ માની એ મંછા ગાય આગળ પહોંચી બોલ નાખતાઃ ‘બેટા ! તું મનમાં હોય તેવો જવાબ ન આપે તો ’ સામે જ દેખાતી રણછોડજીની મૂર્તિ તરફ આંગળી કરી એ કહેતાઃ ‘તને રણછોડજીના સમ છે. ગોવિંદ જડશે કે નહિ ?’

મંછા છેલ્લે છેલ્લે એટલી સ્વાર્થી થઈ હતી કે એને ઘાસપૂજો કરવા સિવાય ખાલી હાથે ગમે તે જાય, નર્મદા કે શિવશંકર, પહોંચી પીંજી છાંસિયું જ કરતી. અને તે રીતે એણે તરત છાંસિયું કર્યું. અને તેથી માથું આડું અને બેલું એવું પીંજાયું કે એને હામાં ગણવું કે નામાં એ જ શિવશંકરથી નિર્ણય ન થઈ શક્યો.

એના સ્વભાવને ઓળખતા શિવશંકર ખીજી વખત ખાલી હાથે ન ગયા. દાણને ગમણમાં મૂકતાં જ એ ડોકું જોડીયું કરતાં ખાવા લાગી. શિવશંકરે તે સાથે જ સવાલ કર્યો તે સાંભળવામાં એને ધ્યાન જ ન હતું. પરંતુ ખાતી વખતે પ્રાણીને મોં જોડીયું કરવાની જે ટેવ હોય છે તે પ્રમાણે ઉપરા ઉપરી ત્રણ વખત હકારમાં રમોં ડોકું ધુણાવ્યું.

શિવશંકર આશ્ચર્ય બોલતાં જતાં રસોડામાં દોડ્યા. નર્મદાને કહ્યુંઃ ‘ગોવિંદ આવશે.’

નર્મદાને પહોંચી ગોવિંદનો આધાત લાગ્યો હતો. પરંતુ એ સ્ત્રી હોવા છતાં શિવશંકર જેટલી વિહ્વળ થઈ નહોતી. એણે સવાલ કર્યોઃ

‘શા ઉપરથી કહો છો ?’

‘મંછાએ ડોકું હલાવી હા પાડી.’

‘તમે એમ કરતાં કરતાં ગાંડા ના થઈ જાવ એ જોજો. તમારું આ બધું શાસ્ત્રનું જ્ઞાન ક્યાં પલંગી ગયું ?’

૬૪ કળિયુગ

‘તને ખબર નથી. પોપટનું કદાચ ખોટું પડે. પણ ગાય સાસુમાં કેટલી પવિત્ર અને પૂજવા લાયક મનાઈ છે? એનામાં ભગવાનનો વાસ છે. એનું ખોટું ન પડે. ત્રણ વખત એકસાથે ડોકું હલાવી હા પાડી છે.’

શિવશંકરના મગજને અસ્થિરતા જેવું છે, એમ નર્મદાને એ ત્રણ દિવસથી જાણે જાણે શંકા પડી હતી. આ એટલા એમાં વધુ ટેકા આપતી હતી. એટલે એની ચર્ચા ન કરતાં નર્મદાએ કહ્યું: ‘સારું, ગોવિંદ પાછો આવશે તો કેને નહિ ગમે? આખું ગામ રાજ થશે. ?

આમ ધરનાં સાથે એ ગોવિંદની ચર્ચા કરતા ત્યારે એમનામાં બુદ્ધિ નથી એટલે જ કોઈ વાંધો કાઢે. પરંતુ એથી આગળ વધી એ રણછોડજી અને લક્ષ્મીજી આગળ પોતાનું એ દુઃખ પ્રદર્શિત કરતા ત્યારે તે બુદ્ધિ સાથે શરીરનું ભાન પણ ગુમાવી બેસતા. જાણે ભગવાન એમનો કોઈ મિત્ર હોય, અને આપત્તિમાં મદદ કરી શકે તેવો સંપતિમાન હોવા છતાં ગણે પ્રાણુ આવ્યો હોય અને મદદ ન કરતો હોય, તે ધડીએ મિત્રભાવે એ કડક શબ્દો સાણસથી સ્વાભાવિક બોલાઈ જાય તેમ એ બોલ્યે રાખતા.

‘તારી આખી જિંદગી સેવા કરી, પણ કોઈ દિવસ કશું મેં માગ્યું છે? બાળકની, એક શેર માટીની ખોટ છે પણ તે મેં માગી છે?’

રણછોડજી જાણે હસીને જવાબ આપતા હોય કે, ‘મેં ક્યારે કહ્યું છે કે તેં માગ્યું છે?’

‘તો મારી આ માગણી કખૂલ રાખવી પડશે.’ અને રણછોડજી કદાચ ન સ્વીકારે એ બીકે ભાર દેતાં એ કહેતા: ‘એમાં મારી ભેમી તારી પણ આગર છે. રણછોડજીના પૂજારીનું બદનામ એ બેગું તારું બદનામ ખરું ને?’

રજુછોડછ ગંભીર બની જાણે અધી વાત સાંભળી લેવા માગતા હોય તેમ કંઈ બોલ્યા નહિ.

શિવશંકર સ્વગત બોલ્યા: ‘ જો તું મારી આટલી માગણી નહિ માને તો, સૂરજરામ તરવાડી કહે છે તેમ, તે’ મને તારી પૂજા કરવાને લાયક ગણ્યો નથી એમ હું સમજી લેઈશ. ’

રજુછોડછ ફિક્કું હસ્યા હોય તેમ લાગ્યું.

‘ હસવાની વાત નથી. ’ શિવશંકરે કહ્યું: ‘ અત્યાર સુધી મારે માથે બદનામી આવી છે તે મેં મૂંઝે મોંએ સહી લીધી છે. નર્મદા વિધવા હતી કે નહિ, એની મેં કોઈ દહાડો ભાંગગડ કરી નથી. અને કદાચ એ વિધવા હોત એમ સૂરજરામ તરવાડી સામિત કરી લાવ્યા હોત તોપણ મેં એને કાઠી મૂકી ન હોત. દગા કર્યો તો એના ખાપે કર્યો. કન્યા તો ગાય જેવી ન્યાં દોરે ત્યાં જાય. હું દોરી લાવ્યો ત્યારે એ આવી. એને દોરી લાવતાં પહેલાં હું ગાંધેશ રહ્યો તે મારે ભોગવવું જોઈ એ. સૂરજરામ તરવાડી કહે છે કે એવું લોકાચાર વિરુદ્ધનું પગલું જરે, જેને એની નાતે તજ્યો હોય તેની પૂજા ભગવાન કદી સ્વીકારે નહિ. ગરુડના આખ્યાનમાં એ ઉઘાડી વાત છે. ગરુડને પોતે ભગવાનનું વાહન છે, એ માટે ધણું અભિમાન આવ્યું હતું. અને તેથી નાતની એણે ઉપેક્ષા કરી. નાતે પછી એને નાત-ખહાર મુક્યો. ભગવાને તરત સંભળાવી દીધું કે નાતખહારિયાને હું ન સંધરી શકું. ગરુડને જો ભગવાને ન સંધર્યો તો પછી શિવશંકરને પણ પૂજારી તરીકે કેમ સંધરે? સૂરજરામ આગળ કહે છે કે, સતયુગ હોત તો ભગવાને જાતે શિવશંકરને પૂજાની ના કહી દીધી હોત. પરંતુ આજે કળિયુગ છે એટલે પરોક્ષ રીતે ના કહેવડાવે છે. સૌથી પહેલું એને બાળક નઆપ્યું. બીજું એની ઉપર આસ્થા રાખનારને જ ભગવાન પરચો બતાવે છે. જુવાનીમાં એના હાથે જે રોગ મટતા,

તે પાછળ મટતા બંધ થયા. એકમાં, ભૂતને બદલે બીજી દવા અપાઈ જતાં, રીઆઈને મોત પણ થયું હતું. એ ભૂત ભયંકર હતી તે પોતાનો ગુનો પોતે કબૂલ કરી પગી વેદુ મૂકી દીધું. જેવટ બકાર ભગતે ગામમાં સૌ કરતાં વધુ માયા બતાવી તો એનો જ દીકરો, એની ભાણીના હાથે ગૂમ થયો. પગી ભગવાન તે કંઈ આપણા લોકને કાનપટી પકડીને કહેવા આવે કે તમે પૂજારી રાખ્યો છો તેને હું લાયક માનતો નથી ? કળિયુગમાં તો એ પરચો જ બતાવે. સત-યુગ હોત તો મોઢામોઢ આવીને ય કહેત. ’

સરજરામ તરવાડીએ ગોવિંદની ચોરી થયાના પ્રસંગે જાહેર કરેલો ચુકાદો શિવશંકરે રણછોડજીને પૂરેપૂરો સંભળાવ્યો. અને સીધા પ્રશ્નો કરવા માંડ્યા : ‘ ગરુડ પુરાણનું આખ્યાન મેં કંઈ થોડું નથી વાંચ્યું ? ગરુડના જેવો મેં કદી ગર્વ કર્યો છે ? નાતે મને નાતબહાર પણ મૂક્યો નથી. મારી નાતમાં મારું લહાણું ચાલું છે. નહિ તો મારી ભાણી મારે ઘેર આવે પણ શી રીતે ? અહીંના બ્રાહ્મણોએ તો અદેખાઈના માર્યા મારી સાથે રોટીવ્યવહાર બંધ કર્યો છે. એ મારો નાતના પણ નથી. એ મોઢ છે અને હું ઔદિચ્ય બ્રાહ્મણ છું. છતાં એમાં મારો ગુનો હોય તો કહી દે, હું તારી પૂજા છાડી દેઉં. બ્રાહ્મણનો દીકરો છું, કથાવાર્તા અને ભિક્ષાવૃત્તિ કરી ખર્ચશ. ’

રણછોડજી સામે આમ આટલું બોલ્યા છતાં એ મગનું નામ મરી ન બોલ્યા હોઈ, શિવશંકર લક્ષ્મીજી તરફ દષ્ટિ કરતાં કહેતા : ‘ તમારા કહેવાથી ભગવાને બ્રહ્માને મદદ કરી છે. તમને જે ખાતરી થઈ હોય કે મેં તનમનથી તમારી સેવા કરી છે, કદી કોઈનું અહિત ઇચ્છ્યું નથી. અને તમે જે ધડીએ જે સ્થિતિમાં રાખ્યો તેમાં કાયમ આસ્થા રાખી ફક્ત તમારું જ નામ રટણ કર્યું છે, તો આ ગરીબ પૂજારી ઉપર આવેલી બદનામી ટાળી દો. ’

લક્ષ્મીજી જાણે હસીને ન બોલ્યાં હોય: ‘મારું વળી એ કે દેહાડે
આને છે?’

તેમ શિવશંકરે સામું કહ્યું: ‘હું એ કેમ માનું? જે તમને
લીધા વગર કોઈ જગાએ એકલા કમરું ભરતા નથી, તે તમારું ન
માને?’

પરંતુ બંને એટલાં ગંભીર લાગ્યાં કે કામ કરશે કે નહિ, તે
સમજાયું નહિ. આવી સ્થિતિમાં માણસ જેમ વધુ આજીજી કરવાનું
મૂકી દેખે છેવટના નિષ્ક્રિય ઉપર આવી જાય તેમ શિવશંકર સાત
સાત દિવસની વિનવણી પછી, છેલ્લા પગલા ઉપર આવી ગયા.
બોલ્યા: ‘દ્રૌપદીનાં ચીર પૂર્યાં, સુધનવાને તેલની કડકડતી કઢાઈમાંથી
ઉગાર્યો, કુંવરબાઈનું મામેરું કર્યું, અને એવાં એવાં ભક્તોનાં કંઈ
કંઈ કામ કર્યાં. એ બધાં જાણે મારા કરતાં મોટાં હતાં, એમના વાદ
તો હું જાણે ન કરું. પણ તેં માંજરનાં નિભાડામાં બળત્રાં બાળ
બચાવ્યાં, એ માંજરનાં બચ્ચાં જેટલીય મારી તારા આગળ કિંમત
નહિ?’

અને એ જાતની અગાઉ કાકલદ્વીઓ થઈ ગઈ છે તે સાંભરી
આવતાં શિવશંકર અટકી જઈ બોલ્યા: ‘આખી જિંદગી મેં મારા
માટે કંઈ માગ્યું નથી. માગીશ પણ નહિ. પરંતુ આ કલંક હું કોઈ
દિવસ નહિ વેડી શકું. તારે ગોવિંદ પાછો લાવવો પડશે. આજે
સાત દિવસ તો થયા. બીજા સાત દિવસમાં એ પાછો નહિ આવે
તો માનીશ કે સૂરજરામ તરવાડી સાચા છે. એમણે કહ્યું છે તે
સાચું છે. તેં મારો પૂજારી તરીકે સ્વીકાર કર્યો નથી. એટલે પછી
તું મારું કામ પણ શી રીતે કરે? હું પછી તરત મંદિર છોડી ચાલ્યો
જઈશ.’

૬૮ કંઠાયુગ

અને જ્ઞાન ભૂલી એ મૂર્તિઓ આગળ શિવશંકર કલાકો સુધી પડ્યા રહેતા.

x

અકાર ભગતની પ્રભુ આગળ આટલી બધી જોરદાર માગણી ન હતી. એમણે પોતે પોતાનું આત્મશોધન ક્યું હતું. શિવશંકર એમાં પોતાનો દોષ જોતા હતા, ત્યારે ભગત એમાં પોતાનું એટલું પુણ્ય ઓછું એમ માનતા હતા. સવિતાની ભૂલને લીધે પોતાનો બાળક ખોવાયો એથી પ્રથમ એમને એ છોડી ઉપર ગુસ્સો ચડ્યો હતો. પરંતુ આત્મશોધન કરતાં એ ક્રોધ એમને અકારણ લાગ્યો. એમાં એનો એમને દોષ પણ ન લાગ્યો. ત્રીજો દિવસે મહારાજે સવિતાને એને ગામ મોકલી દીધી ત્યારે સૌથી વધારે વિરોધ કરનાર પણ ભગત હતા.

એમણે કહ્યું: ‘એ છોડીનો બચારીનો કશો દોષ નથી. મારા બાળ્યમાં હોય તેમ જ અને. નિમિત્ત એના માથે ભગવાને નાખ્યું એટલું જ, બાકી જે અને છે તે તો દરેકના બાળ્ય પ્રમાણે જ અને છે. છોકરો અને છોકરાની વહુ ગુજરી ગયાં ત્યારે એ છોડી ક્યાં હતી?’

પરંતુ એમની એ દલીલ કંઈ કામ ન લાગી અને સવિતા એના બાપ પાસે ગઈ.

ભગતની આજે ભગવાનને એક જ પ્રાર્થના હતી: ‘તું જે કરતો હશે તે સારું જ કરતો હશે. મારા અકકર્મીના કરમમાં છોકરાનું સુખ નહિ હોય તેમાં તું શું કરે? ગોવિંદનો આવરદા હશે, અને મારા કરમમાં એનું સુખ નહિ હોય, એટલે એના બધા માટે જ તેં એને મારી પાસેથી લેઈ લીધો હશે તો ય કોને ખબર? એ બ્યાં હોય ત્યાં સુખમાં હોય એટલે મારે બસ. હું બીજું કશું માગતો નથી. એનું એક વખત મોહું જોવા દે. એને હેમખેમ દેખું એટલું જ હું માગું છું!’

રામરાય દિવેટિયા અમદાવાદના સેસન્સ જજ હતા. આઈ. સી. એસ. હતા. એમનાં પત્ની કપિલાબહેન ઇન્ટર થયેલાં હતાં. વિધવા થયા પછી એમણે રામરાય સાથે પુનર્લગ્ન કર્યું હતું. નાગર જ્ઞાતિમાં એ વખતે આ લગ્નને ઘણો ઊંઘાપોહ મચાવેલો.

કપિલાબહેનને એ બાળકો જન્મીને ગુજરી ગયા પછી સંતાન થયું ન હતું. રામરાય ચાલીસ વર્ષના હતા. કપિલાબહેનને પણ સાડત્રીસમું વર્ષ જતું હતું. છેલ્લાં પાંચ વર્ષથી બંનેને બાળકની ઝંખના થયા કરતી. બાળક વગરનું ઘર અને હૈયું ખાલી ખાલી લાગ્યા કરતાં હતાં.

શરૂઆતમાં બંને એકબીજાની આ વાસના છુપાવતાં હતાં. પરંતુ દિલનું દર્દ કેટલો વખત છૂપું રહે ?

રામરાયે છુપાવવાનું કારણ આપતાં જણાવ્યું : ‘કપિલા ! સાચે જ મને એમ હતું કે હું મારી આ ઝંખના વ્યક્ત કરું તો તમારા સ્ત્રીહૃદયને આઘાત થશે, એમ માનીને જ હું આજ સુધી એ છુપાવ્યા કરતો હતો.’

કપિલાબહેન હસીને બોલ્યાં: ‘મને તો મનમાં કહું કહું થણા સમયથી થયા કરતું હતું. પરંતુ તમારા મુખ સામે જોતાં જ જીભ ઉપર આવેલો શબ્દ હું ગળી જતી. થનુ કે તમે મને હસી કાઢશો—હા જમે તેટલી કેળવાય તો પણ એ બાળકની ઝંખનામાં પ્રાકૃત હા જોવી જ રહેવાની !

બંનેએ પછી પોતાના સંસારબાગમાં બાળક રૂપી ફૂલછોડ બહારથી લાવીને રોપવો એમ નિર્ણય કર્યો. રામરાય મૂળથી સ્વતંત્ર વિચારના હતા. આઈ. સી. એસ. હતા, છતાં એ બીજા સિવિલિયનો જેમ પરદેશી નહોતા બની ગયા, પશ્ચિમનું જ સારું એવું પણ એમને નહોતું વસી ગયું. જ્યાંથી સારું લાગે તે અપનાવવું, અને જમાના પ્રમાણે સારાસારની નવી વિચારસરણી ન હોય તે જ જમાવવી જોઈએ એમ એ માનવાવાળા હતા.

આ એમના સ્વભાવને લીધે બાળકનો પ્રશ્ન આવ્યો ત્યારે એમણે નવી વિચારણા કરી. કપિલાબહેનને જણાવતાં એમણે કહ્યું: ‘કપિલા ! આ મારો વિચાર તમને કેવો લાગે છે ?’

વિચારને સામા આગળ રજૂ કરવાની રામરાયની આ એક અનોખી શૈલી હતી. કોઈ વખત એ પોતાની માન્યતા બીજા ઉપર લાદવાનો પ્રયત્ન કરતા ન હતા. પરંતુ પોતે આ માને છે, એ વિષે તમારું શું માનવું છે ? આ એમનો હમેશનો એક પ્રશ્ન હતો. વિચાર ગંભીર હોય, નવીન હોય, તરત જવાબ ન આપી શકાય એવો હોય તો એ તુરત જણાવતા—હમણાં કંઈ ઉતાવળ નથી. પૂરતો વિચાર કર્યા પછી જે નિર્ણય ઉપર આવો તે જણાવજો.

એટલે એમની એ રીત પ્રમાણે બાળક બાળતો. પ્રશ્ન એમણે કપિલાબહેન આગળ મૂક્યો. કોઈ પણ માબાપવાળા બાળકને દત્તક

લેવો એ ચાલતી આવેલી રૂઢિ કરતાં કાંઈ અનાથ બાળકને ઉછેરવો, પોતાનો કરી લેવો એમાં એમને વિશેષ માનવના લાગતી હતી. કાંઈ પણ માઆપને પોતાનું બાળક બીજાને આપવાની અંતરની ઇચ્છા હોય જ નહિ. છતાં દત્તકમાં જે અપાય છે તેમાં પોતાના એ બાળકને અહીં પોતાને ઘેર જે મિત્રકન મળશે તે કરતાં ત્યાં વધારે છે, મોટું સુખ છે, એ કારણે જ માઆપ બાળકને દત્તક આપવા તૈયાર થાય છે.

આ કરતાં જે બાળકાની કાંઈ સંભાળ લેનાર નથી તેવાં બાળકાને દત્તક લેવામાં આવે તો અનાથ બાળકાનો પ્રશ્ન અમુક અંશે ઓછો થાય. અને આવાં અનાથ બાળકાને જે દત્તક લેવામાં આવે તો એ એક આવકારપાત્ર પદ્ધતિ છે. દત્તવિધાનમાં એક એવી કલમ છે કે દત્ત જનાર બાળકના માઆપમાંથી એકની સંમતિ હોવી જોઈએ. તે સિવાય દત્તક લેઈ શકાય નહિ. આ કલમમાંથી અનાથ બાળકો માટે, જેમનાં માઆપ નથી તેમને માટે એ નિયમ ન ગણ્યો એવો સુધારો થવાની જરૂર તેમને લાગી. પરંતુ એ તો હિંદુ કાયદાનો પ્રશ્ન હતો, વળી ધર્મનો સવાલ થઈ પડતો હતો. એટલે એમાં તરત કંઈ ન બની શકે. પરંતુ એ અંગે પોતે પ્રયત્ન કરવો એમ એમણે નિર્ણય કર્યો. અને આ પ્રશ્ન એ પોતા માટે વિચારતા હતા એવું જ કંઈ ન હતું. કારણ કે, આપ થવા માટે જ પુત્ર જોઈએ એવી કાંઈ ગાંડી ઘેલછા એમને સતાવતી ન હતી. ફક્ત એમના ખાલી ઘરમાં બાળકનો વાસ થાય એ જ ઝંખના હતી.

વળી એ વિચારમાંથી એ તો પાછા બીજા વિચારમાં ભિતરી ગયા, અને કપિલાગહેનને સવાલ કર્યો: ‘મને એક મૌલિક વિચાર રહ્યો. છોકરો જ શા માટે? એવી કાંઈ અનાથ

૭૨ કળિયુગ

છોકરી હોય તો કેમ ન એને ઉછેરવી જોઈએ ?’

વિચારની મૌલિકતાનો આસ્વાદ કરતાં કપિલાવહેન જરાય આપ્યા વગર ફક્ત હસ્યાં.

‘કેમ, મારું કથન તમને બુદ્ધિમાં ન ગત્યું ?’ રામરાય કપિલાવહેન સામે મીટ માંડી રહેતાં બોલ્યા : ‘છોકરાછોકરીનો બેદ ઉછેરમાં, ફળવણીમાં, સમાજના સ્થાનમાં—જે ભૂંસેનો હોય તો છોકરા તરફનો પક્ષપાત દૂર કરવો જોઈએ.’ અને સહેજ રહીને કહ્યું : ‘આપણે તો જ્યાં ત્યાં ઘરમાં બાળક જ જોઈએ છે ને ? એ જ જો અંતરની શુદ્ધ ઝંખના હોય તો છોકરા હોય કે છોકરી હોય, તેમાં આપણને બેદ દેખાવવો જ ન જોઈએ.’

કપિલાવહેન અનાથ બાળકની વાતમાં જેમ તરત સંમત થઈ શક્યાં હતાં તેમ આમાં ન થઈ શક્યાં. એમણે કહ્યું : ‘આ બાબતમાં, રામ, હું તમને સંમત થતી નથી.’

આશ્ચર્ય પામતાં રામરાયે કહ્યું : ‘એક સ્ત્રી થઈને ?’

કપિલાવહેનને માટે પણ આ વસ્તુ શરમાવા જેવી હતી. સંક્રાંત સાથે એ બોલ્યાં : ‘રામ, તમારી એ વિચારસરણી હું બુદ્ધિથી જરૂર સમજી શકું છું. પણ વર્ષોના લોહીમાં ગતરી આવેલા સંસ્કારને લીધે મારા હૃદયમાં પુત્રેષ્ણા વધુ પ્રમળ છે.’

‘શું આપણને એક છોકરી હોત તો પણ.....’

‘ના, એથી મને કનચિત અસંતોષ લાગત, પરંતુ જીવન આજે ખાલી લાગે છે તેવું ન જ ખાસત, એની મને ખાતરી છે.’

‘એટલી અપૂર્ણતા ધ્યાનમાં લીધા વગર છોકરી ઉછેરવી એ વધુ શ્રેયસ્કર નથી લાગતું ?’

‘ભુદ્ધિથી તો, મેં પ્રથમ જણાવી દીધું કે, લાગે છે. પણ જો આજે પસંદગી જ કરવાની હોય તો, પછી જેની પ્રમળ ઝંખના છે એને જ કેમ સ્થાન ન આપવું?’

રામરાય કંઈ વિચારતા હોય તેમ મૌન રહ્યા એટલે કપિલા-બહેને ઉમેર્યું: ‘ન્યાયમાં લાગણીને સ્થાન હોવું જ નથી એની મને પૂરતી ખબર છે.’

રામરાયે જાણે નિર્ણય કરી લીધો હોય તેમ એમની લાઘુલિક દબે, કપિલાબહેનને ખભે હાથ મૂકી, એ ટેકે ઊભા થતા હોય તેમ સોફામાંથી ઊંચા થતાં કહ્યું: ‘પણ હું અડીં કંઈ ન્યાય કરવા નથી એડો.’

અને બીજે દિવસે એમણે અમદાવાદના નાતજન કે ધર્મના ભેદભાવ વગર કેવળ માનવતાના પાયા ઉપર ઊભા થયેલા, અને હિંદના દાદા, દાદાભાઈ નવરોજીના પ્રાતઃસ્મરણીય નામથી જોડાયેલા, દા. ન. અનાથાશ્રમ-અમદાવાદના મંત્રીને પોતાની ઇચ્છા વ્યક્ત કરતો ૨૧-૪ વર્ષના કોઈ અનાથ બાળકની માગણી દર્શાવતો પત્ર લખ્યો. મંત્રી પોતે રામરાયની નવી વિચારસરણીથી જેટલા ખુશ નહોતા થયા તેથી અનેક ઘણા રામરાય દીવેટિયા-સેસન્સ જજ પોતાના અનાથાશ્રમમાં રસ લે છે, એમણે પોતે પણ એક બાળક એમાંથી લેઈ ઉછેરવા માંડ્યું છે, એ નિમિત્તે શકેગમાંથી સારું ફંડ થઈ શકશે, એ વિચારથી એ ખુશખુશ થઈ ગયા હતા. અને આવતો વાર્ષિક સમારંભ તેમના પ્રમુખપણા નીચે ઊજવવો એમ તે જ સણે એમણે નક્કી કરી દીધું.

તે સાંજે જ મંત્રી અનાથાશ્રમમાં ગયા. વ્યવસ્થાપકને હકીકત કહી. ૨૧-૪ વર્ષનાં તે વખતે ૧૧ છોકરા હતા, પરંતુ ન્યાયમૂર્તિના

અંગલાને શોભે તેવું કાઠી લાગ્યું નહિ. એવું કાઠી બાળક વહેણમાં વહેલી તકે મેળવવાનો મંત્રીએ વ્યવસ્થાપકને હુકમ કર્યો. રામરાયને પત્રથી જવાબ આપી શકાય તેમ હતું, છતાં બીજે દિવસે જાતે અંગલે મળીને પોતે વહેલી તકે ઘટતું કરશે અને એવી બીજી મંત્રીની આવડત બતાવી એ કૃતકૃત્ય થઈ આવ્યા.

આ વાતને બે માસ થઈ ગયા હતા; ત્યાં કાળિદાસ પાસે જોવિંદ આવ્યો. સાચે જ રામરાયના અંગસે શોભી ઊઠે તેવો એ બધી રીતે હતો. આવી સરસ મિત્રકનનો અને તેટલો પૂરતો ઉપયોગ કરી લેવાનો કાળિદાસે વિચાર કર્યો. મંત્રીને આમાં ભેગવવાની એમને જરૂર ન લાગી. એમ. કરે તો સેસ-સ જગ જોવાનું પોતાને સીધું ઓળખાણ ન થાય. અને એથી ભવિષ્યમાં જે લાભ લેવાય એ તો બાજુએ રહ્યો. પરંતુ પ્રથમમાં ય કશે ફાયદો ન થાય. એ ખુશ થઈને દાન આપે તો અનાથાશ્રમને મળે. પણ એમાં કાળિદાસના ઊંઠકરાંએ શું બાજરી દીડી ? એટલે અનાથાશ્રમને વચ્ચે લાવ્યા વગર આ સોદો સીધો એમની સાથે પનાવવો એમ કાળિદાસે નક્કી કર્યું.

બે પાંચ દિવસમાં જ એમણે એ પત્રી પણ નાખ્યું હોત. પરંતુ અમદાવાદના 'કલ્યાણ' દૈનિકમાં એ બાળક ગૂમ થવાના સમાચાર આવ્યા હતા. મોહનપરાનું કાઠી દૈનિકમાં સમાચાર આપવાનું સમજતું ન હતું. અને આજે બાળકો ખોવાય છે ત્યારે જે જાહેર ખબર આપવાની પ્રથા સંપૂર્ણ વિકસી છે તેવું તે દહાડે શહેરવાગાને પણ જ્ઞાન થયું ન હતું, એટલે એ બુદ્ધિ મોહનપરાના ગ્રામજનોમાં તો હોય જ ક્યાંથી ?

પરંતુ 'કલ્યાણ'ના નડિયાદના ખબરપત્રીએ પોલીસ કચેરીમાં જે બનાવનો રિપોર્ટ આપેલો તે ઉપરથી સમાચાર મોકલ્યા હતા.

‘મોહનપરા તા. નડિયાદમાંથી એક ગોવિંદ નામના ચાર વર્ષના છોકરાને ગામમાં આવેલો મદારી અપહરણ કરી ગયો છે. પોલીસ ચાંપતી તપાસ કરી રહી છે. આ જિલ્લામાંથી હમણું હમણું આવાં ત્રણ ચાર બાળકોની ચોરી થઈ છે. જે આ ચોરી પકડાશે તો તેમાંથી આપું કાવત્રું પકડાવાનો સંભવ છે. માનવતાને લાંછનરૂપ આવી અધમ કાટિના ગુનેગારોને પોલીસ વહેલામાં વહેલા પકડી સખત સજા કરે તો જ આવા કિસ્સા બનતા અટકે.’

આ સમાચારને લીધે કાળિદાસ ધીરજ પકડી રહ્યા હતા. ગોવિંદ એક અકવાડિયામાં આશ્રમનાં બાળકો સાથે એવો હળી ગયો હતો કે દાદાને સંભારતો ન હતો. મઝાથી રમ્યા કરતો હતો. મોહનપરામાં જેટલાં બાળકો એને લાડ કરાવતાં એથી વિશેષ અહીં હતાં. એનું ગોવિંદ નામ બુલાવવા કાળિદાસે પ્રયત્ન કરીનેયો હતો પરંતુ એમાં સફળતા મળી ન હતી. એટલે એણે નામની બદલ ચિંતા ન કરી. ગોવિંદ નામ કંઈ એક જ છોકરાનું ઓછું હોય છે ! છતાં પૂરતી તકેદારીથી કામ એ કરવાનો હતો.

વળી એ ઉપરાંત એને ખાતરી હતી કે કલ્યાણના એ સમાચાર રામરાયના વાંચવામાં નહિ આવ્યા હોય. કારણ કે એના મોટા ભાઈ અંગ્રેજ પત્રો વાંચવામાં જ માનતા હોય છે.

વળી કપિલાબહેન પણ અંગ્રેજી ભણેલાં હતાં. એટલે રામરાયને ઘેર ગુજરાતી છાપું નહિ જતું હોય તેવી કાળીદાસની ગણતરી હતી. છતાં એ શંકા દૂર કરવા બીજે દિવસે ફિરિયાવાળો એ બીજું છાપું વહેંચવા નીકળે તે પહેલાં રામરાયના બંગલે એ જાય છે કે નહિ તેની ખાતરી કરી લેવા કાળીદાસ એ રથે બેસી ગયો. અને ‘કલ્યાણ’ નથી જતું તેની ખાતરી કરી.

૭૬ કળિયુગ

હતાં બાકી રહ્યું હોય તેમ ફેરિયાવાળો ચક્રર મારીને રસ્તા ઉપર આવ્યો ત્યારે એણે ખૂમ પાડી: 'એ...ય. કલ્યાણ.'

ફેરિયાવાળાએ સાયકલ ધીમી કરી 'કલ્યાણ' આપ્યું. અને એ સાયકલ મારી મૂકવા જતો હતો ત્યાં કાળિદાસે રામરાયનો દ્વરથી બંગલો ખતાવતાં કહ્યું: 'પેલા જન સાહેબને ત્યાં 'કલ્યાણ' આપવું રહી ગયું છે? એમનો નોકર તમે ત્યાંથી ગયા ત્યારે કંઈ ખૂમ પાડતો હતો.'

સાયકલને મારી મૂકતાં ફેરિયાએ કહ્યું 'ના, એ 'કલ્યાણ' નથી લેતા. બીજા કાઈને ખૂમ પાડતો હશે.'

કાળિદાસના જીવને હવે પૂરી નિરાંત વળી.

ફેરિયાની ખૂમો રસ્તો ગળવી રહી હતી:

'કલ્યાણ...કલ્યાણ...કલ્યાણ...'

છાનાં ભવિષ્યમાં પણ પોતે પકડાઈ ન જાય તે માટે કળિ-
દાસે પોતાના નામે બીજાને ગોવિંદને લેખને રામચરિત
અંગલે મોકલ્યો. હકીકત નીચે પ્રમાણે જણાવવાની હતી.

એક ત્રિધવાને પેટે છોકરો જન્મેલો હતો. આઠ બીજી
ત્રિધવાઓ રસ્તો લે છે તેવો ન લેઈ શકી. એનો જીવ ન ચાલ્યો.
ભંચા ધરની હતી એટલે દવાખાનામાં બાળકને જન્મ થયો. એક
ગરીબ આઠને ઉછેરવાનું કામ સોંપ્યું હતું. છોકરો એને ઘેર
માની અદૃશ્ય છાયા નીચે બિછરતો હતો. મા કોઈ કોઈ વખત એને
જોવા જતી. છોકરાને ખબર નહોતી કે આ એની મા હતી. મા
તરફથી એને અર્થ પેટે રકમ મળ્યા કરતી હતી. ઉછેરનાર આઠને
પેટે પણ બાળક ન હતું એટલે એને અને એના ધણીને બાળકની માયા
લાગી હતી. વળી અતિ ગરીબાઈમાં મળતી મદદ પણ અંતેની
ધણી રાહત આપનારી થઈ પડી હતી.

પરંતુ છોકરાની મા ગઈ સાલ મરી ગઈ. જીવાની અને
વૈભવ એટલે બીજી વખત એ સ્થિતિ થઈ. લાગણીપ્રધાન એ
આઠએ છેવટ જાતે આપઘાત કર્યો. ધરનાં બધાંએ છેલ્લા વખતે
એની ઉપર એવી ચોક્કી રાખી હતી કે બાળકને મદદ તરીકે કંઈ
આપવા ઈચ્છે પણ આપી ન શકી. છતાં એ ગરીબને ઘેર છોકરો
વસતી પેટનો હોય તેમ ઉછેરતો હતો. અને હજી ઉછરત. પરંતુ
એ આઠ પણ મહિના ઉપર સાજીસમી હતી અને ફક્ત પાંચ દહાડા.

૭૮ કળિયુગ

તાવ આઘો ને ગુજરી ગઇ. ઘરમાં વૃદ્ધ પુરુષ એકનો રહ્યો. એ આશ્રમમાં સેવવા આઘો ત્યારે એની આંખમાં આંસુ માતાં ન હતાં. બાળક પણ દાદા દાદા કરતો એને ગળેથી ટૂંકા પડતો ન હતો.

વૃદ્ધ ધણો ગરીબ હતો. ૨૦ વર્ષથી દમ હતો એટલે કયું કામ એનાથી થઇ શકતું ન હતું. દીકરીઓ પરણીનેથી એ સામરે હતી પણ એની ગરીબાઇને લીધે એકેય જુમાઇ એને સંઘરવા તૈયાર ન હતો. અરે ! એક યસંબધ પણ રાખતો ન હતો. દીકરીઓને કદાચ બાપનું લાગતું હશે. પણ એમનું શું ઉતરે ? એની સ્થિતિ જોતાં એને પણ અહીં આપની પાસે લાવવાનું મને મન થયું, પણ એણે કહ્યું, એવા મોટા માણસ પાસે હું નહિ આવું. મારી જિંદગીમાં મેં કોઈની પાસે લાંબો હાથ નહિ કરેલો તે હું એવા સારા માણસ આગળ મોં ન જ બતાવી શકું.

એને પડી રહેવાનું ફક્ત ઘર છે અને તે પણ રૂપિયા સાતસો દેવું છે એટલે રહેવાનું નહિ. અત્યાર સુધી દેવાવાળા ધીરજ રાખી રહ્યા હતા તેનું દારણ મરી ગઇ એ એની બાઇ હતી. એ મજૂરી કરી, થોડું અપાય તેટલું વ્યાજ આપતી, પગે પડતી, રડતી અને ઘરમાં પડી રહેતી હતી. એટલે દેવાવાળો હવે એ ડોસા પાસેથી ઘર લેઇ લેવાનો. ખરી રીતે અનાથાશ્રમમાં જો વૃદ્ધોને રાખવાની મર્યાદા હોત તો એને સાચે જ અનાથ ગણી આશ્રમમાં રાખવા જેવો ગણાય. પરંતુ બાળકોને જ એમાં રખાય છે એટલે બીજું શું થાય ?

બનાવટી કાળિદાસે આ બધો પરિસ્થિતિ એવી સિક્કતથી રજૂ કરી હતી કે રામરાયને પણ શંકા ન આવે. બાળક દેખાવડો હતો, વાને ઊંચળો હતો એટલે નપાસ પડવાની તો શંકા હતી જ નહિ. કપિલાબહેન કાળિદાસની વાત સાંભળતાં હતાં પરંતુ એમની દષ્ટિ ક્યારની બાળક ઉપર જ હતી. ગોવિંદ પણ અગણી જગ્યાએ આવવાથી સ્તનમૂત થઇ ગયો હતો.

કપિલાબહેને એના સામે હાથ લંબાવતાં કહ્યું: ‘અહીં આવ જોઈ, ભાઈ.’

બનાવટી કાળિદાસથી પણ એ અમણ્યો હતો. જો કે છેલ્લા ત્રણ દિવસથી એની સાથેનો પરિચય આ નાટક ભજવવા પૂરતો કેળવાયો હતો. એટલે તરત કપિલાબહેન ભણી પગ ઉપાડતા પહેલાં ગોવિંદે કાળિદાસ તરફ નજર કરી.

કાળિદાસે કહ્યું: ‘જા ભાઈ, તારે તો હવે એમની પાસે રહેવાનું છે.’

‘તારું નામ શું, ભાઈ?’ કપિલાબહેને પૂછ્યું.

ગોવિંદે કંઈ જવાબ આપે તે પહેલાં કાળિદાસે કહ્યું: ‘એનું નામ, એની બાએ તો કંઈ મોટું પાડ્યું હતું. શું એ તો એ વૃદ્ધ પણ બોલી શકતા ન હતા. એટલે એ પતિપત્ની એને ગોવિંદથી જ બોલાવતાં.

‘તારું નામ ગોવિંદ?’

ગોવિંદે ડોકું હલાવી હા પાડી.

‘બહુ મજાનું નામ છે. ભગવાનનું પોતાનું નામ!’

કપિલાબહેન એને બંગલાના આગલા ચોમાનામાં હતાં ત્યાંથી બંગલાની અંદર લેઈ જતાં બોલ્યાં: ‘તને મિડાઈ ભાવે છે ને ભાઈ?’

કાળિદાસે કહ્યું: ‘આ સાહેબ! એને બિચારાને મિડાઈ શું એ અજર નહિ હોય ને!’

કપિલાબહેને કહ્યું: ‘તને મમરા, પતાસાં, ગોળીઓ ભાવે છે ને?’

ગોવિંદે ડોકું હલાવી હા પાડી.

પરંતુ એમાંની કોઈ ચીજ અંગલામાં હતી નહિ એટલે ખીરકીટ અને મગજ ગોવિંદના એ હાથમાં આપી થોડીવારમાં કપિલાબહેન રામરાય અને કાળિદાસ બેઠા હતા ત્યાં આવ્યાં.

કાળિદાસનું કામ હવે પતી ગયું હતું એટલે રામરાયે કપિલાબહેનને પૂછ્યું: ‘તમારો શો મત છે? એ ગરીબ ડોસાએ આપણે માટે જે બાળકને દુઃખ વેડી ઉછેર્યો તેને મદદ કરવી જોઈએ કે નહિ?’

કપિલાબહેને તરત જવાબ આપ્યો: ‘એમાં મારા મતની વાત જ ક્યાં છે? એના સાતસોનું દેવું જતાં કંઈ મદદ થાય તેમ કરવું એ આપણી ફરજ ગણાય. બાકી બાળક ઉછેરવાની કિંમત તો કદી આંકી શકાય જ નહિ.’

રામરાય સંમતિ પૂછતા હોય તેમ બોલ્યા: ‘તો હજાર રૂપિયા આપીશું?’

કપિલાબહેન: ‘હા. એક લખી આપો. લાવું એકબૂક?’

કાળિદાસે કહ્યું: ‘સાહેબ! એ ગરીબ ક્યાં એક વટાવવા જશે? એમ હોય તો, એ અહીં આવવા આનાકાની કરે છે પણ દબાણ કરીને લાવું.’

રામરાય: ‘ના, ના, તમારા ઉપર કંઈ એવો અવિશ્વાસ નથી. તમે અળપ્યા છો પણ એક સંસ્થાના જવાબદાર માણસ છો ને? એવો અવિશ્વાસ.....’ ત્યાં જ એ વાક્ય અટકાવી કપિલાબહેન સામે નજર કરતાં એ બોલ્યા: ‘તિજેરીમાં એટલા રૂપિયા છે કે નહિ?’

‘છે.’ કહી કપિલાબહેન એ લેવા બિડ્યાં હોય તેમ અંદર ગયાં.

કાળિદાસ પોતાનો વેશ પૂરેપૂરો સફળ લબજવાઈ ચૂક્યો હતો તેથી અંતરમાં મલકાતો હતો. રામરાય ગોવિંદની લાંબી આંગળીઓ વારાફરતી ગણુતા એની સાથે ગેલ કરતા હતા.

કપિલાબહેને સો સોની નવ અને દસ દસની દસ નોટ લાવી કાળિદાસના હાથમાં મૂકી. એ ગણુયા વગર ખિસ્સામાં મૂકવા જતો હતો ત્યાં કપિલાબહેને એને ખાત્રી કરવા આગ્રહ કર્યો. ગણુને એણે ખિસ્સામાં મૂકી. જવા એ અધીરો થઈ ગયો હતો, પરંતુ એની ખોટી ઉતાવળ ન કરતાં, પોતાની સંસ્થા, મંત્રી સાહેબની દક્ષતા, આશ્રમની પ્રવૃત્તિઓ વગેરેની થોડી વાત કરી એ ઊઠવાની તૈયારી કરતો હતો ત્યાં પોલીસ ઇન્સ્પેક્ટર એ પોલીસને લેઇને આવી પહોંચ્યા. અને મિલિટરી હાથે સાહેબને સલામ કરી ઊભા રહ્યા.

‘કેમ’ એમ રામરાય સવાલ કરે તે પહેલાં કપિલાબહેને કહ્યું: ‘મેં ટેલીફિન કરી બોલાવ્યા છે.’ અને કાળિદાસ તરફ જોતાં એમણે કહ્યું: ‘માફ કરજો બાઈ! તમારી ઉપર હું કોઈ આરોપ મૂકતી નથી. પરંતુ મને શક થયો છે કે અઠવાડિયા ઉપર ‘કલ્યાણ’માં એક છોકરો ચોરાયાના જે સમાચાર આવ્યા હતા તે આ છોકરો કદાચ હોય એવો મને વહેમ પડ્યો એટલે.....’

કાળિદાસનાં મોતિમાં જ મરી ગયાં !

રામરાયને એની સમજ પાડતાં કપિલાબહેને કહ્યું: ‘મને એની માહિતી ન હતી. પરંતુ તે દિવસે મધુરિકાબહેન (જોડેના બંગલાવાળાં) બપોરે મળવા આવ્યાં હતાં. વાતવાતમાં એમણે તે દિવસે ‘કલ્યાણ’માં માં આવેલા સમાચાર કહ્યા હતા.’

કપિલાબહેન પહેલે વખતે ગોવિંદને મિઠાઈ આપવાનું નામ દેઇને અંદર ગયાં હતાં ત્યારે એમણે પોલીસ સ્ટેશને ટેલીફિન કર્યો હતો. ચોક્કસાઈ તો પૂરેપૂરો રાખી હતી પરંતુ કપિલાબહેનની

૮૨ કંઠિયુગ

તીક્ષ્ણ બુદ્ધિથી બધી બાબ ધૂળમાં મળી. અને તેમાં શંકા જન્મના-
વનાર બે મુખ્ય વસ્તુ હતી. ગોવિંદ નામ અને ચાર વર્ષની
આશરે ઉમર.

ગોવિંદને બંગલે રાખી પોલીસ ઇન્સ્પેક્ટર અનાવરી કાગિદાસને
ત્યાંથી જ આરોપ્યાર પોલીસ સ્ટેશને લેઈ ગયા.

બીજે દિવસે નડિયાદનો ફાજદાર બકાર ભગતને અમદાવાદના
પોલીસ ઇન્સ્પેક્ટર સાથે રામરાયને બંગલે લેઈ ગયો. સાથે શિવશંકર
પણ ગયા હતા.

એ જ યોગાનમાં રામરાય બેઠા હતા. કપિલાબહેનના ખોળામાં
ગોવિંદ બેઠો હતો. સામેથી બકાર ભગતને આવતા જોઈ એ એકદમ
ખોળામાંથી ફૂટતોડને દોડ્યો.

‘દાદા ! દાદા !’ કરતો એ ભગતને પગે વળગી પડ્યો.
ભગતનું હૈયું ભરાઈ આવ્યું. અને ગંચડી લેવાની એમનામાં શક્તિ
ન રહી. એ નીચે ત્યાં જ ફસડાઈ પડ્યા.

‘બેટા ! બેટા !’ કરતાં એમનો સાદ ફાટી ગયો. દિવાળી
ઉપર, વૃદ્ધ થયેલો વરસાદ, જેમ નહિ ધારેયું પાણી રેવાની દે તેમ
વૃદ્ધ ભગતની આંખોમાંથી આંસુ વહી રહ્યાં હતાં.

‘ભગત ! ભગત !’ હૈયાને કાબુમાં રાખી શિવશંકર ભગતના
હૃષ્ટિને વાળી રહ્યા હતા. ‘અત્યારે રડવાની વેળા નથી. ભગવાન
ભગવાન કરો.’

ભગવાનને ગોવિંદરૂપે ભજતા હોય તેમ ભગત, કોટે વળગી
દાદાને રડતા જોઈ રડવા લાગેલા ગોવિંદને, જાતે રાખનાં પોતાનાં
આંસુ લૂછી બોલ્યા : ‘બેટા ગોવિંદ !’ જાગૃ આંખોને હજુ વહેમ
પડતો હોય તેમ : ‘સાચે જ તું મારી પાસે છે ?’

રામરાય અને કપિલાબહેન આદ્રં હૈયે એક અપૂર્વ વાત્સલ્યની ખરાકાષ્ટાનું મિલન નીરખી રહ્યાં હતાં.

શિવશંકરે ગોવિંદમય બની ગયેલા બકાર ભગતને જગાડતાં કહ્યું: ‘ભગત ! પેલા સાહેબને આપણે પગે પડવું જોઈએ. એમણે ગોવિંદને પાછો લાવી આપ્યો.’

ભગત એકદમ પોતાનો વાત્સલ્યભાવ દાખી દેઈ, જેમણે પોતાને ફરી જીવન આપ્યા જોડ્યો ઉપકાર ક્યો હતો તે રામરાય પાસે આવી પહોંચતાં, ભક્ત ભગવાન પાસે લાંબો થઈને પગે લાગે તેમ લાંબા થઈ ગયા. રામરાયે એકદમ ઊભા થઈ જઈ તેમનો હાથ ઝાલી બેઠા કરી દીધા.

પોલીસ ઇન્સ્પેક્ટરે કપિલાબહેન તરફ લાંબો હાથ કરતાં કહ્યું: ‘કાકા ! તમારા ગોવિંદને પાછો આપવાનો જય તો આ બ્રાહ્મણ સાહેબનો.....’

અને ઇન્સ્પેક્ટરના મોંમાંથી હજી બીજા શબ્દો નહોતા નીકળ્યા ત્યાં કપિલાબહેન આગળ એ લાંબા થઈ ગયા. રામરાયની જેમ કપિલાબહેને પણ એમને હાથ ઝાલી બેઠા કર્યા. સામે ખુરશી હતી તેમાં બેસવા કહ્યું અને ઉમેર્યું: ‘તમે મારા પિતાતૃપ્ત છે, કાકા ! તમારે મને પગે પડવાનું ન હોય.’

ભગતે એનો સ્વીકાર કરતાં કહ્યું: ‘હજીશ બેટા ! પણ આપણા શાસ્ત્રમાં તો ઉંદરનેય પગે લાગવાનું (પૂજવાનું) કહ્યું છે પછી દીકરીને પગે લાગતાં શી નાનમ ? તે તો બોન, મને છોકરો પાછો આપી જીવતો ક્યો છે એટલું નહિ, પણ’ શિવશંકર સામે આંગળી બતાવતાં કહ્યું: ‘આ મહારાજના માથેથી તો મોટું કલંક ધોઈ નાખ્યું છે.’ અને ભગતે શિવશંકરના કલંકની કથા કહી સંભળાવી.

પછી શિવશંકર પોતે સાહેબની સાથે વાતમાં ગુંથાયા એટલે ભગતની નજર ગોવિંદ તરફ ગઈ. ગોવિંદ એમના ખોળામાં જ બેઠો હતો. એમને ઘણો આગ્રહ કર્યો પણ એ પોતે ખુરસીમાં ન બેસતાં નીચે જ બેસી રહ્યા હતા.

ગોવિંદનો આખો પહેરવેશ બદલાઈ ગયો હતો. રામરાયને ઘેર બાળક હતું નહિ એટલે એના માપનાં કપડાં ક્યાંથી હોય ? પરંતુ વાત જાણતાં પાડોશના બંગલાવાળાં મધુરિકાબહેન પાંચ જોડ કપડાં, બે જોડ ખૂટ અને મોજાં આપી ગયાં હતાં. ગોવિંદને એ કપડાં પહેરવામાં ઘણો આનંદ પડ્યો હતો. દાદાને એની વધાઈ ખાતાં ગોવિંદે સરસ ઘોળાં મોજાં અને કાળા ખૂટ બતાવ્યા. અને તે ય અમદાવાદના સૌથી મોટા મિલમાલિક સર ત્રિભુવનદાસ જીવનગરીના દીકરાનાં હતાં એટલે એમાં પૂછવાનું શું ? રાજકુવરનો જ વૈભવ જોઈ લેવો !

એ જ ઘણે ભગતનો ગોવિંદ જડયાનો આનંદ એસરી ઓ. થયું—આવો રાજનો વૈભવ ખૂંચવી લેઈ હું એને પાછો મારી ઝૂંપડીમાં લેઈ જવાનો કે બીજું ? એનું નસીબ એને અહીં સુધી ખેંચી લાવ્યું, પણ મારું અકર્મીનું નસીબ એને પાછું ખેંચી જવા બેઠું !

ભગતને થયું—એને અહીં રહેવા દેઉં તો ?

અને ભગતે ગોવિંદના મોં સામે જોઈ પૂછ્યું : ‘બેટા ! તારે અહીં રહેવું છે કે મારી સાથે આવવું છે ?’

બાળકને એ પ્રશ્નનો વિચાર જ ક્યાં કરવાનો હતો ? ગોવિંદે તરત જવાબ આપ્યો : ‘દાદા ! હું તમારી સાથે આવવાનો ?’

ભગતને તે જ ધડીએ ખીન્ને વિચાર આવ્યો: ‘હત, અભાગી જીવ ! આ બાળકને જેટલું પોતાના ઉપર વહાલ છે, તેટલું આખી જિંદગી ભગવાન બન્યા છતાં તને વહાલ નથી? સામાને ઘેર મને તેટલો વૈભવ હોય એથી કંઈ પોતાનું બાળક આપી દેવાયું? પોતાના હેઠ્ઠમાંથી કાઈ અંગ કાપી આપવા જેવું જ ને એ? કાઈ લાખ રૂપિયા આપે છતાં ગરીબ પશુ પોતાની આંખ કાઢી આપે? આંખ જેમ રતન છે, તેમ છોકરો પશુ રતન કે ખીજી?’

ગોવિંદના માથે હાથ મૂકતાં ભગત બોલ્યા: ‘તને મારી સાથે લેઈ જઈશ, હોં બેટા.’

એ દિવસે ત્યાં જ સાંજ પડી ગઈ હતી એટલે રામરાયના આગ્રહને લીધે ભગત અને શિવશંકર રાત રોકાઈ ગયા. કપિલાબહેનને બાળક નહોતું એટલે જ સામાને બાળક મળતાં કેટલો આનંદ થાય એ કલ્પી શકતાં હતાં. અને એ કામ પોતાનાથી થયું તેથી એમને પોતાને પશુ આનંદનો પાર ન હતો. અને એ છોકરો પોતાનું જ કાઈ પ્રિયજન હોય તેમ રાતે મોડા સુધી રામરાયે અને કપિલાબહેને ભગતની વાતમાં રસ લીધો. શિવશંકર મહારાજ પશુ ગોવિંદના ઉછેરની અદ્ભુત વાત કરતા. મંગી બકરીની વાત, નારણ પોપટની વાત અને મંછા ગાયની વાત, એમ એકેય ચીજ અધૂરી રહેવા ન દીધી.

કપિલાબહેને સવારમાં વિદાય થતી વખતે ગોવિંદને મધુરિકાબહેને આપેલાં બધાં કપડાં આપ્યાં એટલું જ નહિ, પરંતુ રામરાયને માટે ખમીસ અને સૂટ શીવડાવવા મંગાવેલાં કપડાંમાંથી ગોવિંદ માટે થોડાં આપ્યાં. શિવશંકર બ્રાહ્મણ હતા એટલે એમને તો ઘોતીબોટા અને નર્મદાને માટે સાડી પશુ આપી.

૮૬ કવિયુગ

ભગતે કહ્યું: ‘જોન! મહારાજને આપો એ તો પટારત કહેવાય. પણ હું પાટીદાર થઈ તમારું આહ્વાનું લેઈ, એ બધું ક્યાં ભોગવીશ ?’

ભગતની આહ્વાન પ્રત્યેની ભાવના અનુભવતાં કપિદામડેનને હસતું આવ્યું છતાં એને દાખી રાખી ખોલ્યાં: ‘કાકા! પણ હું તમને ક્યાં આપું છું? ગાવિંદ તમારો એવો મારો ય ખરો કે નહિ?’

આહ્વાનની દીકરી હતી એ ખ્યાલમાં ભગતથી ખોલાઈ ગયું: ‘મા! તારા પરતાપે તો દીકરો દેખરા પામ્યો. મારો એવો જ એ તારો પણ ના કેમ કહેવાય?’

ભારે હૈયે ગોવિંદ સાથે ભગતે વિદાય લીધી ત્યારે ઉપહારથી ભરાઈ આવેલા એમના હૈયામાંથી વિશેષ શબ્દ ન નીકળ્યા: ‘મા! હું ચરીબ તો થું તારો બદલો વાળવાનો હતો. પણ મારો દીનોનાથ તારી વાડી લીલી કરે!’

શિ

વપ્રસાદ મોહનપરામાં મુખ્ય શિક્ષક તરીકે નિમાતાં, મંદિરવાળા ફળિયાને સા કરતાં મોટો ફાયદો થયો. નડિયાદના એ નાગર હતા. ગામડાની શાળામાં ભાસ્તર થવું અને મરવું, એ બેઉ એમને સરખું લાગતું. છતાં મરવાનું કોઈ ને સારું લાગતું નથી એ ન્યાયે ન છૂટકે એ ભાસ્તર થયા હતા. અને આ ગામથી તે ગામ એમ ફરતા ફરતા મોહનપરામાં બહલાયા હતા.

નડિયાદ મોહનપરાથી ત્રણ ગાઉ હતું એટલે એકાદ મહિનો એમણે જાભાવ કરીને કાઢી નાખ્યો. વચ્ચે કોઈ વખત રોકાઈ જાય ત્યારે મંદિરમાં કહેવડાવી દે. ગામના ખીખ આલણોએ વાત તો શિવપ્રસાદને કાને નાખી જોઈ કે શિવશંકર મહારાજનું અમે ખાતા નથી. પરંતુ બે ત્રણ આલણોને ઘેર ભાસ્તરને આપીવાનું આમંત્રણ મળ્યું હતું. એટલે એ અનુભવે એમણે મંદિરને ગામમાં સૌ કરતાં વધુ સંસ્કારવાળું માન્યું હતું. વળી શિવપ્રસાદને એવી ઓછ ન હતી એટલે ગામના આલણો પોંચા કરડતા રજા ને એ મંદિરમાં જરૂર પડ્યે જમતા થયા.

બ્રાહ્મણ પક્ષની વિરુદ્ધ, શિવશંકરના ગુણને લીધે, ગામલોકોએ એમને મંદિરના પૂજારી તરીકે કાયમ રાખ્યા હતા. એમાં શું ન્યાય છે અને શું ધર્મ છે, એ જાંડી ચર્ચામાં કોઈ પડ્યું ન હતું, પરંતુ શિવપ્રસાદ જેવા બહેલાગણેલા અને નાગર જેવા જાંચ બ્રાહ્મણે ન્યારે પોતાના પૂજારીનો પક્ષ લીધો ત્યારે ગામને ખાતરી થઈ ગઈ કે પોતાનો પક્ષ ન્યાયનો છે-ધર્મનો છે. સૂરજરામ તરવાડીને માસ્તર જરૂર હરાવી દેત એમ પણ ગામને ખાતરી હતી, પરંતુ એ દિવસ આવે તે પહેલાં તરવાડી ચાલ્યા ગયા હતા. એમના પત્નીની જે ઘર પ્રજા હતી એ સંસ્કૃતના એ અક્ષર પણ બણી ન હતી. ગુજરાતી એ ચાર બહેના એજેએજે સંસ્કૃતના આવડે તેવા ઉચ્ચાર કરી પૂજા કરાવતા. એટલે તેમણે માસ્તર જેડે વાદવિવાદમાં ઉતર્યા વગર ચુકદો આપ્યા કે જે બહુ બણ્યા છે તે જ બહુ બગડ્યા છે. નાગર નાત સૌ કરતાં વધારે બણી એટલે એનામાં ધર્મ જેવું રહ્યું ન હતું !

ગમે તેમ પણ આ કારણે જ શિવપ્રસાદ માસ્તર ગામનો પ્રેમ એક માસમાં એટલો સંપાદન કરી બેઠા હતા કે એમને રહેવા જે જોઈએ, તે ખાલી કરી આપવા સૌ કોઈ કમૂત થયા. મંદિરના 'કળિયુ', આમ પરચુરણ વસ્તીવાળું હતું. જતાં વસ્તી દસગાર ઘરની મર્યાદિત હતી, વળી લોક પણ પ્રમાણમાં વધુ પ્રેમાળ લાગ્યા હતા. શિવશંકર અને નર્મદા ગોરાણીનો તો એમને જાતઅનુજવ થયો હતો. બંકાર ભગત પણ મંદિરમાં મળતા. શની વાળંદણ, માસ્તર જે દિવસે રહ્યા હોય તે દિવસે મંદિરમાં જઈ એમણે પલાળેલું ધોતિયું ધોવા લેઈ જતી. એ ટંક એમણે જમેલી થાળી-વાડકી માંજ આવતી. કસ્તુર શેડ માસ્તરને જતાં આવતાં બોલાવતા. એલચી સોપારી આપતા. એ ના કહેતા રહે અને મચી શેડાણી ચા મૂકી લાવતાં. જીભાઈ ઠારે કહ્યું હતું કે તમારે જેટલાં લાકડાં જોઈએ એટલાં મારે આપ્યા કરવાં. તમારે બાળવા જોઈ એ એટલાં તો

મારી કાઠના પુંજમાં વાળ્યામાં જતાં રહેતાં હશે. તમારા જેવા સારા માણસ આગળ છોડ્યાં શી વિસાતમાં છે !

છેવટે શિવપ્રસાદે મનની વાત જણાવી કે આ કળિયામાં ઘર મળે તો જ હું અહીં રહું, બાકી ઘર માંડીને ગમે તે કળિયામાં રહેવાનું મને ન પોષાય. મંદિરવાળા કળિયામાં કોઈ ઘર ખાલો હતું નહિ, એટલે છેવટે મંદિરના મેડા ઉપર અંધાંતી નગર ગર્જ. મંદિર, મૂળ એ ઘર તોડીને નવીન બનાવ્યું હતું, એટલે આગળ ચોકની છૂટ ન હતી એટલું જ, બાકી રહેકાણુ તરીકે ઓરડાઓ પૂરતા હતા. નીચે પ્રથમ વરંડાવાળી એક ખંડ જેટલો જગા ખુલ્લો હતી. બીજો ખંડ, ઓસરીનો સળંગ ખુલ્લો હતો. જે વ્યાખ્યાનખંડ તરીકે અને ભજનખંડ તરીકે વપરાતો. પંખીના ભાગમાં ત્રણ ભાગ કરી નાખ્યા હતા. એકમાં રસોડું હતું. બીજામાં મંદિર હતું. ત્રીજો કોઠાર તરીકે વાપરી શકાય. એટલે આ નીચેનો ભાગ શિવશંકરને પૂરતો હતો. મેડાનો ભાગ, જે આગળ નીચેની જેમ સળંગ ખુલ્લો હતાં અને પાછળ એ ભાગ કર્યા હતા, તેમાંથી એક ખંડમાં માસ્તર રહે તો વાંધો આવે તેવો ન હતો. બીજો ખંડ મંદિર માટે રહે. બેસવાગેઠવા આગળનો સળંગ ખંડ જોખરો તે કરતાં મોટો હતો. નર્મદા ગોરાણીએ અને શિવશંકરે, બંનેએ તે આપવા સંમતિ બતાવી.

શિવપ્રસાદ મંદિરમાં રહેવા આવ્યા એથી એ કળિયાને સુખ થયું. એમનાં પત્ની, કૈલાસગઢેન એટલાં વિવેકી, સમજુ અને વાત ડાહ્યાં હતાં કે બૈરાંને તેમની પાસે બેસી રહેવાનું મન થતું. જો કે બૈરાંને કૈલાસ ઉચ્ચાર કરતાં ફાવતો નહિ એટલે ‘કિલાસમોન’ કહીને બૈરાં વાત કરતાં. ચાર વર્ષની એમની દીકરી સુશીલાને પણ ‘કિલાસ’ સાંભળીને હસવું આવતું. એ ભૂલ પણ કાઠતી કે ‘કિલાસ’ નહિ કૈલાસ !

‘સુશીલા ! દીકરી ! અમને ગામમાંવાળાંને તો એવું બોલતાં ના આવડે. જે કહ્યું એ મેટા, છે તો બધું એકનું એક જ ને !’ ઔરંના એ જવાબમાંથી સુશીલા ખીજું તો કંઈ ન સમજતી પણ પોતાને ‘સુશીલા’ કહે છે એ સાંભળી એ હસી પડતી.

કૈલાસના બોળામાં મોં સંતાડી એ કહેતી : ‘આ ! મને સુશીલા કરતાં સુશીલા સારું ગમે છે !’

પણ કળિયાને મોટા ફાયદો એ થયો હતો કે શિવમસાદની બીકે છોકરાં નિશાળેથી આવીને રખડતાં નહિ. લેસન કરવા બેસી જતાં. અને રમવું હોય તો કળિયા બહાર જતાં રહેતાં.

આમ માસ્તરથી મોટા મોટા છોકરા ય ખીતા ત્યારે ફક્ત સાત વર્ષનો પહેલીમાં ભણતો ગોવિંદ ગિલકુલ ખીતો નહિ. ગોવિંદે ય સ્વચ્છતામાં તો કળિયાનાં છોકરાં જેવો જ રહેતો. એ સ્વચ્છતા માસ્તરના ધરતી કપ્પાએ એટલો અસ્વચ્છતા હતી કે એવાં છોકરાં ભેગી સુશીલા રમે તે કૈલાસબહેનને સુદ્ધાં અંદરથી તો ગમતું નહિ. પરંતુ છોકરાં કંઈ રમ્યા વગર ઓછાં રહે છે ? છતાં એ ટાળામાંથી ય સુશીલાને સોખત કરવા જેવું ય જો કોઈ છોકરું હોય તો ગોવિંદ એમ કૈલાસબહેનને એનો ગોરો વાન, હસમુખો ચહેરો અને અંજળા વગર અપચપ જવાબ આપવાની છટા, એ બાબ ત્રણ કારણોથી લાગ્યું હતું.

ગોવિંદ મંદિરમાં આવ્યો હોય ત્યારે કૈલાસબહેન એને વહાલ કરી મેડે બોલાવતાં. સકરપારા, પાપડી, મમરા કે ચણા, જે હોય તે એને ખાવા આપતાં. સુશીલા એને પોતાનાં રમકડાં બતાવતી. આવી આવીને ફરફર દોડતી મોટર બતાવતી. પોતે આવી આપીને એને

એ પ્રમાણે આવી દેવા આમહ કરતી. પરંતુ મોટર કાઠ કરડે.
એવી વસ્તુ હોય તેમ ગોવિંદ, દૂર ભાગતો. ના પાડતો.

સુશીલા પૂછતી: 'તને મોટર નથી ગમતી ?'

'ગમે તો છે...'

'તો ફેરવ ને.'

'કંઈ તૂટી જાય.'

એ અસ્વચ્છ કપડાંવાળા ગોવિંદ સામે તાકી રહેલાં કૈલાસ—
બહેન પાસે આવી, એને બરડે હાથ ફેરવતાં કહેતાં: 'ગોવિંદ ! એમ
એ તૂટી જાય. ને તૂટી ન જાય તો પણ, રમકડાં તમારા જેવાં આળ-
કાને રમવાનાં જ છે ને ?'

છતાં કૈલાસબહેનના કથનને નકારતાં ગોવિંદે કહ્યું: 'દાદાએ
કહ્યું છે કે કોઈની ચીજને અડવું નહિ. આપણું કરમ કંઠણ એટલે ના
ભાંગતી હોય એ ચીજે ય ભાંગી જાય.'

'કરમ કંઠણ' પ્રયોગમાં ગોવિંદ શું સમજ્યો હતો એ એને ય
ખબર ન હતી. પરંતુ ગઈ સાલ એકડિયામાં હતો ત્યારે ૧ થી ૧૦૦
સુધીના આંક લખી એ નાના માસ્તરને બતાવવા ટેબલ પાસે ગયો
હતો. સ્લેટને આખ સુધી લેઈ જઈને એમાં ક્યાંક તો એ ભૂલ કરી
નથી ખેઠો એમ માસ્તર ઝીણવટભરી દૃષ્ટિએ જોતા હતા. 'ત્યારે
આવી આપી ખિસ્સાની ઘડિયાળ ટેબલ ઉપર એમણે મૂકી હતી તે,
ટકટક કરતી હતી તે તરફ ગોવિંદની નજર પડી. એને આ 'ટકટક'
અંદર કોણ કરતું હશે એનો વિચાર આવ્યો. કુરકુરયાને પંપાળવાનું
એને મન થતું તેમ ઘડિયાળને પંપાળવાનું એને મન થયું. પંપાળતાં
સંતોષ ન થતાં જોયકવાનું મન થયું. એટલાથી સંતોષ ન થયો તે
ચાટવાનો વિચાર હોય તેમ મોં સુધી લેઈ જઈને ધારી ધારીને જોઈ

રહ્યો. સુંવાળું સુંવાળું એ કેસ, એમાં તકતકતાં આંકડા, અને ટક ટક મધુર થયા કરતો અવાજ. ધડીલર એ વર્ગ, માસ્તર અને નિશાળ ભૂલી ગયો. અને સુંવાળી ધડિયાળ એના હાથને છેતરી જઈ, સરક દેધને નીચે સરકી ગઈ !

ધડિયાળનો કાચ ભાગી ગયો. અને એનો ટકટકારો પણ એકદમ બંધ થઈ ગયો. એ સ્થિતિમાં ગોવિંદને ફેટલો માર પડે તે એ જમાનાની નિશાળે ભણેલો જ જાણી શકે. એને સમી કરાવ્યાના અર્ચના ગાઠના પૈડા જેવા પાંચ રૂપિયા દાદાને આપવા પડ્યા.

દાદા માનસશાસ્ત્રમાં કંઈ સમજતા ન હતા, પરંતુ દીકરા અત્યેના પ્રેમને લીધે એને કંઈ માર માર્યા વગર કે ઠપકો આપ્યા વગર હીલા થઈ જતાં એટલું જ બોલ્યા હતા કે, ‘જો બેટા ! કોઈની ચીજને અડવું નહિ. આપણું કરમ કંઈ એટલે ના ભાંગતી હોય એ ચીજે ય ભાંગી જાય.’

પારકી વરતુને ન અડકવાની વાત આવતાં ગોવિંદે દાદાનું એ વાક્ય સાંભળી આવતું. સ્મરણશક્તિ એની એટલી તેજ હતી કે એ જ વાક્ય એ જ ભાષામાં કૈલાસખહેન આગળ એ બોલી ગયો.

સુશીલા ચૈસાની વાતમાં કંઈ ન સમજી, પણ મારે અંગે પોતાની વાત જણાવતાં બોલી : ‘બાપુજી, કશું ભાંગે તો ય મારતા નથી.’ અને કૈલાસખહેન તરફ જોતાં એણે ઉમેર્યું : ‘કેમ બા ? તે દિવસે મારાથી કાચનો પ્યાલો ભાંગી ગયો ત્યારે બાપુજી કેવું હસ્યા હતા ? મને થાબડતાં કહે કે, શાબાશ ! આમ પ્યાલા રોજ ભાંગે તો મને બહુ ગમે !’

કૈલાસખહેન ગોવિંદની સમજશક્તિ ઉપર વારી ગયાં હતાં.

એમને થયું—કાલસામાંથી રતન પાકે છે તેવું આ છોકરો કરે તે
નવાધ નહિ.

કૈલાસપહેને સુશીલાના પ્રશ્નનો જવાબ ન આપતાં કહ્યું: 'તારા
દાદાએ કહ્યું છે, તેમ તારે કરવું જોઈએ. મોટાનું માને એમને જ
હાથાં છોકરાં કહેવાય. કાષ્ટની ચીજને ના અડતો, પણ આ ઘરમાં
કાષ્ટ ચીજ પારકી નથી. હું પણ તારા દાદા જેવી મોટી કહેવાઉં,
એટલે મારું કહ્યું તારે માનવું જોઈએ. આ તારું જ ઘર માનજે.
સુશીલાને તારી બહેન માનજે.'

ગોવિંદને ખોળામાં લેઈ કૈલાસપહેને એવું કેટલું બોલ્યે ગયાં
તેની એમને જ ખબર ન હતી!

ગો વિંદ અને સુશીલા મંદિરમાંથી નીકળ્યાં ત્યારે એમને ખબર ન હતી કે કોઇ બે આંખો એમના ઉપર મંડાઇ હતી. ગોવિંદ હજુ આગળ પગ ઉપાડે તે પહેલાં સુશીલાએ એના ખમીસની આંખ એંચી એને આગળ દોર્યો.

ગોવિંદે ધીમે રહી પોતાના ખારણાનો ઉલાળો ખેંચ્યો. એક ખારણું અધું ઉઘાડ્યું. સુશીલાના મનમાં પણ કંઈ પાપ હોય તેમ બિલ્લી પગે, ધીમે રહી એ પ્રથમ અંદર પેસી ગઇ. એની પાછળ ગોવિંદે અંદર જઇને તરત ખારણું બીડી દીધું. એમના મનમાં હતું કે આપણી આ ચોરી કોઇ જોતું નથી પણ શની વાળંદણુ એ એક મંદિરમાંથી નીકળ્યાં ત્યારે એમના પગ વરતી ગઇ હોય તેમ એમની રજેરજ હિલચાલ ઉપર નજર રાખી રહી હતી.

મણી શેઠાણી એકું પાણી અહાર રસ્તા ઉપર ઢાળવા તે ધડીએ જ અહાર નીકળ્યાં એટલે શનીએ ધીમેથી હાથવતી ધશારત કરી એમને પોતાને ઘેર બોલાવ્યાં. એમના ઓટલા ઉપર બે ઘરાક એકેલાં ન હોત તો, શની દોડીને ત્યાં તરત જઇ પહોંચી હોત. પ્રસંગની મહત્તા શનીના મોં ઉપરના ભાવથી પૂરી સમજી જતાં,

એકું વાસણ ત્યાંજ ઓટલા ઉપર મૂકી, મણી શેઠાણી ઓટલાનાં અગથિયાં ઝડપથી ઉતરી ગયાં.

દારૂડિયાને જેમ દારૂ પીવાની એકઠી મઝા નથી આવતી, એ સોખતી શોધે છે, તેમ નિંદારસ પીવાની મઝા પણ માણસને જેમ સાથે વધુ માણસ હોય, તેમ ઓર લહેજત આવે છે. નાથી સુથારણ કપડાં ધોધને આવતી દેખાઈ કે તરત એ રસ પીવા માટે એને પણ શનીએ પ્રસારત વતી આમંત્રણ આપ્યું. મણી શેઠાણી ત્યાં ઊભેલાં દેખાયાં એટલે નાથીની અધીરાઈ એટલી બધી વધી પડી કે કપડાં બરેલી માથે પવાલી સોતી એ સીધી ત્યાં ગઈ.

નાથી પ્રસંગની મહત્તા પામી ગઈ હોય તેમ એણે ધીમેથી પૂછ્યું: ‘ શું છે? ’

મણી શેઠાણીએ હસીને કહ્યું: ‘ એક વખત માથેથી પરાચી નીચે તો મૂક. શનીને આખા ગામમાં ફરવાનું એટલે કંઈ જાણી લાવી હશે.’

શનીએ બોલ્યા વગર પ્રથમ બંકાર ભગતના ઘર તરફ આંગળી કરી. નાથી અને મણીએ ઉત્સુકતાપૂર્વક એ તરફ નજર માંડી.

શનીએ સહેજ રહીને કહ્યું: ‘ હળાહળ કળનુગ આવ્યો, બોન. હળાહળ કળનુગ.’

કળનુગ અને તે બંકાર ભગતના ઘરમાં. એ ચિત્ર ખડું થતાં મણી અને નાથીનાં મન ભૂતકાળ બણી દોડી ગયાં. ગોવિંદની મા, દિવાળી, ઘોળે દહાડે પરપુરુષ સાથે એ ઘરમાં પકડાઈ ગઈ હતી. આખા ગામમાં એથી હોહા થઈ હતી. એનો ધણી, મોહન તે પછી છ માંહને મરી ગયો. ત્રણ મહિના માંદો રહીને મરી ગયો હતો એટલે સોડાનું એવું માનવું હતું કે એ બાઈની બંધાવણી એને

૬૬ કળિયુગ

આધાત લાગ્યો, એમાંજ એ મરી ગયો. એ પછી ત્રણ મહિને, દિવાળી, સુવાવડમાં ગોવિંદને ૧૫ વાસાનો મૂકી મરી ગઇ ત્યારે લોકોએ ન્યાય તોળ્યો કે, જે રાંડે ધણીનો જીવ લીધો તેને ભગવાન જોયા વગર રહે ? ભગવાન નિમિત્ત માથે લેતો નથી એટલેજ, સુવાવડનું નિમિત્ત બાકી ભગવાને એના પાપની શિક્ષા કરી હતી.

એ ઘરમાં ફરી, આજે ધોળે દહાડે કળિયુગ પેદા એ જાણતાં મણી તેમ જ નાથી, એકેમાંથી કાઢને કંઈસમજાયું નહિ. ઘરમાં એ જ જણ હતાં સાત-આઠ વર્ષનો ગોવિંદ અને સાડે પહોંચવા આવેલા જકાર ભગત. એકેમાં કળિયુગ પેસે એવો ક્યાં હતો ?

નાથીએ આ બધો વિચાર કરતાં પૂછ્યું : ‘એ ઘરમાં વળી ક્યાં કળિયુગ પેસે એવો છે ?’

શનીએ એ બેઠેના મનની મૂંઝવણ સમજી જતાં કહ્યું : ‘ગોવલો (ગોવિંદ) સાત સોનાનો હોય, પણ એની માનાં લક્ષણ એનામાં આવ્યા વગર રહે ?’

‘હે !’ ડહાઇ ગયાં હોય તેમ મણી શેઠાણીના મોંમાંથી આહ નીકળી ગઇ.

‘શું કહે છે, શની !’ એવો મોં ઉપર લાવ બ્યક્ત કરતાં નાથી કંઈ બોલ્યા વગર શની સામે તાકી રહી.

શનીએ કહેવા માંડ્યું : ‘હું ક્યારનો એ તમાસો જોઈ રહી છું. મનમાં પાપ હોય તેનાં પગલાં હું તરત પારખું છું. મંદિરનું આરણ્ય ઉઘાડી એ અને મારતરની સુશોભા.....’

‘સુશોભા !’

‘એટલી નખ જેવડી.’

‘સારા ને નરસા ધરનું પછી શું રહ્યું ?’

‘કળિયુગ પાનણમાં છે ને હજી આટલે વાત આવી છે. તો...’
વચ્ચે મણિએ અને નાથીએ મનનો બાર હલકો કરી લીધો.

શનીએ બદાર ભગતના ધર તરફ ફરી આંગળી માંડતાં કહ્યું:
‘શું ખોન, છોકરાંના ય જીવ અગડી ગયા છે. એટલી રજા જેવડી
છોડી એની બાંધ આલી એને ખેંચવા લાગી. પણ ગોવલો પાછો
સેતાન છે. ધુવડની જેમ ચારે બાજુ નજર ફેરવી નેછ. પણ એવડું
છોકરુ શનીની આંખમાં ધૂળ નાખી જાય ત્યારે તો થઇ રહ્યું. હું
સહેજ બીંતને પડખે થઇ ગઈ. બેઠે જણ ધીમેથી બારણું ઉઘાડી
ધરમાં બરાઈ ગયાં.’

‘ક્યારની વાત ?’ નાથીએ પૂછ્યું.

‘હમણાં, અજધરીની તો વાત કરું છું.’

‘એટલે બેઠે હજી અંદર છે ?’ મણિએ સવાલ કર્યો.

‘અરે ! હજી હમણાં જ પેઠાં. પેઠાં એવાં તમને બેઠેને ખોલાવ્યાં.’

નાથી આગળ સાંભળ્યા વગર ઊભી થઇ અને ત્યાં ગઈ.

નાથીના રિપોર્ટ પછી ઊઠવું એવી ધીરજ રાખી બેઠે જણ
એસી રહ્યાં હતાં. મણિએ કહ્યું: ‘ખોન ! એમાં તો છોડીનાં માથાપે
કાળજી રાખવી નેછએ. કિલાસખોન શેરનાં રહ્યાં એટલે અહીં
શેરની જેમ રહેવા જાય. પણ દેશ એવાં વેશ કરવો નેછએ.
ખાટીદારનો છોકરો છે પણ એમના ચોક્કા સુધી અડી જાય છે.
એનો એમાં શું દોષ ? કિલાસખોન જ એને ચડાવે છે—એ તો
મારી સુશીલાનો મોટો બાઈ છે ! મારી ખોન ! પારકું છોકરું જરી
દેખાવડું હોય, અજરાક હોય, અને વહાલ કરવાનું મન થાય એવું
હોય, પણ તેથી.....પછી ભગવાને ઊંચનીચનો ભેદ કર્યો તેનો શો

અરથ ? નાતઝત ક્યંતો શો અરથ ? એ છોકરો એ છોડીના ગળામાં હાથ નાખીને રમે છે, પણ કિલાસખેન દેખે તો ય ખોલે નહિ. જે મારી છોડી હોય તો.....'

મણી શેઠાણીને હજુ કેટલો ય અળાપો કાલવવાનો બાકી હતો, પરંતુ બારણાની જોડેના ઉઘાડા જળિયામાંથી અંદરનું દૃશ્ય જોતાં, એ દેખાડવા જેવું લાગતાં, નાથીએ શનીની નજર એ તરફ હતી એટલે ઇશ્વારતથી આવી પહોંચવા કહ્યું.

બંને જણે, જણે એ કીમતી તક લૂંટાઈ જવાની હોય તેમ દોટ મૂકી.

અંદરનાં બંને બાળકો પોતાના વિષયમાં એટલાં એકરસ થયાં હતાં કે જળિયે છ આંખો તો શું પણ જીરીસ મંડાય તો પણ એમનું ધ્યાન એ તરફ જાય એવું ન હતું.

અપોરે ગોવિંદે હઠ કરી હતી એટલે ભગતે શીરો કર્યો હતો. એ શીરો ખાતાં વધ્યો હતો. એ મિજબાની માણવા ગોવિંદ સુશીલાને તેડી લાવ્યો હતો.

સુશીલા આહ્લણ રહી, એ પોતાનું ન ખાઈ શકે, એટલા સાદા સત્યનું જ્ઞાન ગોવિંદને થઈ ગયું હતું. સુશીલા પોતાને ઘેર આવે ત્યારે ગોવિંદ કંઈ વટલાવાય એવી ચીજ ન આપી દે તેની બકાર ભગત પૂરતી કાળજી રાખતા. ન સમજણમાં છોકરો આપી દે, ન સમજણમાં છોડી ખાઈ એસે, અને પાપ તો સમજણ બકાર ભગતને જ લાગે ને ? પરંતુ સુશીલાનાં બા આવી કોઈ બીક રાખતાં નહિ. ગોવિંદને કંઈ ખાવાનું આપે તો રસોડાના ચોકા બહાર એને ખેસાડતાં એ ખરું. પણ એ લોકલાજ પૂરતું જ. એમના મનમાં વટાવની એવી બીક હોય તેમ ગોવિંદને નહોતું લાગ્યું.

સુશીલાએ એક વખત હઠ કરી કે, ખસ હું તો ગોવિંદ જોડે બેસીને ખાવાની.

કૈલાસબહેને કહ્યું: 'સાથે બેસીને ન જમાય.'

'કેમ ન જમાય?'

'મને એમાં કંઈ વાંધો નથી. પણ ગામડા ગામમાં...'

ત્યાં તો સુશીલા પોતાની થાળી ચોક્કા બહાર લેઈ ગોવિંદ પાસે બાંધીને બેઠી.

ગોવિંદ દૂર ખસવા જતો હતો, પરંતુ એને ત્યાંથી ન ખસવાનું કહેતાં કૈલાસબહેને કહ્યું: 'નિરાંતે સાથે બેસીને જમો. હું સમજું છું કે બાળકોને સાથે બેસીને જમવાની બહુ મજા આવે.' અને તેટલા સમય પૂરતું કોઈ આવી ન ચડે માટે કૈલાસબહેન હિમરા ઉપર બેસી દાદર બાંધી નજર રાખી રહ્યાં.

બેઠે જણ જમી રહ્યાં એટલે એમણે શિખામણ આપી: 'જો જો, સાથે બેસીને જમ્યાં હતાં એમ કોઈને કહેશે નહિ.'

'કહુ તો?'' સુશીલાએ પૂછ્યું.

'તો ફરી સાથે બેસીને નહિ જમવા દેઉં.'

ગોવિંદના તરફથી પણ પોતે ખાત્રી આપતાં સુશીલાએ કહ્યું: 'કોઈને નહિ કહીએ.'

એટલે આમ કોઈને ન કહેવા જોવો પ્રસંગ, અને આરજું વાસીને પતાવતાં હતાં.

સુશીલા ધરાઈ ગઈ હતી છતાં ગોવિંદ આગ્રહ કરતો હતો. એ ના પાડતી હતી એટલે ગોવિંદ જાતે એના મોંમાં કાળિયો મૂકવા જતો હતો. એની ગથતરી હતી કે સુશીલા મોં નહિ ઉઘાડે,

પણ કાળિયો જોવો એના મોં નજીક આવ્યો કે એણે પૂરેપૂરું મોં ફાડ્યું.

એના મોં સુધી આવેલો કાળિયો ગોવિંદ પાછા લેઈ લેતાં કહ્યું: ‘હં ! તારે ખાવું છે પણ મને પટાવે છે !’

સુશીલાને ઓચિંતી રમત સજ્જતાં એણે કહ્યું: ‘ગોવિંદ ! આપણે એક નવી રમત રમીશું ?’

‘શી ?’

‘હું તને ખવડાવું, તું મને ખવડાવ.’

‘ખરી મઝા !’ રાજ થતાં ગોવિંદ બોલી ઊઠ્યો.

પણ કાળિયાની એવી મઝા માણે તે પહેલાં એમની રમત ખલાસ થઈ ગઈ.

બંનેએ એકબીજાના મોં નજીક કાળિયો આવ્યો ત્યાં જાળિયેથી ખડખડ હસવાનો અવાજ આવ્યો.

બંને બાળકોના હાથમાંનો કાળિયો ભોંય ઉપર ફસડી ગયો !

મણી શેઠાણીએ હુકમ કર્યો: ‘બારણું ઉઘાડો.’ અને બીજો હુકમ છૂટ્યો: ‘શની ! કિલાસખોનને મેડેથી ખૂસ પાડ નેઈ.’

બારણાંને અંદરથી કોષ્ટએ સાંકળ વાસી ન હતી એટલે નાથીએ ઊભાબો ખેંચ્યો એટલે તે ઉઘડી ગયું.

કેલાસખહેન આવ્યાં. ગભરાઈ ગયેલી સુશીલા ‘આ ! આ !’ કરતી એમને પગે બાઝી પડી. વાડકીમાં થોડો શીરો હતો. એ બેરાયેલા કાળિયા જમીન ઉપર પડ્યા હતા. ગોવિંદ કોષ્ટ નિંદા કૃત્ય કર્યું હોય તેમ નરમ થઈ ગયો હતો.

મણી શેઠાણીએ કૈલાસબહેન તરફ તાકતાં કહ્યું : ‘ બેઉ જણ બારણું વાસીને.....’

કૈલાસબહેનને બનાવનો તો ખ્યાલ તરત આવી ગયો હતો. એમના મનમાં એમ હતું કે ત્યાં થઇને જતાં કોઇએ બેયું હશે. પરંતુ બાળકો એમની મેળે બારણું વાસીને ખાતાં હતાં છતાં આ છિદ્ર શેઠાણી માણસોએ છૂપી પોલીસનું કામ કરી એમને પકડી પાડ્યાં એ આખો ખ્યાલ મણી શેઠાણીના ‘બેઉ જણ બારણું વાસીને’ શબ્દથી આવી ગયો. એ પોતે દિલથી એમાં કંઇ ખોટું માનતાં ન હતાં. લોકલાજથી ખીતાં એટલું જ. પરંતુ લોકલાજ ને આટલા સુધી છૂપી પોલીસનું કામ કરતી હોય તો એનાથી ડરીને ચાલવાનો કંઇ અર્થ નથી. વળી આ લોકોની હલકટવૃત્તિથી ખીજ પણ ચડી. પગે બાઝી પડેલી સુશીલા પવનથી પાંદડું હાલે તેમ ધૂનતી હતી. ગોવિંદની આંખોમાંથી આંસુ ટપકતાં હતાં.

આથી કૈલાસબહેનનો રોષ ભઠ્ઠાની જેમ. ત્રણેના સામી કરડી, નજર કરી એમણે કહ્યું : ‘ એ સાથે બેસી જમતાં હતાં તેમાં તમારું શું ગયું ?’ એમણે સારું કામ કર્યા બદલ શિરપાવની આશા રાખી તેમને ડામ મળ્યો !

‘ રડ નહિ, ગોવિંદ. એમાં તમે કંઇ ખોટું ક્યું નથી. ગામડાના, લોક—ને તેમાં ય બેરાંની જાત—છિદ્ર ન હોય ત્યાં નવું પાડે. ’

ત્રણે જણે ‘ ઓય મારી બધ ! ’ નો મોં ઉપર લાવ લાવી મોઢાં મરડ્યાં.

કૈલાસબહેનનો માતૃપ્રેમ ઉછળી આવ્યો હતો. જરૂર નહોતી છતાં એ બોલ્યાં : ‘ શું કળિયુગ આવ્યો છે ! નાનાં બાળકોના નિર્દોષ જીવમાં ય વટાળ આવી ગયો છે ! અંદર ગળા સુધી લોકોના પેટમાં મેલ ભરાયો છે તે કોઇને કાઢવો નથી ને બપોલ ધર્મ આપા-પીવામાં આવી ગયો છે. ’

ત્રણે ઐરાં, બોલ્યાચાલ્યા વિના જતાં હતાં એ માસ્તરને લીધે. એક તો શિવપ્રસાદની સારી છાપ હતી. કૈલાસખહેનની છાપેય આજ સુધી તો સારી હતી. તેમાં ત્રણેનાં છોકરાં નિશાળમાં ભણતાં એ પણ સામો જવામ ન આપવાનું કારણ હતું. પરંતુ ‘અંદર ગળા સુધી લોકાના પેટમાં મેલ ભરાયો છે’ એ શબ્દોને મણી શેઠાણીએ પોતાના વિરુદ્ધનો અર્થ કર્યો. એમની વિધવા દેરાણીને ગર્ભ રહ્યો હતો અને ત્રણ મહિને તેનો નિકાલ કર્યો હતો, એ વાતનો જ એ શબ્દનો અર્થ હતો એમ તેમને તરત ઠસી ગયું. બાકી ગળા સુધી મેલ ભરાયો છે તેનો શો અર્થ ? અને લોક એટલે કોણ ? અમે સારું કહેવા ગયાં તે કે બીજા ? એટલે જો મોટે એનો કંઈ જવામ નહિ આપે તો પોતે દમાઈ ગયાં એમ થશે.

આથી કૈલાસખહેન ફરી બોલવાની બો બૂરી જય તેવું સંભળાવવા મણી શેઠાણી બોમાં રડીને બોલ્યાં : ‘મેં વળી માસ્તરનાં સરમે, કોણ બોલે જાણી, ચાલતી પકડી ત્યારે ઉપરથી મને દમાવવા જાય છે.’

શનીએ અને નાથીએ ધીમે ધીમે ધર ભાંણી સરકવા માંડ્યું હતું.

ત્યાં તો રસ્તે જતાં બીજાં ત્રણ ઐરાં અને એ પુરુષ ભેગાં ચર્ચ ગયાં. શેઠ દુકાનમાંથી આવ્યા. શેઠાણીએ બધો ઇતિહાસ કહી છેલ્લો બા માર્યો : ‘હું તો ભઈ, કાકને કહું તે સારા મોટે. બાકી બ્રાહ્મણની છોડી પાટીદારના છોકરાને જય તોય મારા આપનું શું કદ ખસી જવાનું હતું ?’

‘કૈલાસખહેન પાસે આગળ બોલવાની શક્તિ જ ન હતી. તે તો ફાટી આંખે તાકી જ રહ્યાં. અને છેલ્લું વાક્ય સાંભળતાં એમની આંખમાંથી પાણી વહેવા માંડ્યું : ‘હું વળી ક્યાં ન જરૂરના એ શબ્દ બોલી !’

તે રવિવારનો દિવસ હતો. પરંતુ દફતરી કામ કરવા શિવપ્રસાદ બપોર પછી શાળામાં ગયા હતા. સાંજે નિશાળેથી ઘેર આવતા હતા ત્યારે મણી શેઠાણીએ એમને બોલાવ્યા: ‘માસ્તર, જરા અહીં આવજો નેમ.’

શિવપ્રસાદે રસ્તામાં થંભી જતાં પૂછ્યું: ‘કેમ?’

કસ્તુર શેઠે હાવકું મોં રાખી કહ્યું: ‘કેમ વળી શું? લ્યો સોપારી.....’

વચ્ચે જ મણી શેઠાણીએ તક ને ફડ કરી નાખ્યું: ‘મારે તમને બે વાનાં કહેવાં છે.’

સામાન્ય રીતે :માસ્તરને બે વાનાં—ફપકો—કહેવાનાં હોય ત્યારે બાળકોની નિશાળની તકરાર અંગે જ મોટે ભાગે હોય. એટલે એ બાવનો પડ્યો પાડતાં શિવપ્રસાદે ઓટલાનાં પગથિયાં ચડતાં કહ્યું: ‘અમારો તો ધંધો જ થઈ પડ્યો છે, આખા ગામનાં બે વાનાં સાંભળવાનો.....’

બારદાનનો કોથળો બેસવા માટે પાથરી આપતાં શેઠે કહ્યું: ‘બેસો.’

શિવપ્રસાદ બેઠા. આજે એમને શેઠશેઠાણીના મોના બાવ કંઈ જુદા જ લાસતા હતા. શેઠે સોપારી કાતરી હથેળીમાં ધરી છતાં

શિવપ્રસાદે ન લીધી. કહ્યું: ‘એક વખત એ વાનાં સાંભળી શીખી પછી નિરાંતે ખાઈશ.’

શેડાણી ઉમરાની પડખે, અને આદમીઓથી એ હાથ દૂર ખેડાં હતાં. એમણે જે પ્રસંગ અન્યો હતો તે પોતાના પક્ષમાં ખેંચાય તેટલો ખેંચીને વર્ણવી બતાવ્યો. તેમાં કૈલાસબહેનના ભોળપણના ગુણ પણ ગાયા. મૂરખાઈ પણ બતાવી. અને તમે તમારે ઘેર ગમે તેમ વર્તો ત્યાં સુધી પોતાને કંઈ સંબંધ પણ નથી. છતાં એક સારા માણસ તરીકે, પાડોસી રહ્યા એ તરીકે અને ઉજળિયાત જાતિ તરીકે એ વાનાં જો કહ્યાં હોય તો બધા ખાતર જ, એમ એ પ્રસંગમાં ભાગ લેવાની તટસ્થતા પણ બતાવી. કૈલાસબહેન જે નહિ બણતાં હોય તે ગોવિંદની માની બદલાવની પણ વાત કરી. અને માનસ-શાસ્ત્રની જોડાઈ સુધી દૂબકી મારી અંદરથી મોતી કાઢી શિવપ્રસાદને બતાવવા લાગ્યાં.

‘તમે તો માસ્તર છો. બણેલા ગણેલા છો. અમારા કરતાં તમે ધણું સમજો છો. નાનપણની આવી કુટેવો જ મોટપણે માણસને બગાડે છે.’

કૈલાસબહેને નિર્દોષભાવની વાત કરી હતી, તે માસ્તર કરે તે પહેલાં મણી શેડાણીએ આ પ્રશ્નને આવરી લેતાં ઉમેર્યું: ‘ખોટું કરી રહ્યાં છે એમ એકે છોકરાંને જ્ઞાન હતું જ. નહિ તો જાનાંમાનાં પારણ વાસીને શું કરવા બેસે ?’

અમુક પ્રસંગો ગામડામાં એવા બનતા હોય છે કે સમજું માણસ એ વિષે અસરકારક દલીલ કરે તો પણ પથ્થર ઉપર પાણીની-જે ગરજ સારે છે. પૂર્વગ્રહથી માણસો એટલા પથ્થર જેવા બની ગયા હોય છે કે એથી ઊલટ પૂર્વગ્રહ બટવાને બદલે વધતો હોય છે.

એવો આ પ્રસંગ હતો માની શિવપ્રસાદે મણી શેડાણીના એ પ્રશ્ન સામે કંઈ સવાલ ન ઉઠાવ્યો.

મણી શેડાણી: 'તમારા આગળ પેટ છૂરી વાત કરું છું, માસ્તર. એ છોકરાએ બારણું વાસ્તું હતું એટલે અમે તો જુદું જ ધાર્યું હતું. એવું કંઈ નહોતું એ તો રાશી થવા જેવું કહેવાય. પણ જે હતું, તેને જો ઊંડારથથી જુઓ તો.....માથાપ ખેતતાં ન રહે તો શું પરિણામ આવે !'

શેડાણી માસ્તરના સામે તાકી રહ્યાં હતાં. એમને લાગ્યું કે એ પોતાની ગણતરી માસ્તરના ગળે ઝેતરી લાગી નથી. એમને ગળે ઉતારવાનો વધુ પ્રયત્ન કરતાં એ બોલ્યાં: 'શેરની અને ગામડાની વાત જુદી હોય છે. અમે અહીં તો બધું જોતાં આવ્યાં છીએ એટલે કહીએ છીએ. તમે જ જુઓ છો કે માથાપ ખેતરોમાં ક્યાંય મજૂરી ફૂટતાં હોય છે, છોકરાં વનેરુંની જેમ ક્યાંય રખડતાં હોય છે. એટલે એવા પહેલેથી દાખ ન હોય તો સારું પરિણામ ન આવે.'

અને કોઈ કુશળ નટની જેમ ઓચિંતો સ્વર પલટો કરી નાખી, ગળગળે અવાજે મણી શેડાણી બોલ્યાં: 'મને વાત મૂઠીને ખચર નહિ કે, સારું કરવા જતાં કિંવાસમોનને ફૂડું પડી જશે, નહિ તો હું એમને નીચે બોલાવત નહિ. અને હજુ ય, સમ દેધને એમને પૂછી જોજો, જો હું પરથમ કંઈ બોલી હોઉં તો. ઊપડતાં એ કહે છે-લોકાના પેટમાં ગળા સુધી મેંડ ભરાયેલો છે.....માસ્તર, તમે તો બણેલા છો. હું પૂછું છું કે લોકો તો નરકમાં રૂમેલા હોય, માટે આપણે આપણાં છોકરાંને વાળવાં ન જોઈએ ? ત્યારે તમે બણેલા ગણેલા, મોટા ગામના, ઊંચ વરણના જ્ઞાના ?

બણે મણી શેડાણીનું રોજ ઉપરનું કામ પૂરું થયું હોય તેમ

અત્યાર સુધી મોન રહેલા કસ્તુર શેઠ બોલ્યા: ‘હોતે, એક વખત સોપારી હોતે? વાત ક્યાં નાસી જવાની છે?’

પ્રસંગને મનમાં વાગોળતા હતા તેમ ચૂરી કરેલી સોપારીને પણ માસ્તર મોંમાં વાગોળવા લાગ્યા. વળી પોતાના પક્ષેથી કંઈ બોલવું જોઈ એ તેમ માની એ શબ્દ બોલ્યા પણ ખરા: ‘મણી-બહેન! એને હું કેટલાય વખત કહું છું કે દેશ એવો વેશ રાખવો.’

મણી શેઠાણી માસ્તર ઉપર વારી જતાં બોલ્યાં: ‘લાખ રૂપિયાનું વેણ કહું, તમે માસ્તર.’

માસ્તર: ‘પણ માણસને એક વખત ટેવ પડી ગઈ હોય છે તે જતી નથી. અમારા નડિયાદમાં, અને તેમાં ય નાગરોમાં ખાવા-પીવામાં વટાળ જેવું રહ્યું નથી. એટલે અહીં પણ એ એમ વર્તવા જાય.....’

માસ્તરનું વાક્ય પૂરું થવા દીધા વગર કસ્તુર શેઠ બોલ્યા: ‘માસ્તર! શેરની વાત અહીં કશી કામમાં ન આવે. શેરમાં એકું બધું સાચવવા જાય તો પાલવે ય ક્યાં? હોટલમાં અદારે ય વરણ આવે જાય. ગાડીમોટરોમાં ય કોણ કોને ઓળખે? પણ એ બધી આમન્યા જો ગામડામાં તૂટી જાય તો નીચ વરણ આપણે માથે ઢાળ્યાં થાપે. ખીજ વાત તો આજુએ રહી પણ તમારો જ દાખલો. મંદિરમાં તમે જમવા માંડ્યું એટલે અમારા બ્રાહ્મણોને અત્યાર સુધી લોક નહોતા કહેતા તે કહેવા માંડ્યું—આ મોટા યોજખા ના જોયા હોય તો. નાગર બ્રાહ્મણ મહારાજનું ખાય છે તો તમે તરવાડી એમના કરતાં કે દાંડાના ઊંચા થઈ ગયા?’

પરંતુ એની વિરુદ્ધ બોલાય એવું હતું નહિ. કારણ કે, મહારાજને મંદિરમાં રાખવાના પક્ષમાં કસ્તુર શેઠ અગ્રેસર હતા. ધર્મ

રીતે એ કાનો પક્ષ લેત એ તો એ જાણે, પરંતુ એ પક્ષના અગ્રે-
સર બન્યા હતા એ તો વ્યાવહારિક કારણે. સૂરજરામ તરવાડી એમના
ગોર હતા. પરંતુ એમની સાથે ધર્મકામના દાપાદુપીમાં બોલાચાલ
થઈ હતી. દર માસે, પૂનમ ઉપર સસનારાયણની કથા કહેવડાવવાની.
જે આપના વખતથી રિવાજ ચાલ્યો આવતો હતો તે અંગે જ તક-
રાર હતી. કથા વાંચ્યાનું દાપું ફક્ત સવા પાંચ આના જ હોય ? એ
પ્રશ્ન હતો સૂરજરામ તરવાડીનો. કસ્તુર શેઠનો પ્રશ્ન હતો-દર માસે
કાયમ કથા કહેવડાવનાર પાસે વિશેષ શું હોય ? બિઘટનું કાઈ વરસે,
એ વરસે કે પાંચ વરસે કહેવડાવે તે ગમે તે આપે. એનો વાદ અમે
શું કામ કરીએ ? કાલ બીડીને તમે તો એમ પણ કહો કે સવા
પાંચેરનો શીરો નહિ, સવા શેરનો કે સવામણનો કરો ! એટલે કાય-
મના બરાકના બાવ અને છૂટકના બાવ એક ન હોય, એવો વેપારી
પ્રશ્ન શેઠનો હતો.

આ જ વહીવટ આપના વખતમાં ચાલતો હતો, પરંતુ સૂરજ-
રામ પહેલેથી એ ચાલતું એટલે બોલી શકતા ન હતા. વહીવટ બદ-
લાયો, કસ્તુર શેઠ પાસે આવ્યા ત્યારે એ બોલ્યા. પણ કસ્તુર શેઠ
નમતું ન મૂક્યું. કથા મંદિરના પૂજારી શિવશંકર પાસે કહેવડાવવાનું
નક્કી કર્યું. એમણે ધર્મ અને વ્યવહારનાં પદ્ધતિએ જોખીને કહ્યું:
“તમારે ઘેર ધર્મકામ કરાવવાનો હક તમારા ગોરનો. એમાં મારાથી
વચ્ચે ન પડાય. પરંતુ તમે મંદિરમાં કાંઈ ધર્મકામ કરાવવા આવો
તો મારાથી ના ન પડાય. હું એ ધર્મ લેખને જ એકો છું અને તે
પેટે શું આપો છો, એવો પણ મારે વિચાર કરવાનો ન હોય. જેવી
જેની શ્રદ્ધા. એટલે ત્યારથી દર માસે કસ્તુર શેઠ મંદિરમાં કથા કહે-
વડાવતા. અને તેથી જ કસ્તુર શેઠ મહારાજને મંદિરમાં રાખવાના
પક્ષમાં અગ્રેસર હતા. એટલે શિવપ્રસાદ માસ્તરે એમને ત્યાં જમવાની
તૈયારી બતાવી ત્યારે સૌ કરતાં શેઠ વધુ રાજ થઈશો. પોતાનો પક્ષ

સાચો છે એ માટે ખાત્તાણાને એમણે જ, તમે કે દા'ડાના ચોખ્ખા થઈ ગયા, એ સવાલ કરેલો.

એટલે ગાય મરે નહિ અને રતન કાઢી લેવું, તેમ બેઉ પક્ષ સાચવી લેતાં શેઠે માસ્તરને કહ્યું: 'ગમે તેમ પણ તમે બધા છેવટે તો ખાત્તાણ જ. કોઈ ઇર્ષ્યાથી કોઈને હલકો પાડવા ફરે એટલો જ એમાં ફરક. પણ આ તો ખાત્તાણની છાંડી ને પાટીદારનો છાંડો...'.

અને એ વરતુ ત્યાં જ અટકાવતાં શેઠે ઉમેર્યું: 'તમને એનો છોછ ન હોય તો પણ એવું તમારે ન કરવું જોઈએ. તમે તો નોકરી રહી એટલે કાલ જીતીને આ ગામથી બીજે ગામ ચાલ્યા જવાના. પણ એનો ભોગ આખી જિંદગી અમારે થવું પડે. અમને કહે—નાગર ખાત્તાણ કરતાં તમે કે દા'ડાના ઝોંચા થઈ ગયા? આ તો એકબીજાની આમન્યા છે ત્યાં સુધી. બાકી હલકા લોકની વસ્તી બધેય ઝાઝી. આપણા જેવાં થોડાંને પછી મૂતરના રેલામાં તાણી નાખે. માટે ધર્મની રીતે નથી કહેતો પણ વ્યવહારની રીતે પણ દેશ એવો વેશ કરવાની શિખામણ, તમારા સારું નહિ તો અમારા સારું, કિલ્લાસખોનને આપજો.'

મણી શેઠાણીનું પ્રસંગકાર્ય પૂરું થયું એટલે એ અંગેની માયા સંકેશી લેતાં તે બોલ્યા: 'જાવ માસ્તર ઘેર. પાછાં કિલ્લાસખોન જેમાશે કે રસ્તામાંથી બોલાવી આડુંઅવળું બરાબરું હશે. અમને તો કોઈના વિષે આડુંય ભરવતાં નથી આવડતું ને અવળુંય ભરવતાં નથી આવડતું. 'એમણે' કહી તેટલી જાંડી સમજણ આપવા જ ખાસ બોલાવ્યા 'તા. બાકી ગાયનાં શિંગડાં ગાયને ભારે, બીજાને શું? અમે તો કલાનાં હરિગત, પછી કરવું ના કરવું, એ સૌ સૌની મુનસફી ઉપર છે.'

જે જાતનો અર્થ કરવો હોય તેવો કરી શકાય એવો દ્વિઅર્થી ઉત્તર 'સમજ્યો' આપી, શિવપ્રસાદ માસ્તર શેઠનાં પગથિયાં જિતયાં.

ગોવિંદ સુશીલા સાથે રમતો થયો ત્યારથી જ, કાણુ બહુ કેમ, પણ શિવપ્રસાદને એના ઉપર અભાવો હતો. કાઠ મિલ્લમાલિક જેવા મોટા શેઠની દીકરી, ઘરમાં વાસણ માંજતા નોકરના છોકરા જેડે રમે, અને તેથી જે બાનની શેઠને સૂગ આવે તેવી જ કંઈક મુગ શિવપ્રસાદને ગોવિંદ પ્રત્યે આવતી. ઘરમાં કાઠ સ્ત્રી માણસ નહિ એટલે ગોવિંદ સ્વાભાવિક રીતે બીજાં આગકા કરતાં પણ વધુ અસ્વચ્છ રહેતો. દાદા ખિચારા ભગત માણસ એટલે મનના મેલની એમને જેટલી ચિંતા, એના હાજરમા ભાગની પણ એમને બહારના મેલની ચિંતા નહિ. 'રાધે ગોવિંદ રાધે'ની ધૂન કર્યા વગર ગોવિંદ ઊંઘી ન જાય તેની એમને દર સાંજે ચિંતા રહેતી. કાઠ વખત બીજી લપસ્યામાં એ ધૂન કરાવતી એમનાથી ત્રીસરી જવાતી તો એ બીજે દિવસે એક ટંક ખાતા નહિ. કુમળાં છોડ જેવાં વાળીએ તેવાં વળે, એમ એ માનતા હતા એટલે ભક્તિના કે સદ્ગુણના જે સંસ્કાર આળક ઉપર નાખવા હોય તે આ ઉમરે જ નાખવા જોઈએ એમ એ ચુસ્ત રીતે માનતા. એટલે એવડા નાના ગોવિંદને એ ધૂન કરાવતા. એને જિંદ ન આવે ત્યાં સુધી એ બજન સંભળાવતા. અને એ બજનના સૂરમાં જ ગોવિંદ ઊંઘી જતો.

આમ અંદરના દૈયામાં શુદ્ધ સંસ્કાર નાખવાની, રજે રજ કાળજી રાખનાર ભગત બહારની શુદ્ધિ માટે એટલા જ બેરકાર હતા. કપડાં ધોવા તળાવે ગયા હોય તો પણ ભાગ્યે જ એ ધોધા કપડાંને મારીને મેલ કાઢતા. સાચુ કે સોડામાં તો એ સમજતા નહિ પણ ધોધામાંય સમજતા નહિ. જો કપડાં ધોવાની છાટ ખાતી હોય તો ઝીમા ઝીભા એ પગનો ખૂણો ખનાતી, એ ત્રણ ઝીંક મારી લેતા. ને તે ય લહાવો કપડાંને અડવાડિયામાં એએક વખત મળતો. આકી,

તળાવ ઉપર બૈરાંએ છાટ રોકેલી હોય એટલે વહુવાગુઓને લાજ ન કાઢતી પડે એ માટે ત્યાં એ દૂંકતા જ નાંહ. દૂરની જગાએ પાણીમાં બોળી લેતા. જુવાન વહુઓ ભગતનું એ કામ કરી લેવા કપડાં માગતી પણ ખરી. છતાં પોતાને રોજનું લાગ્યું માની એ કાઈને તસ્દી આપતા નહિ. એટલે ગોવિંદનાં કપડાં ઊઝળાં તો ન જ રહેતાં. હાથપગના નખ અને માથાના વાળ પણ વધી જતા, છતાં ભગતને એ અંગે પણ ઝાઝું સમજતું નહિ. મોટે ભાગે એની કાળજી મંગળ રાત જતે રાખતો. નવરો હોય અને ગોવિંદને દીકામાં આવે તો એ પોતે એને બોલાવી એના વાળ કાપતો-નખ લેતો !

આવો મેલોધેસો છોકરો નાગરની સ્વચ્છ, સુવ્ય અને સંસ્કારી કન્યા સાથે રમે, એ નડિયાદના નાગરવાડામાં તો કદાપિ શક્ય ન હતું. ગામડામાં એ સ્થિતિ નિભાવી લેવી પડે એ પણ સમજાય. પરંતુ એવો છોકરો સુશીલાનો મિત્ર બને, સુશીલા પોતે પણ એથી બીજાં ઊઝળાં છોકરાં સાથે રમવાનું મૂકી એની સાથે રમે, એને સરખાવટે બાઈના જેટલા પ્રેમથી હાથમાં હાથ રાખી દેસ્તી બાંધે, એ શિવપ્રસાદના નાગર લોહીને ખૂંચતું હતું. પરંતુ કૈલાસજીને પણ દીકરીના પક્ષે હતાં એટલે માસ્તર સમસમી રહેતા.

સુશીલા સાથે ગોવિંદને પણ એટલા જ પ્રેમથી કૈલાસજીને રમાડતાં જેઈ શિવપ્રસાદે મનનો ઊભરો દાલવેલો પણ ખરો : 'તું ય ગામડામાં આવી, ગામડિયણ જ થઈ ગઈ લાગે છે.'

‘કમ ?’

ગોવિંદ પ્રત્યેનો પૂર્વ ઇસારો કરતાં એ કહેતા : ‘એવા મંદ છોકરાને રમાડતાં તને સૂઝે ય નથી આવતી ?’

‘હું એને બહુ ચોખ્ખો દેખું છું.’

શિવપ્રસાદ આંખ કાતરતા બોલ્યા વગર જોઈ રહેતા.

‘સાચું કહું છું.’ કેલાસખડેન કહેતાં: ‘ભગતની જગાએ બીજો કોઈ સાડ વર્ષનો પુરુષ હોય, તમે પણ, એટલા પ્રેમથી આગક ન ઉઠેરી શકો. બહારનાં કપડાં ઝોજળાં રાખો કદાચ, પણ અંતરનું વફાલ.....’

‘વાહ રે વાહ! પ્રેમદેવી!’

‘પ્રેમદેવીને ઝોળખવા પ્રેમદેવ થવું પડે.’

‘આ જન્મે તો થઈ રહ્યો.’

આમ ગોવિંદ પ્રત્યેની પોતાની સૂઝનું ઘરમાં કંઈ એપણું ન હતું છતાં શિવપ્રસાદની એ વૃત્તિ અંતરમાં વધતી હતી.

પહેલીમાં ગોવિંદ બણતો હતો છતાં વાચનલેખનમાં એટલો હોશિયાર હતો કે એના વર્ગના માસ્તરને એમ લાગતું કે જો એને કોઈ બણવનાર મળે તો જરૂર મોટો વકીલ થાય. પાટિયા ઉપર સડિયા માંડ્યા કે એને મોઢે. પાક પણ કવિતાની જેમ કડકડ બોલી જાય. કવિતા પણ એવી જ સરસ ગાય.

પહેલી ચોપડીના વિદ્યાર્થીનાં વખાણુ તો શું કરવાનાં હોય? પરંતુ માસ્તરોની મોટા ભાગની વાતો વિદ્યાર્થીઓ અંગે, શિક્ષકના વર્તન અંગે કે ઉપરી અધિકારીઓના મિજાજ અંગે સિવાય બાકે જ હોય છે. એટલે એ મર્યાદાને અંગે ગોવિંદના વર્ગમાસ્તરે એ ત્રણ વખત હેડમાસ્તર આગળ એની હોશિયારીનાં વખાણુ કર્યાં હતાં. પરંતુ એકે ય વખત એમણે કંઈ જવાબ આપ્યો ન હતો.

છેવટે ગઈ કાલે ફરી એ વાત વર્ગમાસ્તરે કંઈ એવા બીજા પ્રવાહમાં ખેંચાતાં કાઢી ત્યારે શિવપ્રસાદ ગેંચા સાદે બોલી મથા હતા: ‘સાવ નાના છેકરાની બુદ્ધિ તમે અત્યારથી શી રીતે માપી

ઠઠી ! માસ્તર, બુદ્ધિ એ જુદી વસ્તુ છે, યાદશક્તિ એ જુદી વસ્તુ છે. પોપટની જેમ કોઈ છોકરું પટપટ બોલી જાય એને બુદ્ધિ ન કહેવાય. એવા બી. એ. અને એમ. એ.માં પહેલા પાસ થયેલા જીવનમાં શૈક્ષણિક પાપડે ય ભાંગી શક્યા નથી. અને કાળા અક્ષરને ફૂટી મારેલા લખપતિ થઈ ગયા.

શિવપ્રસાદ એટલા બધા ખિન્નમન બોલ્યા કે એમને પોતાને ય એની સમજ ન પડી કે પોતે આટલા બધા તપી શ્યા માટે ગયા ! આસિસ્ટન્ટ માસ્તર તો બિચારો બોલતો જ બંધ થઈ ગયો. એને થયું કે માસ્તર બીજા કારણે ખિન્નયેલા હોવા જોઈએ, બાકી પોતે એવું શું કહ્યું હતું કે આટલા તપીને બોલે !

એ જ ગોવિંદની રામ કહાણી શેઠ શેઠાણી પાસેથી સાંભળતાં, સત્યાસત્યને લીધે નહિ, પરંતુ એના પ્રત્યેની મનમાં બંધાઈ ગયેલા અંધારે લીધે શિવપ્રસાદ કૈલાસજહન ઉપર ઓચિંત તપી ગયા.

કૈલાસને શું કહેવું એનો એ દાદરચડયા ત્યાં સુધી નિર્ણય કરી શક્યા ન હતા. પરંતુ ઉપર જતાં સુશીલા અને ગોવિંદને કૈલાસે પોતાના ડાબાજમણી પગ ઉપર સુવાડેલાં જોતાં એમનો ક્રોધ બબૂકી બહુયો: ‘આ છોકરો તારો તે એવો કાણુ છે કે આખા ગામ વિરુદ્ધ તોફાન માંડ્યું છે ?’

બંને બાળકો સફાળાં ગભરાટનાં માર્યાં ઝંખકી બહ્યાં.

આ બાબતમાં કૈલાસબહેનનો કોઈએ પણ ન લીધો. મંદિરના પૂજારી શિવશંકર અને નર્મદાએ પણ જણાવ્યું કે, કૈલાસબહેન ! તમે તમારા મનથી ગમે તેમ માનતાં હો, પણ એ સારું તો નથી જ.

ખૂદ બકોર ભગતે પણ કહ્યું : ‘ કિલાસબેન ! આ તો બિલકુલ અમને પાપમાં નાખવા જેવી વાત કહેવાય. બામણની દીકરી પુલસી-કયારો કહેવાય. એને વટાળવી એ કંઈ નાનુંસૂનું પાપ છે ! મોટાં થઈને આપણે છોકરાંને ન વાળીએ તો એ તો મહાપાપ કહેવાય. ’

સામી દલીલ કરવાનો અર્થ નથી માની કૈલાસબહેને ત્રણે જણને સામે કંઈ જવાબ આપ્યો ન હતો. કૈલાસબહેનનું મોં પણ પડેલું હતું એટલે પોતાની જૂલ એમને સમજાઈ હતી, એમ પણ એ ત્રણે જણે માની લીધું હતું.

પરંતુ એ જાતનો રોષ શિવપ્રસાદે અક્ત કર્યો ત્યારે કૈલાસબહેન મૌન ન રહ્યાં. વટાળ વિષેના પતિના વિચારો પોતા જેવા હતા, એની એમને પૂરેપૂરી ખબર હતી. એટલે અવારનવાર ગોવિંદ પ્રત્યેની સૂગ એમણે જે વ્યક્ત કરી હતી, તેનું જ આ પરિણામ હતું એમ કૈલાસબહેનને સમજતાં વાર લાગી ન હતી. એમણે જવાબ આપ્યો : ‘ તમે આંમ શાથી બોલો છો એ મારી જાણ બહાર નથી. ’

‘તો પછી એ પ્રમાણે વર્તતાં શું થાય છે ?’

‘એવું તમે ક્યારે કહ્યું હતું ?’

‘મારો મત જાણો છે, પછી કહ્યું ત્યાં સુધી રાહ શું કામ જુઓ છે ?’

‘સારું, તમે એથી સુખી થતા હો તો એમ કરીશ.’

‘સુખદુઃખનો આમાં પ્રશ્ન નથી. મારામાં નાગરનું લોહી છે એથી મને એ નથી રુચતું.’

‘પ્રભુએ નાગરનું અને ખીજ માણસોનું લોહી જુદું નથી બનાવ્યું.’

‘તારે મને અત્યારે ચિડવેલો છે એમ ?’

‘એટલે પ્રત્યુત્તર પણ ન આપું ?’

‘લોહી એટલે હું સ્થૂલ લોહીની વાત નથી કરતો. નાગરના લોહીમાં જે સંસ્કાર છે.’

કૈલાસબહેનને કહેવાનું મન તો થયું કે, જો એટલું બધું અભિમાન છે તો પછી નાગરોની વસ્તી મૂકી, અહીં ગામડામાં શું કામ આત્મા ? પરંતુ એ જવાબ શિવપ્રસાદ નહિ સહી શકે એમ એમને ખાતરી હતી એટલે ત્યાં જ અટકી ગયાં.

ગોવિંદ સાથેની બાજી રીતે જે માયા ખીજની આંખે દેખાતી હતી તે કૈલાસબહેને ત્યજી દીધી: સુશીલા અને ગોવિંદ પહેલાંની જેમ રમતાં બંધ થઈ ગયાં.

સુશીલા સાથે બેઠાં બેસીને ખાવા જેટલી છૂટ ન લેવાય તેની બકોર બગતે પણ ગોવિંદને શિખામણ આપી હતી. સમજણ પાડી હતી: ‘સુશીલા, બામણની દીકરી કહેવાય. આપણું ખાય તો એ વટલાય. ખવડાવનારને પાપ લાગે.’ અને પાપ એટલે શું એનો દાખલા સાથે અર્થ સમજાવતાં એમણે કહેલું: ‘ફળિયાનાં છોકરાંને

તું જુએ છે કે મા અને પાપ છે. ભ્રમ અને મોન છે. અને તારે કોઈ નથી. શાથી ? પૂરવજનમમાં તેં અને મેં એટલાં પાપ કરેલાં. આટલે વરસે મારે ઠરવાવારે ન આવ્યો. અને તારે નવાપા થઈ મારે આશરે પડવું પડ્યું. બાકી, તારી મા હોય તો તને કેવો રમાડે, જમાડે, હસાવે અને ખેલખેલાવે.' ભગતની આંખમાંથી ટપટપ કરતાં આસુ ટપકવા લાગ્યાં.

ગોવિંદ એમાંથી શું સમજ્યો એ તો એ જાણે, પરંતુ દાદાને રડતા જોઈ એ પણ રડી પડ્યો. દાદાને કાટે બાકી પડતાં એણે કહ્યું: 'દાદા ! હું એવું પાપ કદી નહિ કરું. કહેશો તો હું સુશીલા જોડે રમીશે ય નહિ.'

આમ સુશીલા સાથેની માયા તોડતી પડી ત્યાં સુધી તો ગોવિંદ મન કંઠણ કરી શક્યો. પણ પહેલા ધોરણમાં પાસ થઈ બીજામાં આવતાં એની આકરી પરીક્ષા શરૂ થઈ. સુશીલાને બાળવર્ગ અને પહેલી, બે વરસનો અભ્યાસ શિવપ્રસાદે ઘેર કરાવ્યો. અને આ સાલ બીજામાં એમણે એને દાખલ કરી, અને તે જ કારણે બીજું ધોરણ એમણે જાતે બણાવવા લીધું.

સુશીલા છ વર્ષની હતી. એકવડિયા બાંધાની હોવા છતાં એ મજબૂત હતી, તેવી જ વ્યક્તિત્વવાળી હતી. સુંદરતા પણ નાગરની ખ્યાતિ પ્રમાણે હતી. બણવામાં પણ એટલી જ હોશિયાર હતી. પાંચમા વર્ષમાં એણે બે વર્ષનો અભ્યાસ પૂરો કર્યો હતો. એના વર્ગનો કોઈ છોકરો કે છોકરી બણવામાં એની આગળ ન જાય, એવી ઊંડી અને પ્રબળ મહત્ત્વાકાંક્ષા શિવપ્રસાદના હૈયા ઉપર સવાર થઈ બેઠી હતી.

પરંતુ કુદરતે જાણે એ મહત્ત્વાકાંક્ષાને નિષ્ફળ બનાવવા પાકો

નિર્ણય કર્યો હોય તેમ છ મહિના સુધી શિવપ્રસાદે પૂરેપૂરા ધમ-
પછાડા કર્યા પણ ગોવિંદે સુશીલાને કોઈ રીતે પહેલી આવવા
ન દીધી.

નિશાળમાં સરવાળા શરૂ કરતા પહેલાં, શિવપ્રસાદે સુશીલાને
એ આખું મનોયત્ન ઘેર તૈયાર કરાવી દીધું હતું. પરંતુ વર્ગમાં
પ્રથમ એમણે એ દાખલા શીખવાડ્યા અને પહેલો જ હિસાબ
લખાવ્યો તેમાં પણ ગોવિંદની સ્લેટ એમના ટેબલ ઉપર પ્રથમ
આવતીને પડી.

શિવપ્રસાદે એના સામે આંખ કાતરી. વર્ષોનો માસ્તરને
અનુભવ એમને ખોટા પડતો લાગ્યો. આટલી ક્ષણમાં, અને તે પણ
પ્રથમ પ્રયત્ને કોઈ વિદ્યાર્થી હિસાબ ન ગણી શકે. અને તે ય જેને
ઘેર કોઈ ભણાવનાર નહિ તે વિદ્યાર્થી ! શિવપ્રસાદને થયું કે જલ્દે
પ્રથમ ટેબલ ઉપર મૂકી ગયો. હિસાબ ખોટા હોવો જોઈએ. એમના
મનને ધીરજ ન રહી. એ સ્લેટ ઉપાડી ખાતરી કરવા જતા હતા
ત્યાં સુશીલાએ સ્લેટ મૂકી. અને સ્લેટોને સહેજ ઝાંચી કરીને જોયું
તો બંનેમાં સરખો જવાબ હતો !

ચાલીસના વર્ગમાં પાંચ વિદ્યાર્થીનો જવાબ સાચો હતો,
પરંતુ એ દાખલો વિદ્યાર્થીઓને શીખવવાની વાત પડતી મૂકી,
શિવપ્રસાદે બીજો દાખલો લખાવ્યો. ત્રીજો લખાવ્યો. ચોથો અને
છેલ્લો, એમ પાંચમો લખાવ્યો. પણ ગોવિંદ ન પડ્યો તે ન જ પડ્યો.

ગોવિંદની એ હોશિયારીથી વારી જવાને બદલે શિવપ્રસાદનું
અંતર બળી રહ્યું. એક અભણ માખાપનો નખાપો કણબીનો છોકરો
નાગરની ઠાંકરીને આંછ જાય ! એમના હૃયામાં સવાર થયેલી મહ-
ત્વાકાંક્ષા ઊછળી આવી: ‘કદી નહિ બને. એ છોકરાને પાછો પાકું
ત્યારે જ સાચું !’

એ દિવસે એ પાંચે ય દાખલા સામટા એમણે વિચારીએને પાટિયા ઉપર ગણાવ્યા પછી એમનું ચિત્ત પદ્ધતિમાં ન હતું. બાળકોના મગજમાં એ રીત કસી કે નહિ, એની ખાતરી કરવા જેટલી એમનામાં સ્વસ્થતા ન હતી. એ દિવસે એમણે તે પછી વાચન લીધું, પદ્યામાં લખાવ્યાં, ગદ્યક્ષના ઉપયોગનાં મોઢે લેખાં પૂછ્યાં, પણ એ દરેક વખત એમના અંતરમાં બહુકારા એવિંદના વામતા હતા. સુશીલા કરતાં દરેક વિષય એનો સારો !

નિશાળની એ બધી ખીજ ઘેર આવતાં એમણે સુશીલા ઉપર ઉતારી. ઘેર આવતાં સાથે એમણે લેશન લેવું શરૂ કર્યું. દરરોજની ઝડપે જ સુશીલા હિસાબ ગણતી. પરંતુ હિસાબ લખાવો રહેતાં જ સાથે, એ બરાડી બેઠતા: ‘કેટલી વાર ?’

પહેલા બે દાખલામાં સુશીલાએ ભૂલ ન કરી. પરંતુ ત્રીજા દાખલાથી એના મનમાં ઝડપની જે ખીક પેસી ગઈ તે સમાજી ભૂલો પડવા માંડી.

અને હિસાબ ખોટો છે, એ જોતાં જ એના કુમળા ગાલ ઉપર શિવપ્રસાદના બે તમાચા, ચમ કરતાં ડામ ચંપાય તેમ ચોંટી ગયા.

જીવનમાં બહુવા માટે સુશીલાને આજે પ્રથમ માર પડ્યો. માર કરતાં શિવપ્રસાદની મુખમુદ્રા જોતાં એ વધુ બી ગઈ. છતાં ડૂસકું બરીને પહેલો ઘા સુશીલા સહી ગઈ. પરંતુ ખીજે હિસાબે ભૂલ થઈ અને તેથી જે તમાચ પડી એ એનાથી ન વેકાઈ. જ્યાં બેઠતાં એણે રાડ નાખી: ‘બા...બા...’

કૈલાસબહેન અંદરના ખંડમાં બાખરી વણતારાં હતાં ત્યાંથી દોડી આવ્યાં. એકા દાથે સુશીલાને પોતાની સોડમાં લેતાં એ બોલ્યાં:

‘ફૂલ જેવી છોકરી ઉપર હાથ ઉપાડતાં તમને શરમે ય નથી આવતી !’

ક્રોધમાં ને ક્રોધમાં શિવપ્રસાદ બોલ્યા : ‘ફૂલ જેવાં રૂપરંગ હોય તેની જગતમાં કશી કિંમત નથી. અંદર સુગંધ પણ હોવી જોઈએ.’

સુશીલાને બરડે હાથ ફેરવી એને આશ્વાસન આપતાં કૈલાસ-બહેને જવાબ આપ્યો : ‘સુગંધ આમ કંઈ ખિન્નમને માર માર્યે ન આવે. માઆપની અંદર જો સુગંધ હશે તો બાળકમાં આપોઆપ આવશે. ગુલાબના ફૂલમાં બહારથી સુગંધ કોઈ નાખવા જતું નથી, એ છોડ જ રસ સીંચે છે.’

શિવપ્રસાદ સહેજ નરમ પડીને, પોતે વધારે પડતા ઉશ્કેરાઈ ગયા હતા તેનો ખ્યાલ આવતાં, શાંત પડીને બોલ્યા : ‘એવી ડાહી વાતો કરતાં મને પણ આવડે છે. પણ બાળક એ ગુલાબની જેમ નંચું જંગલી ફૂલ નથી. જંગલી ફૂલોમાં કુદરતે જાતે સુગંધ મૂકી છે. માનવ ફૂલમાં સુગંધ સીધી નથી મૂકી, ફક્ત એ મેળવવાની શક્તિ મૂકી છે. એ શક્તિ વડે સુગંધ મેળવવી કે દુર્ગંધ, એ માણસ ઉપર કુદરતે છોડ્યું છે. એટલે માઆપની સુગંધ ઉપર નયો આધાર રાખીને એ ફૂલથી ન બેસી રહેવાય—એના ઉછેરનારથી તો હરગીજ નહિ.’

કૈલાસબહેન એ ક્ષણે માતાને બદલે પત્ની બની જતાં, મન-કમાં બોલ્યાં : ‘એટલે કુદરતે ઉછેરનારને આમ તમાચા મારી સુગંધી આપવાનું કહ્યું હશે, નહિ વારું ?’

કૈલાસબહેનના એ ભાવનો અનુભવ શિવપ્રસાદના હૈયાએ તરત કર્યો. એ ગ્રેમ પારસમણિથી મૂળ કડવાશ મીઠાશ બની ગઈ. ધીમું મોં મલકાવી શિવપ્રસાદે કહ્યું : ‘કુદરતે તો બહુ બહુ કહ્યું છે, પણ માણસ ક્યારે એનું માને છે ? સ્ત્રીઓને એણે ઠોકી ઠોકીને

કહ્યું છે કે પતિ એ એનો પરમેશ્વર છે, એને પૂજવો. પણ સામે જોએલી સ્ત્રી પૂજવાને બદલે એના કાર્યનો જ વિરોધ કરી રહી છે !’

‘ પરમેશ્વરે તો બિચારે કશું કહ્યું નથી. તમારા પુરુષશાસ્ત્ર-કારોએ એ બધું ચીતરી માયું’ છે, એમ કહો.’

‘ પણ એ શાસ્ત્રકારોએ ચીતયું’ તો પ્રભુએ જે પ્રમાણે પ્રેરણા આપી તે પ્રમાણે ને ?’

‘ ત્યારે તો આ મારવાનો પ્રેરણા ય તમને એણે જ આપી, કેમ ?’

એ વાત તે દિવસે ત્યાં જ અટકી ગઈ. પરંતુ બીજા ધોરણનાં નાનાં છોકરાં ય અડવાડિયામાં સમજી ગયાં કે માસ્તર કોઈ હિસાબે ગોવિંદનો પહેલો નંબર સુશીલાને અપાવવા ફરે છે. એટલે એ પ્રશ્ન શિવપ્રસાદનો જ ન રહ્યો. આખા વર્ગનો થઈ ગયો.

કોઈ વિદ્યાર્થી મોડો ન થાય તો, ગઈ સાંજે એણે જે નંબર પુરાવ્યો હોય તે જગાએ ખેસવાનું રહેતું. કદાચ ગોવિંદ મોડો થઈ જાય અને સુશીલા પહેલી ખેસી જાય એ ખીકે, વર્ગના વહેલા આવનાર છોકરા, બહાર ચોટલા ઉપર ખેસી રહેવાને બદલે પ્રથમ ગોવિંદને ઘેર જતા. એને થોડી વાર હોય તો એનું દફતર સાથે લાવી નિશાળના બારણા આગળ ખેડક જમાવતા. અને પા કલાક વાર હોય અને ગોવિંદ ન આવી પહોંચ્યો હોય તો એને ત્રણ તેડાં કરતા.

સુશીલાને ગોવિંદના આ પહેલા નંબરની અદેખાઈ આવતી ન હતી. શિવપ્રસાદની વૃત્તિ એ જાણી ન ગઈ હોત તો એણે સામે ચાલીને ગોવિંદને નિર્જય પણ બનાવ્યો હોત કે, ચિંતા ન કરીશ. મારે તારો પહેલો નંબર નથી જોઈતો.

પરંતુ એ નંબર ૨ સારુ આપુણ પોતાને દરેક ઘેર આગળ અભ્યાસ કરાવતા હતા, નિશાળમાં લખાવતા હિસાબ આગલે દિવસે ઘેર ગણાવી રાખતા હતા, પલાખાં, શબ્દો અને વાચનનું પણ એમ જ બનતું, એ બધાં પગલાં સુશીલા મનથી સમજી ગઈ હતી.

કોઈ વખત વિદ્યાર્થી તરોડે એને પોતાને પણ ગોવિંદને દરાવવાની ઇચ્છા થઈ આવતી. શિવપ્રસાદે એના ઉપર અભ્યાસને નામે, નંબરને નામે અત્યાચાર ન આદર્યો હોત તો એ ગોવિંદને દરાવી પણ શકી હોત. પરંતુ સ્મરતમાં ઉતારવાનાં ઘોડાને પ્રથમ લાવવા તાલીમને નામે એનો ઉસ્તાદ ઠોક બળવે, અને તેથી ઘોડો ઊલટ તેજ થવાને બદલે મંદ પડી જાય, તેવી સ્થિતિ સુશીલાની થઈ હતી. એ ગોવિંદની આગળ તો ન જઈ શકી, પરંતુ બીજા નંબર પણ કોઈ કોઈ વખત ગુમાવવા લાગી. દરેક લેસન વખતે શિવપ્રસાદની આંખ એના ઉપર મંડાતી એ જોતી હતી. અને એ બીકથી એનાથી ગોટાળો થઈ જતો. મોડું થવાને લીધે એકદમ નંબર જતો ત્યાં સુધી તો શિવપ્રસાદ મનનું સમતોલપણ સાચરી રાખતા, પણ ખોટું જ પડ્યું તો, કોઈ વિદ્યાર્થીને માર નહોતો પડતો એટલો એમની દીકરીને પડતો. એ ખ્યાલિથી ગામમાં એમની વાહવાહ થતી પોતાના બાળકને બીજા કરતાં વ વધારે મારે તેવા નિબ્બલપાતી માસ્તર ઉપર કોણ રાજી ન થાય ?

આ રીસ નરી સુશીલા ઉપર ઊતરતી એવું નહિ. ગોવિંદને પણ મેથીપાક મળી જતો. વહુના ગુના સાંભળે કાઢવા હોય તો એમાં આવડતની જરૂર નથી હોતી, તેમ વિદ્યાર્થીને મારવો જ હોય તો માસ્તરને કંઈ મુશ્કેલી નથી પડતી. લેસન બલેને એને આવડતું હોય પણ એણે જાણીને ચોરી કરાવી એમ કહીને ય મારી શકાય છે. છાકરા હોશિયાર હોય એમાં કંઈ નવાઈ નથી, તોફાની

છોકરા ન હોય એ અશક્ય જ છે. એટલે વર્ગમાં તોફાન થવાનું જ. ગુનો થાય ત્યારે સાચો ગુનેગાર કાણ એની પોલીસ ઝાઝી ચિંતા કરતી નથી, છેવટ સાચો હડીએ ન ચડે તો, ગુનેગાર કોમમાંથી, ગમે તેને ખોસી બાલે છે. એમ માસ્તર પણ એવા પ્રસંગે ગમે તે વિદ્યાર્થીને ટીપી શકે છે. ગોવિંદને એ રોતે હૃદયી જ્યાદે એ તણુ વખત માર પડેલો.

નાનાં બાળકો ન્યાયાન્યાય નથી સમજતાં એમ મોટાંનો ખાલી ભ્રમ જ છે. બાળકોની વાતચીત સાંભળવાની શિવપ્રસાદને મળી હોત તો એમનો ભ્રમ જરૂર પરખાઈ જત.

વર્ગમાંથી બહાર નીકળતાં છોકરાં ગુસપુસ કરતાં :

‘આ ગોવિંદને માસ્તરે કેમ માર્યો, ખબર પડી ?’

‘હું તો તરત સમજી ગયો હતો.’

‘પોતાની છોડીને પહેલે નંબર લાવવી છે પણ ....’

‘ગોવિંદ, દોસ્ત, ગમે તેટલો માસ્તર મારે પણ પાછો ના પડતો.’

‘તારા દાદાને વાત કરી દે ને ?’

‘હા, તને શું નથી આવડતું તે મારે ?’

‘તેં તોફાને ય ક્યાં કયું હતું ? આરોગ્યાર કેશવાએ...’

‘તારી સ્કેટમાં મેં જોયું તું, એ તો સાવ જૂડું. મેં એમના મોઢા આગળ આખો હિસાબ ગણી બતાવ્યો.’

ત્રીજા પ્રસંગથી સુશીલાનાથી પણ સહન ન થયું હોય તેમ વહેલી વહેલી ઘેર જઈ એણે કૈલાસજીને વાત કરી.

‘આ ! ગોવિંદને આ જ બાપુજીએ બહુ માર્યો.’

પોતાના બાળકને માર પડ્યો હોય તેમ ફફડી જતાં કેલાસ-

બહેને પૂછ્યું : ‘કેમ ?’ અને સાથે બોલી જવાયું : ‘હમણાંની એમને કંઈ બહુ હાથ ઊપડવા માંડ્યો લાગે છે.’

‘એક છોકરાની સ્કેટ બાંગી હતી.....’

‘ગોવિંદે બાંગી હતી ?’

‘ના.’

‘ત્યારે ?’

‘બાપુજીએ કહ્યું કે તારાં જ કારસ્તાન.’

‘ગોવિંદ એવો કારસ્તાની છોકરો નથી.’

સુશીલાએ રડી દીધું. અંતરમાં બારે રૂમો બરાબો હોય તેમ એ રૂસકા ઉપર રૂસકાં બરવા લાગી.

સુશીલાને બરડે હાથ ફેરવી તેને જાની રાખવાનો પ્રયત્ન કરતાં કૈલાસબહેને કહ્યું : ‘બેટા ! તું શું કામ આટલી બધી રડે છે ?’

રૂસકાં બરતાં બરતાં સુશીલાએ કહ્યું : ‘આ સાથે બાપુજીએ એને ત્રણ વખત માર્યો.’

કૈલાસબહેને વ્યવહારિક વાત કરતાં કહ્યું : ‘માસ્તર રહ્યા એટલે છોકરાં તોફાન કરતાં હોય, ના આવડતું હોય તો એમને તો મારવું પડે. તું એમની દીકરી છે તો પણ તને ક્યાં એ થોડું મારે છે ?’

‘પણ એને ખોટી રીતે મારે છે.’

‘એવું હોય, બેટા ? તું એમના જેટલું શું સમજે ?’

‘હું બધું સમજું છું.’

‘શું ?’

‘એ મારી રીસ એના ઉપર કાઢે છે.’

‘એટલે ?’

‘બાપુજી મને પહેલો નંબર રાખવા માગે છે. ગોવિંદ પહેલો નંબર છોડતો નથી.....’

દીકરી ઉપર છ મહિનાથી બહુવાવાના નામે ચાલતો અત્યાચાર કૈલાસબહેનને આજ પ્રથમ સમજાયો. દીકરીના બોલનો એ ઇન્કાર ન કરી શક્યા.

ગોવિંદની આકૃતિ એમના મોં આગળ તરવરી રહી. સુશીલાને જવાબ આપતાં એમણે બેની આહ નાખી: ‘બેટા! હું શું કરું ?’

કોઈ વાતચીતના અનુસંધાનમાં પૂછતાં હોય તેમ કૈલાસમહેને રાત્રે સુશીલાના ઊંઘી ગયા પછી શિવ-પ્રસાદને સવાલ કર્યો: ‘એ છોકરે તમારું શું બગાડ્યું છે કે તમે એની પાછળ પડ્યા છો ?’

‘કયો છોકરો ?’

‘ગોવિંદ.’

શરીરના કાઈ ભાગ ઉપર ગૂમકું થયું હોય અને તે દબ્બાતાં માણસ જોમ દર્દનો માર્યો ચીસ પાડી ઊઠે તેમ શિવપ્રસાદ જૂમ પાડી ઊઠ્યા: ‘એ છોકરો એવો તે તારો કાણુ સગો છે કે તેના માટે તું કારણુ વગર ઘરમાં વિખવાદ ધાલે છે ?’

‘મારો કાઈ નથી માટે જ પૂછું છું. પેટની દીકરીને એમ મારી હોત તો ન પૂછત.’

‘છોકરાં એટલે વાંદરાંની જાત. તોફાન કરે, કાઈનું નુકસાન કરે તો ફટકારવાં પડે. ગોવિંદ કંઈ વાકનું માથું નથી લાબ્યો કે એને માટે જુદો ન્યાય હોય.’ ગુસ્સાના આવેશમાં શિવપ્રસાદે કહ્યું.

‘પણ એણે તો સ્લેટ નહોતી બાંગી ને ?’

‘ગુનો કરનાર કરતાં, ગુનાને પ્રોત્સાહન આપનાર વધારે ગુનેગાર છે.’

‘પણ એણે પ્રોત્સાહન આપ્યું હતું એમ કાણ કહે છે?’

‘તું વગર જાણેકયે’ કહે તે મારે માનવું એમ?’

‘વગર જાણેકયે’ નહિ, ખાતરી કરીને કહું છું.’

‘શી ખાતરી કરી?’

‘સુશીલાએ જ ઘેર આવીને કહ્યું કે ગોવિંદનો વાંક ન હતો.’

‘સુશીલાએ કહ્યું એટલે તમે એનું ઉપરાણું લેવા બેઠાં!’
પોતાની છત થઈ હોય તેમ ઉપહાસમાં જવાબ આપતાં શિવપ્રસાદે કહ્યું.

‘મેં બીજાને પણ પૂછી જોયું છે.’

‘કોને?’

‘મંદિરમાં આરતી વખતે એ વર્ગનાં ત્રણ છોકરાં આવ્યાં હતાં. એમણે પણ કહ્યું કે ગોવિંદનો કંઈ દોષ નથી.’

એકદમ ખિન્ન થઈ જતાં શિવપ્રસાદ ગળું ઊઠાયા: ‘કૈલાસ! આટલા સુધીની તારી શિરજોરી હું નહિ સહી શકું.’

કૈલાસજીએ શિવપ્રસાદના સ્વભાવને સારી પેઠે ઓળખતાં હતાં એટલે ગરમ થયા વગર ધીમા સ્વરે બોલ્યાં: ‘ધીમેથી જરા બોલો. નીચે માણસો રહે છે.’ અને બાજુમાં ઊંઘી ગયેલી સુશીલા તરફ આંગળી કરી: ‘આ છોકરો જગી જશે તો બધી આગર ખુલ્લી પડી જશે.’

‘હવે આગમાં ખુલ્લી પડવાનું શું બાકી છે? મારી વિરુદ્ધ, મારી જ પત્ની, મારા વિદ્યાર્થીઓની જીબાની લે, પછી એ છોકરાં આગળ મારું શું માન રહે?’

‘માણસ સાચો હોય તો એનું માન જતું નથી. અને જય તો, એની એને પડી પણ હોતી નથી.’

શિવપ્રસાદે કૈલાસજહનને બોલતાં પાછાં પાડવાનો પ્રશ્ન શોધી કાઢ્યો હોય તેમ ધીમેથી કહ્યું: ‘હું તને એમ પૂછું છું કે ગોવિંદને ગુના વગર મારે મારવાનું કારણ?’

કૈલાસજહનને તરત જવાબ આપ્યો: ‘એ પણ નાનાં છોકરાં જાણે છે. એમ ન સમજતા કે નાનાં છોકરાં કંઈ સમજતાં નથી.’
‘એટલે?’

સુશીલાને મેં પૂછ્યું તો એણે કહ્યું હતું કે, ‘બાપુજીને પહેલે નંબરે મને લાવવી છે. પણ ગોવિંદ પહેલો નંબર મૂકતો નથી.’

શિવપ્રસાદ સડક ચર્ચિ ગયા. પોતે અત્યાર સુધી તો એમ માનતા હતા કે પોતાના મનની આ ઊંડી બાવના કોઈ જાણતું નથી. પરંતુ સુશીલા પણ એ સમજી ગઈ હતી તો પછી છુપાવવાનો કંઈ અર્થ ન હતો. એમણે એનો ઇન્કાર કર્યા વગર મૌન સેચ્યું.

કૈલાસજહનને પૂછ્યું: ‘બોલો તમારે શું કહેવું છે?’

શિવપ્રસાદે ખુદ્દા મેદાનમાં આવી જતાં કહ્યું: ‘બસ, તારે જાણવું છે તો કહી દેઉં. મારી દીકરીની આગળ અબ્યાસમાં કોઈ જાય, તે સહેવાની મારી તૈયારી નથી—હું માસ્તર હોઉં, મારો વર્ગ હોય ત્યારે તો નહિ જ.’

‘પણ આ ખોટી હરીફાઈ નથી? છ વર્ષની છોકરી અને આઠ વર્ષનો છોકરો, એક વર્ગમાં બાણે. પછી છોકરો આગળ રહે એમાં.....’

‘એ વરસનું અંતર મારે મન કંઈ વિસાતમાં નથી. આઠ વર્ષનો પાટીદારનો છોકરો જો એટલો હોશિયાર હોય તો નાગરની

એક વર્ષની છોકરી એના કરતાં વધારે હોશિયાર હોવી જોઈએ. ’

‘નાગરોએ ઇમારે એવો લીધો છે ?’

‘હા. આજે નહિ, વર્ષોથી. આ કણુખીઓને જાનરુ જમને પૂછડું ધોતાં નહોતું આવડતું તે વખતે, ઔરંગઝેબના સમયમાં, પંચમહાલ જેવા ભીલની વસ્તીવાળા પછાત પ્રદેશમાં રહેતી નાગર સ્ત્રીઓ સંસ્કૃત સુધી અભ્યાસ કરતી. ’ નાગરની કેળવણીના આ અભિમાનમાં ડાહ્યા શિવપ્રસાદ કૈલાસજીને સામે થોડીવાર તાકીને બોલ્યા: ‘સુશીલામાં આ નાગર લોહી છે. ગોવિંદમાં જડભરત કણુખીનું લોહી છે. એના દાદાને સડી કરતાં આવડતું નથી. એનો બાપ બહુ તો ચાર ચોપડી ભણ્યો હશે. માએ તો નિજાણનું મોં જ નહિ જોયું હોય. ’

જાણે એ અંગે દલીલ કરવી વ્યર્થ હોય તેમ કૈલાસજીને પૂછયું: ‘એમાં એ છોકરે શું ગુનો કર્યો ?’

‘ગુનો, એક વખત નહિ ને સાડી સત્તર વાર. ’

આશ્ચર્ય પામતાં કૈલાસજીને બોલી ઊઠ્યાં: ‘નાગરના મોંમાં બલે એ શબ્દ શોભતા હોય તો. ગુરુનું મોં આથી તો લજબ છે. ’

હવે તો ખુલ્લે ખુલ્લા શિવપ્રસાદ મેદાનમાં આવી ગયા હતા એટલે પોતાના હૈયામાં એ અંગે જે સત્વસત્તે ગજમાહ ચાલી રહ્યો હતો, અને છેવટે પોતાનું પગડું કોઈ રીતે અસતતું નથી એ છેલ્લો ચુકાદો બુદ્ધિએ આપ્યો હતો, તે કૈલાસજીને આગળ એ જણાવી દેવા તૈયાર થઈ ગયા.

કહ્યું: ‘ગુરુનું મોં એથી ખિલકુલ લજતું નથી. ’

‘તમે કહો તેથી હું શી રીતે માનું ? ગુરુને ઘેર તો રાજ

અને રંકનો બેદ ન હોવા જોઈએ. સાંદિપનિના આશ્રમમાં કૃષ્ણ-
સુદામો ગુરુને મન સરખા હતા. ’

‘ સાંદિપનિને આપણે યાદ કરીએ છીએ, એમના જીરુપણાને
હીધે નહિ. એ તો ચંદ્રની જેમ પારદા તેજ પ્રકાશિત છે. કૃષ્ણ-
સુદામો એમના વિદ્યાર્થી ન હોત તો એમને કાણુ ઓળખત ?
એટલે એ ગુરુ બંધે ગણાય. ગુરુવર્ચ-ગુરુઓમાં શ્રેષ્ઠ-અનુકરણ કરવા
ક્ષાયક ગુરુ હું એમને માનતો નથી. ’

કૈલાસે ટટાર થઈ, કટાક્ષના વ્યંગમાં પૂછ્યું : ‘ તો તમે કોને
ગુરુવર્ચ માનો છો ? ’

શિવપ્રસાદે કૈલાસખહેનની આંખમાં આંખ પરાવતાં કહ્યું :
‘ મારો આદર્શ ગુરુ બ્રહ્મણ હોય, પણ એનામાં બામણુવેડા ન હોય,
બ્રહ્મતેજ હોય. એ તેજમાં જ્ઞાન પણ હોય અને અગ્નિ પણ હોય.
એ પોથી જાલી શકે, અને શસ્ત્ર પણ જાલી શકે. અપમાનનો બદલો
લેવા એ મિત્રની મિત્રતા પણ ભૂલી દુશ્મન બની જાય અને જેનો
આશ્રિત હોય તેનો નમ્ર સેવક પણ થઈ રહે. પુત્ર માટે એ શિષ્યને
ઓછી વિદ્યા આપે, અને શિષ્ય માટે એ મરાયાનું તેજ પણ હરી
શે. અને વખત આવ્યે એ જ પ્રિય શિષ્ય સામે પણ શસ્ત્ર ઝાલે.
પોતાના દીકરા કરતાં પોતાનો જીવ સુદ્ધાં અધિક ન માને, જીતના આરે
આવેલી બાજી, દીકરો ભોગવવાનો ન હોય તો મૂકી દે. આમ જેનામાં
જ્ઞાન હોય છતાં જ્ઞાન વ્યવહાર આડે ન આવે, શિષ્ય પ્રત્યે પ્રેમ
હોય છતાં એ પુત્રપ્રેમ આડે ન આવે, એવો મારો ગુરુવર્ચ-આદર્શ
ગુરુ કાણુ એ ખબર છે ? ’

કૈલાસખહેન તો પતિના મોંમાંથી જે શબ્દો ઓલાતા હતા એ
સાંભળતાં જ આભાં બની ગયાં હતાં. એમને જવાબનો પ્રત્યુત્તર
આપવાની પણ સુધ ન હતી.

પોતાની જાતે જ જવાબ આપતાં શિવપ્રસાદે કહ્યું: ‘મારો એવો આદર્શ ગુરુવચ્ચં તે દ્રોણ !’

તે જ વખતે બકાર ભગત ખાટલામાં બેસીને, ખોળામાં આડા પડેલા ગોવિંદને ઠહી રહ્યા હતા: ‘બેટા ! માસ્તરનો એમાં કશો વાંક નથી. દ્રોણ ગુરુ ચ અર્જુન કરતાં અશ્વત્થામાને વધારે વિદ્યા આપવા કપટ કરતા હતા.’

ગોવિંદ નિશ્ચાળમાં માસ્તરે માર્યો હોય તેની ડાઘ વાત બકાર ભગતને કહેતો નહિ. પરંતુ આજે એને માર પણ વિદ્યાર્થીઓની કલ્પના બહાર પડ્યો હતો એટલે એ વાત એના મિત્રોએ ભગતને કહી હતી.

ભગતે એમના સ્વભાવ પ્રમાણે ગોવિંદને કપટા આપ્યો. તોફાન ન ઠરવા શિખામણ આપી. ગોવિંદે તોફાન ક્યાંનો ઇન્કાર કર્યો અને એને કેમ માર્યો એ જેમ બધાં છોકરાંના અંતરમાં વસી ગયું હતું, તે કારણ આપ્યું.

પ્રથમ તો ભગતને ગળે ન કીત્યું. પછી માસ્તરના એવા હલકા સ્વભાવ માટે ખોટું લાગ્યું. પરંતુ તે સાથે જ દ્રોણ ગુરુનો દાખલો યાદ આવતાં એમનું મન હલકું થઈ ગયું. થયું—ગુરુ હોય કે દેવ હોય, દરેકને પોતાના બાળક માટે શું શું કરવાનું મન નથી થતું ? એટલે દ્રોણનો દાખલો જોતાં એમને માસ્તરનો એમાં કંઈ દોષ ન દેખાયો. ગોવિંદને એ રીતે શિખામણ આપતાં એમણે ઉપર પ્રમાણે કહ્યું.

પાંડવો-કૌરવો અને રામ-લક્ષ્મણની વાતો ગોવિંદને ભગતે ઘણી કરી હતી, સાંજે એમાંની એકાદ વાત સાંભળ્યા વગર ગોવિંદ કીધતો જ નહિ. દુર્યોધન અને એના બીજા ભાઈએ વર્ગમાં બણવા બેસતા. અર્જુન અને બીજા પાંડવોને બહાર બેસવું પડતું. છતાં

દ્રોણગુરુ ભણાવવામાં બેઠ ન રાખતા. કૌરવો જેટલો જ પાંડરાને વિદ્યા આપતા, એવી વાત ગોવિંદે ભગત પાસેથી સાંભળી હતી. એટલે નવી-કપટની-વાત આવતાં ગોવિંદ સૂતો હતો તે બેઠો થતાં બોલ્યો: ‘દાદા ! તમે તો એમ કહેતા હતા ને, કે ગુરુ કાઠની વચ્ચે વેરાઆંતરે રાખતા નહિ.’

‘એ ખરું.’ ભગતે કહ્યું: ‘એ તો પાંડવો-કૌરવો વચ્ચે, બાકી એમના દીકરા અશ્વત્થામા અને અર્જુન વચ્ચે બેઠ રાખતા.’

‘કેમનો ?’

‘તે દહાડે તો બધા વિદ્યાર્થીઓને ગુરુને ઘેર કામ પણ કરવાનું હોય. એટલે પાણી ભરવા બધાને મોકલે ત્યારે પોતાના દીકરાને પહોળા મોઢાનો ઘડો આપે અને અર્જુનને સાવ સાંકડા મોઢાનો.’

‘એમ શું કામ ?’

‘પહોળા મોઢાના ઘડામાં વહેલું પાણી ભરાઈ જાય એટલે એમનો દીકરો સૌથી વહેલો આવતો રહે. અર્જુનને સૌથી મોડું થાય. એટલીવારમાં દીકરાને વધારે વિદ્યા આપી દે.’

‘દાદા ! એવા મોટા ગુરુ પણ એવું કરતા ?’

‘બેટા, પોતાના દીકરા માટે દરેક એવું કરે છે. હું તને કે’વો વહાલથી બોળામાં લેઉં છું, રમાડું છું, જમાડું છું અને એવું બીજા કાઠના માટે કરું છું ?’

‘દાદા ! હું તો દ્રોણને સારા ગુરુ ના કહું.’

‘ના બેટા ! એમના વિષે એવું ન બોલીએ. પાપ લાગે.’

‘પણ દાદા.....’

‘હા. ખરું બેટા, પણ અર્જુન માટે એમણે એવું નથી કર્યું.’

‘શું કયું?’

‘એક બીલનો છોકરો હતો. એકલગ્ય એનું નામ. એને પણ દ્રોણ ગુરુ પાસે બાણવિદ્યા શીખવાની ઇચ્છા થઈ. દ્રોણ પાસે આવ્યો. પણ દ્રોણે એ બીલ હતો એટલે બણાવવાની ના પાડી.’

વાતને ત્યાં જ અટકાવતાં ગોવિંદે પૂછ્યું: ‘દાદા ! તમે તો રોજ કહો છો કે આજના કરતાં તે દહાડાના લોકો સારા. પછી બીલને કેમ ના બણાવ્યો ? આજે અમારી નિશાળમાં બીલનો એક છોકરો આવે છે.’

બકાર ભગત પાસે એનો જવાબ ન હતો એટલે એ બોલ્યા: ‘ગાંડા ! એવા સવાલ ક્યાં વગર મારીવાત સાંભળ ને. એ બીલનો છોકરો ના કહ્યું એટલે એને ઘેર જંગલમાં પાછો ગયો. દ્રોણના જેવી માટીની એણે મૂર્તિ બનાવી, એને ગુરુ માન્યા. અને બાણવિદ્યા બણ્યો.’

ગોવિંદ પાછો વચ્ચે બોલ્યો: ‘પણ માટીની મૂર્તિ, દાદા, શી રીતે બણાવે?’

‘તારો આ સ્વભાવ, ગોવિંદ, બહુ ખોટો છે.’ બકાર ભગતે કહ્યું: ‘દેવ મોટા નથી, આસ્થા મોટી છે. માટીની મૂર્તિ તો શું પણ પથરાને દેવ માની સાચી ભક્તિ કરે તો એ પણ ફળ.’ ગોવિંદ એટલું બોલું નહિ સમજે માની એમણે કહ્યું: ‘એ બહુ તું મોટો ચર્મશ ત્યારે સમજશે. પેલો બીલનો છોકરો તો વિદ્યા શીખી રહ્યો એટલે દ્રોણ પાસે ગયો. બધી વાત કહી. દ્રોણને એ માન્યામાં તો ન આવ્યું, એટલે એમણે ખાતરી કરવા પરીક્ષા કરી. બીલનો છોકરો તો જબરો બણાવળી લાગ્યો. દ્રોણને બીક પેડી કે આ તો અર્જુનને હરાવે તેવો હોશિયાર છે.’

૧૩૨ કળિયુગ

ગોવિંદથી બોલ્યા વગર ન રહેવાયું: ‘દાદા! દ્રોણ ગુરુ પછી તો ખુશ ખુશ થઈ ગયા હશે.’

‘ના, બેટા.’

‘કેમ?’

‘એમને એક જ ફીકર પેહી કે એની વિદ્યા શી રીતે લેઈ લેવી.’

‘શું કામ?’

‘અર્જુન કરતાં એમનો કોઈ શિષ્ય આગળ જાય તેમ એમને મમતું ન હવું.’

‘પછી શું કયું?’

‘એકલવ્યને કહ્યું: ‘તું મને ગુરુ માની વિદ્યા તો શીખ્યો, પણ તેં ગુરુદક્ષિણા આપી નહિ.’

“એણે કહ્યું: ‘એ આપવા તો ગુરુ આવ્યો છું.’

“દ્રોણે પૂછ્યું: ‘બોલ શું આપે છે?’

“એકલવ્યે કહ્યું: ‘તમે જે માગો તે.’

“દ્રોણે ખાતરી કરી: ‘હું જે માગીશ તે આપીશ?’

“એકલવ્યે ખાતરી આપી: ‘મારો જીવ માગશો તો પણ આપીશ.’

“દ્રોણે માગ્યું: ‘તો તારા જમણા હાથનો અંગૂઠો કાપી આપ.’”

‘એકલવ્યે જમણા હાથનો અંગૂઠો કાપી આપ્યો.’

ગોવિંદે પૂછ્યું: ‘પણ એમને અંગૂઠો શું કરવો ’તો?’

ભગતે કહ્યું: ‘ના સમજ્યો? એ અંગૂઠો વગર બાણ મરાય

નહિ. પછી એનો આલુવિદ્યા નકામી. અર્જુનને પછી એ શી રીતે હરાવે ?’

ગોવિંદ પોદારી બોલ્યો : ‘દાદા ! આના ગુરુને તમે સારા કહો છો ? એક તો એને બાણાબો નહિ. જાતે બણેા છતાં ગુરુદક્ષિણા આપવા આવ્યો ત્યારે એની વિદ્યા લેઈ લીધી !’

બકાર ભગતે કહ્યું : ‘બેટા ! દ્રોણ ગુરુ સામે તારે નથી જોવાનું.’

‘ત્યારે ?’

‘તું ગુરુ નથી. તું તો શિષ્ય છે. તારે એકલવ્ય સામે જોવાનું છે.’

‘એટલે ?’

‘એકલવ્ય જોવો થા.’

‘ના, મારે નથી થવું. હું તો એવો અંગૂઠો કહી ના કાપી આપું.’

‘બેટા ! તારે અંગૂઠો ય ક્યાં કાપી આપવાનો છે ? અને ગુરુદક્ષિણા ય ક્યાં આપવાની છે ? તું તો ગુરુ પાસે મફત વિદ્યા બણે છે. કોઈ દહાડો દૂધ, શાક આપ્યાં હશે તેના કરતાં કિલાસ-ઓને તને વધારે ખવડાવ્યું છે. સુશીલા તને વહાલી નથી ?’

ગોવિંદે ડોકું હલાવી કહ્યું : ‘છે.’

‘તો એકલવ્યે, વગર વિદ્યા બણે, ગુરુને દક્ષિણામાં અંગૂઠો કાપી આપ્યો, તો તારાથી પહેલો નંબર નથી અપાતો ?’

ગોવિંદ બોલી બોલ્યો : ‘દાદા ! એમ કહીને તમે તો મારો નંબર અપાવવાની વાત જોડી કાઢી.’

બકાર ભગતે મોટી મૂંઝે ગોવિંદના ગાલ ઉપર પસારી અચી ભરતાં, વહાલ કરીને કહ્યું : ‘સુશીલાને તારાથી એક નંબર અપાતો નથી, પછી એ તને વહાલી છે એમ હું શી રીતે માનું ?’

ગોવિંદે તરત કહી નાખ્યું : ‘દાદા ! કાલથી સુશીલાનો પહેલો નંબર, બસ ?’

ઠસ વર્ષ પછી

૧૬

મેટ્રિક પાસ થયો ત્યાં સુધી ગોવિંદને કાંઈ મૂંઝવણ ન હતી. મોહનપરાથી ત્રણ ગાઉ દૂર નડિયાદ હતું એટલે મેટ્રિક સુધી એ ઘેરથી આવળવ કરીને બણ્યો. ફક્ત શીનું જ ખર્ચ આવતું, અને એ કંઈ ભારે ન હતું કે એને બહુતર બાંધ કરી દેવું પડે.

પરંતુ મેટ્રિક પછી શું કરવું તે પ્રશ્ન એને મૂંઝવી રહ્યો હતો.

એના મનમાં બે વિચારોનું સરખું ભેર હતું. બહુતર વગરનું જીવન ધૂળ છે અને ઘરડા દાદાને, જેણે માની જેમ મળમૂન ધોઈ મોટો કર્યો છે તેને આ ઉમરે મૂકી પોતાના સ્વાર્થ પ્રાતર શહેરમાં બણવા જવું, એ પણ એટલું ધૂળ છે! બે મહિના ઉપર જ બકોર ભગત પંદર દિવસ માંદા રહ્યા હતા. હવે તો કીક હતું, પરંતુ એમ ફરી પડે તો એમનું કાણુ? ફળિયાવાળાં બે કે ચાકરી કરે.

પણ ગોવિંદની પોતાની ફરજનું શું ? દાદાનો વિચાર આવતાં એની આંખમાં ઝળઝળિયાં આવી જતાં. એને ભણતર ઉપર તિરસ્કાર છૂટતો. થતું કે મોહનપરામાં મેટ્રિક સુધી નથી ભણેલા તે જીવી શકે છે તો પછી પોતે શા સારુ એવો મોહ રાખી રહ્યો છે કે એણે કોલેજમાં જવું જ ?

પરંતુ આ બધી ગડમથલમાં ગોવિંદને અટવાવવું ન પડ્યું. બકાર ભગતે એને એક રસ્તો જ પસંદ કરવાનો કહી દીધો. એમના પોતાના મનમાં મોહનને-એમના દીકરાને-અંગ્રેજી ભણાવવાનો ઘણો ઉમળકો હતો. પરંતુ એ પૂરો થયો ન હતો. ગોવિંદ આખા ગામમાં, હોશિયાર છોકરા ગણાતો એટલું જ નહિ પણ સમજીપણુ એવો જ ગણાતો. અંગ્રેજી ભણતર ઉપર ગામડામાં એક જાતની જે સ્તુતિ હોય છે, છોકરાઓને વંદી જવાની, એ ગોવિંદે ભૂંસી નાખી હતી. કૂવેથી દિવસે પાણી ભરી લાવતાં એને શરમ ન આવતી. વાસણુ પણ એ કળિયામાં માંજવા એસતો. બકાર ભગતથી ચલાતું નહિ ત્યારે એમનો ઝાડો પણ એ વાળીને નાખી આવતો. એટલે લોકો કહેતા કે ભણતર પરમાણુ તો ગોવિંદનું.

એવા છોકરાનું ભણતર અટકે એ બકાર ભગતથી શી રીતે સહેવાય ? એમણે એને ચોખ્ખું કહી દીધું હતું કે કોઈ ઉપાયે તારે આગળ ભણ્યા વગર રહેવાનું નથી. અમારું પાનું મોહનપરા સાથે જડાયું છે તે જેમ તેમ કરીને પૂરું કરીશું. પરંતુ અમારો દહાડો તમે તેમ હવે તમારો દહાડો ગામડામાં નહિ જાય. ને જશે તો ઠાર જેવો. એટલે મારી ચિંતા કરી તું ભણવાનું માંડી વાળે એ કોઈ ઉપાયે બનવાનું નથી. ખર્ચનો વિચાર એમણે નહોતો કર્યો એમ નહિ.

શિવશંકર મહારાજ ખાટલાવશ હતા. બચશે કે નહિ એની

શંકા હતી. એમણે આખી જિંદગીમાં હજાર રૂપિયાની મૂડી ભેગી કરી હતી તે થાપણુ તરીકે બંધાર ભગતને સોંપવાની હતી. કારણ કે, એમના પછી નર્મદાને મંદિરમાં રહેવાનું ન થાય તો ? પૂજ્ય એ ન કરી શકે એ તો ખુદલું હતું. બીજો કોઈ પૂજરી તો લાવવો પડવાનો. ગામલોક કદાચ નર્મદાને 'કાઠી ન મૂકે, છતાં એ નવા પૂજરી સાથે બને એની શી ખાતરી ? માદીકરાને આ જમાનામાં નથી બનતું તો આમાં શો ભરોસો ? એટલે શિવશંકર મહારાજ પોતાની મૂડી બંધાર ભગતને સોંપી જવાના હતા. હાલ એની એમને જરૂર ન હતી. નર્મદાને પણ એવો પ્રસંગ આવે તોપણ તાત્કાલિક એની જરૂર બીજી થવાની ન હતી. એટલે એમાંથી ગોવિંદને બાણવાની વ્યવસ્થા થઈ રહેતી હતી.. બંધાર ભગત અને ગોવિંદ ઉપર, મહારાજને પૂરો વિશ્વાસ હતો. સરકારને ઘેર એ થાપણુ જેટલી સલામત ન હતી એટલી તેમની પાસે સલામત હતી. એ વાત ગોવિંદને બંધાર ભગતે કરી હતી. એમણે સાથે કહ્યું હતું પણ ખરું—આમણુનો ચેસો આપણે કંઈ અમસ્થો નથી રાખવો. ગોવિંદે પૂછેલું કે, આપણે તો દૂધે ઘોઘને આપવા માગતા હોઈએ, પણ ન આપી શક્યા તો ? ભગતે ગોવિંદની સમ્બાધિથી ખુશ થતાં કહ્યું હતું—એવું બને એમ હોય તો હું હા જ ન પાડું. ઘર અને જમીન હજાર કરતાં વધારેનાં છે, એટલે ત્યાં સુધી તારે કે મારે શીકર કરવાનું કારણ નથી.

ગોવિંદે હા પાડી હતી. ગુજરાત કોલેજમાં દાખલ થવા અરજી પણ કરી હતી. છતાં એના અંતરમાં થતું હતું કે પોતે પોતાના પગ ઉપર બિમ્બો રહીને બણી શક્યો હોત તો સારું. આથી દાદા વધારે દુઃખી થવાના. એ કોળિયા ધાન, નિરાંતે ખાતા હતા તે પણ નહિ ખાય. પોતાના ખર્ચને પહોંચી વળવા એ પેટે પાટા બાંધશે. પોતે બણીને એમને સુખી કરવાનાં સ્વપ્ન સેવે છે, પરંતુ ત્યાં સુધીમાં એ જતા રહ્યા તો ?

ગોવિંદને બળવું હતું, પરંતુ એની આગળ ભુકું ચિત્ર ખડું થતું. પોતે અમદાવાદ ઓરડી રાખીને રહે. દાનને પશુ લેન જાય. એ ટ્યુશન કરીને ખર્ચ કઢાય તો જ એ મચુર કહેતાય. પરંતુ એ સ્વપ્ન હાથ ફળે એમ ન હતું. એક એ વર્ષ પછી એ સ્વપ્ન સાચું પાડવાની એને ધગશ હતી. અને ત્યાં સુધી ન છૂટકે ઘેરથી ખર્ચ લેવું એમ એણે મનને પરાણે મનાવ્યું હતું.

એની એ મુઝવણનો જ પડધો પાડતો હોય તેવો એક લેખ ‘કલ્યાણ’ દૈનિકમાં એના વાંચકામાં આવ્યો.

“ગરીબ વિદ્યાર્થીઓની કેળવણીનો પ્રશ્ન”

તંત્રીએ એ લેખની આગળ પોતાની નોંધનીચે પ્રમાણે મૂકી હતી:

[નિવૃત્ત સેસન્સ જજ શ્રી રામરાય દીવેટિયાનો આ લેખ ઘણો મનનીય છે. આપણા ધનિકો જો ધારે તો આ રીતે ગરીબ વિદ્યાર્થીઓને માટે ભવિષ્ય ઉજળું કરી શકે. એ પ્રમાણે ગરીબ વિદ્યાર્થીઓ પણ તૈયારી ખતાવે તો એ પોતે કામની દયા ઉપર જીવવાને બદલે પોતાના પગ ઉપર ગેભા રહી, સ્વાશ્રયી બની કેવળણી લેઈ શકે. શ્રી દીવેટિયાની માગણી પ્રમાણે અમે આશ્ચર્યાચ્છી રાખીએ છીએ કે કોઈ ને કામ વિદ્યાર્થી આ કીમતી તક અડવી લેશે. —તંત્રી.]

શ્રી રામરાય દીવેટિયાના લેખનો ધ્વનિ ટૂંકમાં આ પ્રમાણે હતો: “આજે આપણા ગરીબ વિદ્યાર્થીઓમાંથી ઘણાને એમની ઉજ્જવળ વિદ્યાર્થી તરોકની કારકિર્દીનો ગરીબાઈને લીધે અંત લાવી દેવો પડે છે. આ દેશમાં હજુ કેળવણીની કિંમત સમજાઈ નથી. થોડી કંઈ સંકલરશીપો અને મદદ છૂટીછાઈ અપાય છે તે પણ નાતજાતના વાડાઓની મર્યાદામાં રહીને. વિદ્યાર્થીઓને મદદ કરવામાં પણ નાતજાત જોરી એ હાસ્યસ્પદ છે, પરંતુ એ પ્રશ્ન

અહીં અરથાને છે. મતલબ કે, આવી રકોલરશીપથી એ પ્રશ્ન જોડેલો નાહ ઉઠી શકે તેટલો સરળ એ પ્રશ્ન બીજી રીતે ઉઠી શકે તેવો છે. આપણા ધનિકા ગરીબ વિદ્યાર્થીઓને પોતાને ઘેર રાખે. એમને લાયક એમની પાસે કામ લે. એ રીતે શહેરના ધનિકા એકએક વિદ્યાર્થીને પોષે તો પણ હું માનું છું કે ગરીબ વિદ્યાર્થીઓ ઓછા પડશે અને ધનિકાનાં ઘર વધી જશે. આ વિચાર કરતાં મને અમેરિકાના વિદ્યાર્થીઓ યાદ આવે છે. અમેરિકામાં ગરીબાઇને લીધે વિદ્યાર્થી ન બણી શકે તેવું બનતું નથી. લાંબી રમતોમાં વિદ્યાર્થીઓ નોકરી કરી પૈસા કમાઇ લે છે. અને તે એટલા સુધી કે હોટલમાં વાસણ માંજવાનું કામ કરતાં પણ વિદ્યાર્થીઓ શરમાતા નથી. એ વિદ્યાર્થીઓની જેમ આપણા વિદ્યાર્થીઓએ પણ કામ કરવાની શરમ છોડવી જોઇએ. વાસણ અને કપડાં ધોવાના કામની પણ એમને શરમ ન આવવી જોઇએ. બીજી બાજુ ધનિકાએ એમને એ કામ સોંપતી વેળાએ એમને નોકર જેમ હલકા ગણવા ન જોઇએ. ઘરમાં એમની સાથેના વર્તવ એક કુટુંબીજન તરીકે થવો જોઇએ. કામ એમના અબ્યાસને બાધ ન આવે તે પ્રમાણે સોંપવું જોઇએ. હું માનું છું કે આપણા ગરીબ દેશમાં ગરીબ વિદ્યાર્થીઓ દાન ઉપર બળવા કરતાં આ રીતે બળુતા થાય તો એમને પોતાને માથે થોડો બોલો લાગે, છતાં સ્વાશ્રયથી બહાંત એમની ભુદ્ધિમાં ચમકારો આવશે, અને દાન સ્વીકારવાની લાચારીમાંથી બચી જશે. મેં પોતે આ રીતે વિચારીને એક વિદ્યાર્થી મારે ઘેર રાખવા નક્કી કર્યું છે. મારા ઉપરના વિચારો જે વિદ્યાર્થીને કબૂલ હોય તે મને નીચેના શિરનામે પત્ર લખે—રામરાય દીવેટિયા, ૭૧, ગોકુળ, એલીસબીજ, અમદાવાદ. ”

રામરાયે એ લેખમાં જે માગણી કરી હતી એમાં ગોવિંદને ન

સ્વીકારવા જેવું કંઈ ન હતું. વાસણ માંજવાં, કપડાં ધોવાં કે પુંજે માઢવા જેવું હલકું ગણાતું કામ કરતાં ગોવિંદને મિલકુલ શરમ ન હતી. મોહનપરામાં ગામ વચ્ચે થઈને એ પાણી ભરવા જતો આવતો, પછી ત્યાં અંગલામાં નળથી પાણી ભરવું એ એને માટે રમત હતું.

વળી રામરાય દીવેટિયા સાથે એની બોજી સ્મૃતિ પણ જડાયેલી હતી. એ જોવાઈ ગયો હતો, એની ઝાંખી એને રહી ન હતી. પરંતુ મોટા થતાં એણે બકાર ભગતને મોઢે જજ સાહેબ અને તેમનાં પત્નીની માયાની વાતો અનેકવાર સાંભળી હતી. પોતાનો દીકરો એમના પ્રતાપે પાછો મળ્યો, એ ચિત્ર રજૂ કરી એ ગળગળા થઈ જતા. અને એમને ઘેર જે રીતે પોતે રાત રહ્યા હતા, તે બધો પ્રસંગ હરવખત એટલા જ પ્રેમાવેશમાં એ કહેતા કે એમાં નવીન કંઈ ન હોવા છતાં ગોવિંદ ઉત્સુકતાથી દર વખત સાંભળતો.

લેખકની ઓળખ આપતાં ‘નિવૃત્તિ સેસન્સ જજ’ એમ તંત્રીએ એ લેખની નોંધમાં ઉલ્લેખ કર્યો હતો એટલે રામરાય એ જ હશે કે બીજા એની ગોવિંદને શંકા રહી ન હતી. બકાર ભગતની એ વાતોથી કોઈ કોઈ વખત એમને નીરખવાની એને વૃત્તિ બગતી. પરંતુ એવા મોટા માણસની પાસે જવાનો વિચાર ગોવિંદને શી રીતે આવે ? આટલાં વરસ થઈ ગયાં, એ પ્રસંગ એમને યાદ પણ નહિ હોય, અને હશે તો પણ ગોવિંદ જઈને બેઠો રહે તો એ ઓળખે તો નહિ જ. વળી એમણે બીજા કોઈ છોકરાને તે પછી પોતાનો કરી લીધો હશે. એવો બાપશાળો છોકરો કાણ હશે એ જોવાનું પણ ગોવિંદને મન થઈ આવતું.

રામરાય, કપિલાબહેન અને અસાત એવો કાઠ યુવક, એમ ત્રણેને નીરખવા ગોવિંદનું હૈયું ઉછળી રહ્યું. હૈયે પડ્યો પણ પાડ્યો

કે, પોતે એ જ ગોવિંદ છે, જે પોતે જોવાઇને અહીં આવી ચડ્યો હતો, એ જાણતાં એ રાખ્યા વગર નહિ રહે. બીજો પણ વિચાર ગોવિંદને આવ્યો—મારા માટે જ એમને એ પ્રેરણા કેમ ન જાગી હોય ? આટલા વર્ષ સુધી એ વિચાર ન આવ્યો ને આ વરસે કેમ આવ્યો ? ગઈ સાલ આવ્યો હોત તો ? એક વિદ્યાર્થી દાખલ થઈ ગયો હોત તો પોતાનો વારો કદો આવત ? જરૂર ભગવાને આ હોડકું પોતાને માટે જ મોકલ્યું છે. વિચાર કર્યા વગર એમાં એસી જવું જોઈએ.

ગોવિંદ મનમાં ને મનમાં નક્કી કર્યું કે પોતે એ પ્રસંગવાળો ગોવિંદ છે, એ બિના પ્રથમ જાહેર ન કરવી. ગમે તે વિદ્યાર્થી એ વાંચીને આવે તે રીતે જવું. ફક્ત કોઈ હિસાબે પાછા ન આવવું. એણે તરત અરજના રૂપમાં પત્ર લખવા માંડ્યો.

એ પત્ર એણે ત્રણ વખત વાંચ્યો, સુધાર્યો અને પછી સુંદર અક્ષરે એની નકલ કરી. પત્ર લખાઈ રહેતાં એ પરમિડિયા ઉપર શિરનામું કરવા જતો હતો ત્યાં વિચાર આવ્યો, કરવું તો કામ પાકે પાચે કરવું. હેડમાસ્તરનો બલામણુપત્ર પણ સાથે ખીડવો. આવતી કાલે નડિયાદ જઈ, એ મેળવ્યા પછી ત્યાંથી પત્ર પોસ્ટ કરી દેવો. બંકાર ભગતથી આ બધું હમણાં જાનું રાખવું એમ એણે નક્કી કર્યું હતું.

એમાં એ ત્રણ કારણો હતાં. રામરાય દીવેટિયાના વાત જાણે એટલે ના ન પાડે. છતાં એક રીતે ના પાડવાનું કારણ, બાહ્યજનું આવું એને એ પાપ સમજતા હતા. એટલે કદાચ ના પાડી એસે તો નવાઈ નહિ. ગોવિંદના આગસંસ્કાર હવે એવા રહ્યા ન હતા. દાદા બાહ્યજન અંગે જે રીતે વિચારતા તે બધી સૃષ્ટિ

ઉપર એને હસવું આવતું. પરંતુ દાદાના દિલને દુઃખ ન થાય તે માટે એમની સામે એ દલીલખાણ કરતો ન હતો. બોજું પણ ના પાડવાનું કારણ હતું. પોતાનો દીકરો પારકે ઘેર જમ થરકામે જેવું હલકું કામ કરે એ એમનાથી ન વેઠાય—જમીન વેચતી પડે તો બહેતર. વળી પૈસાની વ્યવસ્થા ન થઈ હોત તો દીકરાને ભણવા માટે એવો કડવો ઘૂંટડો ભરવાનું ન છૂટકે સમજતી શકાય, પરંતુ એની વ્યવસ્થા થઈ ગઈ હતી. એટલે હમણાં જે કરવું તે દાદાને જણાવ્યા વગર કરવું, એમ ગોવિંદે મનથી વિચાર્યું હતું.

રાતે સૂતી વખતે પણ એને એ ના એ વિચારો આવ્યા. રામરાય અને કપિલાખહેન એની કલ્પનામાં હસી રહ્યાં હતાં. એમની માયામાં એ નાહી રહ્યો હોય તેમ રાત્રે એને સ્વપ્ન પણ આવ્યું. એ સ્વપ્નમાં એણે જે કુટુંબીજન તરીકે પોતાનું સ્થાન જાણે મેળવ્યું, એમાંથી જગીને જેતાં એનો વિચાર બદલાઈ ગયો.

જેને ઘેર કુટુંબીજન તરીકે જવાનું છે, તેને અરજી કરવાની શાની હોય? ભલામણની જરૂર શી? ગુજરાતી ધોરણમાં 'ભલામણપત્ર વગરનો ઉમેદવાર' એ પાઠ એ બણ્યો હતો, એ સાંભરી આવ્યો. એનો ભોધ પ્રત્યક્ષ થયો. પોતાની વર્તણૂક એ જ માણસની મોટામાં મોટો ભલામણપત્ર કહેવાય. એ વિચારમાં ને વિચારમાં એણે દાતણ કરી રહેતાં નક્કી કરી નાખ્યું કે આજે જ એમને બંગલે પહોંચી જવું. પૂછે તો કહેવું કે કુટુંબીજન તરીકે આવ્યો હોય. એને અરજી કરવાની શાની? આગળથી ખરર આપવાની શાની?

જાણે એ જવાબથી જ રામરાય ખુશ થઈ જશે એ ગણતરીમાં ગોવિંદ પોતાની વર્તણૂક વિષે વિચારી રહ્યો. કુટુંબીજન હોય તો માણસ કેમ વર્તે, એની એ કલ્પના કરવા લાગ્યો. રામરાય સાથે

એને કુટુંબીજન જેવો પરિચય હોય તો પોતે કેવી રીતે એમની સાથે વાત કરે, એ બધું એ ગોઠવવા લાગ્યો.

અને અમદાવાદ જવાની તૈયારી કરતાં એણે બકોર ભગતને કહ્યું: 'દાદા ! હું અમદાવાદ જાઉં છું. એક પૈસાદાર માણસે છાપામાં જાહેર કર્યું છે કે કોઈ લાયક વિદ્યાર્થીને મારે ઘેર રાખી ભણાવવા હું તૈયાર છું. એ મારા ઘરનો માણસ હોય એ રીતે એને રહેવાનું છે. વિદ્યાર્થી લાયક હોવો જોઈએ, એ એક શરત છે.'

બકોર ભગત પૂછપરછ કરવા લાગ્યા, પરંતુ હું એક વખત ત્યાં જઈ આવું, શી વાત છે તે રૂબરૂ જોયા વગર શી ખબર પડે, એમ જવાબ આપી ગોાવદે દાદાને દડા પાડ્યા. અને દોઢ વાગે નાંડ્યાદથી ઉપડતી ગાડીમાં અમદાવાદ જવા એ રવાના થયો.

એ લીસપ્તીજ, સ્ટેશનની નજીકમાં ગોકુળ નિવાસ આવ્યો હતો. માણસથી અંદર ન જોઈ શકાય એટલું ગિયુ અંગલાનું કમ્પાઉન્ડ હતું. ઝાંપા પાસે પાસે બે હતા. એક મોટો હતો, તે વાહન જવા આવવા માટે હોઈ બંધ રહેતો. બીજો અંગસો ખાલી વાસેલો રહેતો. એની બંને આબુ ઝિમેશ થાંભલા ઉપર આર-સની નાની બે તકતીઓ હતી. એકમાં અગ્રેજ અક્ષરમા લખેલું હતું, બીજામાં ગુજરાતીમાં રામરાય દીવેટયા, ૭૧, ગોકુળ.

ગોવિંદે એ તકતી પ્રથમ જોઈ. ઝાંપા આગળ જતાં સામે અંગલો દેખાયો. બીજા માળે જે ગેલેરી કાઢેલી હતી તેમાં સીમેન્ટના મોટા અક્ષરે 'ગોકુળ' એમ કાતરેલું હતું.

ગોવિંદે નાનો ઝાંપો ઉઘાડી અંદર પગ મૂક્યો. ચૌદ પંદર વર્ષની રાધા, ધાધરી અને કબજે પહેરેલી, બે આબુના ચોટલા ગૂંથેલી, અને એમાંનો એક ચોટલો હાથમાં ઝાલી એની સામે રમત કરતી ગોવિંદને ઝાંપો વટાવતાં સામી મળી.

ગોવિંદને સહેજ સંકાય તો થયો. પરંતુ એ સંકાયને તરત અંજેરી નાખી, સ્વાભાવિક અને રાજનો પોતે પરિચિત હોય તેમ એણે પૂછ્યું: 'આપુજી અંદર છે?'

હિંમરના પ્રમાણ કરતાં ય રાધા બાળક હોય તેમ એ જવાબ સમી ખડખડ હસી. એમ એ હસે ત્યારે એ હા પાડતી હોય, એવો રાજનો જાણે અનુભવ હોય તેમ, સામે મોં મલકાવી ગોવિંદ બંગલા બાણી ચાલ્યો.

ગોવિંદ કાંઈ ગામડાનો છોકરો છે એ તરત ઓળખાઈ આવતો હતો. એણે ધોતિયું પહેર્યું હતું. પહેરણ અને માથે ટોપી હતી. આલતાને શોભે એટલો ઉજળો એ પોષાક ન હતો. રાધાને આ યુવક વિચિત્ર લાગ્યો. જો કે એના મુખની કાન્તિમાં એક જાતનું સામાને મુગ્ધ કરે તેવું તેજ હતું, જે રાધાના અંતરમાં તરત વસી ગયું.

ગોવિંદની આગળ દોડી જઈ, એનો રસ્તો રોકી, એને ઊભો રાખતાં રાધાએ પૂછ્યું: ‘કોનું કામ છે?’

‘આપુણું’

રાધા ફરી એજ પ્રમાણે હસી. બોલી: ‘કોના આપુણ?’

ગોવિંદે સ્વાભાવિક રીતે કહ્યું: ‘આપણા.’

ગોવિંદે ધાર્યું હતું કે આ જવાબથી છોકરી ફરી હસશે. પરંતુ રાધા તો એ જવાબ સમી, પતંગિયાની પેડે ઊડી. બંગલાનાં પગથિયાં ચડતાં એણે જૂમ પાડી: ‘આપુણ! આપુણ! તમારો દીકરો આવ્યો છે.’

એને એ સાથે રામરાયને વધામણી આપવા રાધા ધમધમ અવાજ કરતી દાદરનાં પગથિયાં ફૂંદી ગઈ.

રાધાની નીચેની જૂમ રામરાયને ઉપર સંભળાઈ ન હતી. એ મણે પુરતકમાંથી મોં ઊંચું કરીને કહ્યું: ‘રાધા! દાદરને કામમાં ખલેલ કરવું, એ સ્વયંતા કહેવાતી હશે કે?’

‘ પણ હું તો ખુશ ખબર કહેવા આવી છું. ’

‘ તારે ક્યારે ખુશ ખબર નથી હોતી ? ’

‘ બાપુજી ! આવી ખુશ ખબર આપે કોઈ દિવસ નહિ સાંભળી હોય. ’

રાધા એના રવભાવ પ્રમાણે ગમ્મત કરતી હતી એમ એના મુખનો ભાવ જોતાં રામરાયને લાગ્યું. એ પુસ્તકમાં નજર માંડતાં જોડ્યા : ‘ રાધા ! હમણાં તું નીચે જા. મને થોડું વાંચી લેવા દે. ’

‘ બાપુજી ! મશ્કરી નથી કરતી. મારા જન્મની ખુશખબર કરતાં ય, આ ખુશખબર તમને વધુ આનંદ આપશે. ’

રાધાને સાંજે જ છૂટો હતો માની રામરાય જોડ્યા : ‘ જલદી કર. જે કહેવું હોય તે કહી નાખ. ’

‘ તમારો પુત્ર આવ્યો છે. ’

રાધા આવી તો કેટલી ય ગમ્મત કરતી એટલે રામરાય કંઈ જોડ્યા વગર હસ્યા.

‘ સાચું કહું છું. જોલાવું અંદર ? ’

અને રામરાયના જવાબની આશા રાખ્યા વગર રાધા બહાર જવા લાગી, પરંતુ બારણે પહોંચતાં એ પાછી વળી. જોલા : ‘ પણ મને એનું શું ઇનામ આપશે ? ’

રાધાને આમ દરેક વાતમાં ઇનામ માગવાની બારે ટેવ હતી. હાથમાં પતંગિયું પકડી, મૂઠી બતાવતાં એ પૂછતી : ‘ જોલો આમાં શું હશે ? ’ ‘ જોડું પડે તો શું ઇનામ આપશે ? ’

રામરાય અને કપિલાબહેન એનાથી ટેવાઈ ગયાં હતાં એટલે તરત કહેતાં : ‘ તારી મુઠીમાં જે છે તે તને ઇનામ. ’

કૂતરાને લક્ષ્યા વખત પકડી લાવી એ રામરાયને કહેતી: ‘હું તમારી દીકરી તો આ તમારો દીકરો નહિ?’

રામરાય હસીને કહેતા: ‘તું એની બહેન થતી હોય તો મને પિતા થવામાં કંઈ હરકત નથી.’

ખિન્ન થઈને રાધા બોલતી: ‘હું કૂતરાની બહેન થાઉં? જાવ, જાવ, બાપુજી! તમને દીકરીને એવું કહેતાં શરમ નથી આવતી!’

‘વાહ રે દીકરી! દીકરીને કહેતાં શરમ ન આવે અને બાપુ-જીને.....’

‘હું તો નાનું બાળક કહેવાઉં.’

એટલે આજે પણ રાધા આવો કૂતરો પકડી લાવી હતો એમ વિચારી રામરાયે રોજની ટેવ પ્રમાણે કહ્યું: ‘તું જે લાવશે તે તને ધનામ.’

રાધા આનંદમાં આવી કૂદતી કૂદતી બોલી: ‘એવચ્ચી તો નહિ થાવને.’

ડોકું ધુણાવી ના પાડી રામરાયે ચોપડીમાં જોયું.

રાધા બહાર દોડી. એડે જવું કે નહિ, એનો સહેજ વિચાર કરતો ગોવિંદ નીચે થોભ્યો હતો, તે ઉપર આવ્યો.

રાધાએ કહ્યું: ‘ચાલો અંદર. બાપુજી બોલાવે છે.’

અને સાચે જ, રામરાય તો મસ્કરી સમજતા હતા, ત્યાં બારણામાં એક યુવક પ્રવેશ્યો.

રામરાયે ચોપડી ટેબલ ઉપર મૂકતાં કહ્યું: ‘આવો.’

રામરાયે જોડેની ખુરસી બતાવતાં કહ્યું: ‘બેસો.’

ગોવિંદ એ હાથ જોડી નમન કરીને બેઠો. રાધા પણ બાજુમાં બેઠી.

‘ક્યાંથી આવો છો?’

‘હું આપનો ‘કલ્યાણ’ મનો લેખ વાંચીને આવ્યો છું.’

‘હા!’ રામરાય ખુરસીમાં ટટાર થતાં બોલ્યા: ‘એમાં તો મેં પ્રથમ પત્ર લખવાનું કહ્યું છે.....’

વચ્ચે બોલતાં ગોવિંદે કહ્યું: ‘પણ મને લાગ્યું કે પત્ર લખવો એ ઠીક નહિ.’

‘કારણ?’

‘કુટુંબીજન તરીકે જ રહેવાનું હોય તો પત્ર લખવાની, મંજૂરીની અને એવી રીત શા માટે હોવી જોઈએ? રૂબરૂ મળવું-દુઃખસુખ કહેવું. મદદ મળે એવું હોય તો ઠીક.’

ગોવિંદનો આ જવાબ રામરાયને ગમ્યો હોય તેમ એમના મોંની મુખમુદ્રામાં તેજ દેખાઈ. પૂછ્યું: ‘એ આખો લેખ તમે આનપૂર્વક વાંચ્યો છે?’

‘અહીં આવ્યો છું એથી એ અંગે વિશેષ શી ખાતરી આપું?’

‘સમજ્યો.’ રામરાય બોલ્યા: ‘અહીં શામાં દાખલ થવા માગો છો.’

‘ગુજરાત કોલેજમાં.’

‘જગા તો મળશે ને?’

‘બોતેર ટકા માકસ’ છે એટલે ખાતરી તો છે.’

‘પહેલા વર્ષમાં ને?’

‘હા.’

‘ઘેર કુટુંબમાં કાણ કાણ છે?’

‘એક વૃદ્ધ દાદા એકલા.’

‘અહીં શું કામ કરવું પડશે તે જાણો છો?’

‘હા.’

‘શું ?’

‘ધરનાં જે કામ હોય તે. વાસણ માંજવાં, કપડાં ધોવાં, યુંએ કાઢવો.....’

‘એ થશે ?’

‘એ મારે નવું નથી. ઘેર એ બધું હું કરું છું.’

રાધા બોલી: ‘ઘેર તો બે જ જણનું કામ. ગામડામાં ગમે તેમ ચાલે. અહીં આવડો મોટો બંગલો. બાગ, બધું કરવું પડશે. થશે ?’

ગોવિંદે કંઈ જવાબ ન આપ્યો.

રાધાએ ફરી પૂછ્યું: ‘બાપુજી નિખાલસ છે. કોઈ એક વખત હાએ હા કરીને કશું ન કરે તો પણ એમના આગળ ચાલે. પરંતુ મારા આગળ એ નહિ ચાલે.’

ગોવિંદે છતાં કંઈ ન બોલ્યો.

રાધાએ રોક કરતાં પૂછ્યું: ‘કેમ બોલતા નથી ?’

‘અધિકાર વગર જે પૂછે તેને જવાબ આપવા હું બંધાયેલ નથી.’

રામરાય ખડખડ હસ્યા.

રાધા રામરાય તરફ ગુસ્સાની નજરે જોતાં ગોવિંદને ઉદ્દેશી બોલી: ‘તો તમે અહીં નહિ રહી શકો.’

ગોવિંદે કહ્યું: ‘એ મારે કે તારે જોવાનું નથી. બાપુજીને જોવાનું છે.’

‘તારે’ સંબોધન સાંભળતાં રાધા ચમકી. ગાજી બિડી:

‘આપુજી ! આવા ગામડિયા માણસને નહિ રખાય. કેમ કાંઈને બોલાવવું તેનું તો એને જ્ઞાન નથી.’

ગોવિંદે રાધાને માટે નાહ, પણ રામરાયને માટે જવાબ આપ્યો: ‘અમારી ગામડિયા સભ્યતા તો એવી છે કે મોટાંને માન આપવું, એમની આજ્ઞા ઊઠાવવી અને આમન્યા રાખવી. નાનાં સાથે પ્રેમથી વર્તવું અને પ્રેમનાં સંબોધન હમેશ્વર તુંકારથી થાય છે.’

રાધા બોલી: ‘તો હું પણ તને તુંકારથી બોલાવીશ.’

‘શહેરની સભ્યતા મોટાંને તુંકારથી બોલાવવાની હોય તો મને એમાં વાંધો નથી.’

રાધાએ જવાબ આપ્યો: ‘શહેરની સભ્યતા શીખવવા જ હું તને હવે અહીં રાખીશ.’

રામરાય બોલ્યા: ‘રાધા ! આમ તુંકારથી બોલવું એ સારું કહેવાય ?’

‘અને એ તુંકારો કરે એનું કંઈ નહિ ?’

‘અરે ! તમારું નામ તો પૂછવું બૂલી જ ગયો.’

‘મારું નામ ગોવિંદ.’

‘જો ગોવિંદ, બાઈ ! આ ધરમાં કુટુંબીજન તરીકે તમને રાખવામાં કોઈ જાતનો બેદલાવ નહિ રહે. પરંતુ રાધા, અમને એમ હેરાન કરે છે અને તે અમે સહન કરીએ છીએ, તેમ જ સહન કરવાની શક્તિ હોવી જોઈશે. એના વિષેની ફરિયાદ અમારા આગળ તમે કરશો તે નહિ ચાલે.’

ગોવિંદે થોડો વિચાર કરી કહ્યું: ‘મારી પણ એવી એક

સરત સ્વીકારવી પડશે. ’

‘શી ?’

‘રાધા મારા વિષે કાઈ ફરિયાદ કરે તે આપે નહિ સાંભળવી જોઈએ. ’

‘એમાં કહેવાનું ન હોય. ન્યાય તો કુંડુખીજન તરીકે બને જાળકોનો સરખો જ હોય. ’ રામરાયે રાધા તરફ નજર કરતાં કહ્યું: ‘સાંભળે છે ને ?’

રાધાએ જોવિંદ સામે જોઈ કહ્યું: ‘રાધા ફરિયાદ કરવાનું શાખી નથી. ’

જોવિંદે આસ્તેથી કહ્યું: ‘તો કાઈને હેરાન કરવું બૂલી જવું પડશે. ’

‘એક ગામડિયો છોકરો, પરાયા ગૃહે વસી શહેરની છોકરીનહં તોફાન જીલાવે ત્યારે મારે જીવીને જ શું કામ છે ?’

‘એ ગામડિયો છોકરો આ ધરને પારકું નથી માનતો. ’

‘તો કાઈ પોતાના ઘરમાં નોકરનું કામ પણ નથી કરતું. ’

‘પોતાના ઘરનું કામ કરવું એ નોકરનું કામ નથી. ’

‘એ તો મન મનાવવાની વાતો છે. ’

‘ના, સાચી વાતો છે. ગામડિયો છોકરો આજ સુધી એ કામ શેર કરતો આવ્યો છે. ’

‘તો એની અહીં પરીક્ષા થશે. ’

રામરાય બોલ્યા: ‘રાધા ! જોવિંદને રાખીશું ને ?’

રાધા જોવિંદ સામે તાકતાં: ‘જરૂર. ‘બાપુજી છે’ ? એમ પહેલેથી મારા આગળ ચાલાકી કરીને આવ્યો છે, એટલે એનું પાણી માપી જોવું પડશે. ’

રામરાયે કહ્યું: ‘તો એમ કરીએ, એ બાઈનું ચિરનામું લેઈ લે-

તારાં બા આબ્યા પછી, એમની સાથે છેવટનો નિર્ણય કરીને ભાઈને લખી જણાવીશું. ’

કપિલાબહેન એમના ભાઈ બિમાર હતા એટલે મુંબઈ મહિનાથી ગયાં હતાં. આવવાના ચાર દિવસ બાકી હતા. રાધા પણ સાથે ગઈ હતી, પરંતુ એની હાઈસ્કૂલનું ગયે રવિવારે સ્નેહસંમેલન હતું એટલે એ પંદર દિવસ રહીને આવતી રહી હતી.

રાધાએ કહ્યું: ‘બા ના કહેશે તો મારે માથે. આ વિચાર તમે બંને છ મહિનાથી કરો છો, પછી એ ના શું કામ પાડે ?’

‘એ બાબત નહિ. પણ કોને રાખવો તે.’

‘બીજો કોઈ આમ દીકરો થઈને આવનાર હું નથી માનતી કે મળે. અને મળે તો પણ હું તો બીજાને માટે હા પાડવાની નથી.’

રામરાય બોલ્યા: ‘હું પોતે પણ ના નથી પાડવાનો. એ હા પાડશે એ પણ જાણું છું. પરંતુ આપણે નિયમ છે કે જે નિર્ણય થાય તેમાં દરેકની સંમતિ હોવી જોઈએ.’ ગોવિંદ તરફ નજર કરી એમણે ઉમેર્યું: ‘મારો મુદ્દો તમે સમજ્યા હશે.’

ગોવિંદ: ‘મને એમાં કંઈ વાંધો નથી. બા આવે ત્યારે મને ફરી બોલાવશે તો પણ આવી જઈશ.’

રાધા હસી. બોલી: ‘આ બધી લુચ્ચાઈ હું સમજી ગઈ છું. બા-બાપુજી કહીને કાંઈના ઘરમાં ઘૂસી જવાની આ એક ચાલાકી છે. પણ એ ચાલાકી હું જીંધી ન પાડું તો મારું નામ રાધા...’

વચ્ચે રામરાય બોલ્યા: ‘ ! હવે એમનું જિરનામું લખી લે ને, બીજી લખ કર્યા વગર.’

રામરાયે ગોવિંદને વિદાય કરતાં ખાતરી આપી હતી કે તમને જવાબ હોનો જ મોટેભાગે મળશે.

રાધા એને ઝાંપા સુધી વિદાય આપવા ગઈ ગોવિંદે એ હાથ જોડી કહ્યું: ‘નમસ્તે !’

‘નમસ્તે !’ રાધાએ હસીને સામા નમસ્તે કર્યા.

ગો વિંદ અમદાવાદ જવા નીકળ્યો ત્યારે શિવસંકર મહારાજે એને ખાસ આમ્રહ કરીને કહ્યું હતું કે સવિતાને મળી આવજે, અને કાગળથી એના સમાચાર લખજે. પરંતુ અમદાવાદ આવ્યાં પંદર દિવસ થયા પણ ગોવિંદ સવિતાની ખબર કાઢી શક્યો ન હતો. સરસપુર સુધી જવા જેટલી એને નવરાશ મળે એમ હાલ તરત લાગતું પણ ન હતું.

કારણ કે, અંગલામાં એના સિવાય બીજું કામ કરનાર ન હતું. કપિલાબહેન જાતે રસોઈ બનાવતાં હતાં. ઘરકામ કરવા માટે એક નોકર રાખેલો હતો તે ગોવિંદ આવતાં એના વતનમાં મહિનાની રજા ઉપર ગયો હતો. ગોવિંદ પાસે જે રીતે કામ લેવાતું એ રીતે જોતાં નોકર આવશે તો પણ એને રાખશે કે કેમ એ શંકા હતી. ગોવિંદ નોકરનું આખું કામ કરતો એટલે એની જરૂર પણ ક્યાં હતી ?

ગોવિંદ સવારમાં છા-પ ની વચ્ચે ઊઠતો. દાતણ, મજર પતાવી પાણી ભરી લેતો. ઓરડાઓમાંથી કચરો કાઢતો. અંબો સળગાવતો. ફરનીચરને કપડા વતી લૂંછી નાખી સાફ કરતો. એ જ પ્રમાણે ઘરનાં આરીબારણાં અને જાળિયાં ચોખ્ખાં બનાવતો. ચમરી વતી ફેાટાઓ સાફ કરતો ત્યારે દરેક વખતે કપિલાબહેનનો એક

મોટા ફોટા હતો ત્યાં આવતાં એનો હાથ થંબી જતો. એણે કદબું હતું કે, પોતાનું બધું શિરનામું આપીને ગયો હતો એટલે રામરાયની સ્મૃતિ બહાર એ વાત મર્ધ હશે, પણ કપિલામહેન આવતાં પોતાને ઝોળખી કાઢશે. આ તો આપણો ગોવિંદ, એમ જાણતાં પોતાને ઉમંગથી બોલાવશે. પરંતુ એમાંનું કંઈ થયું ન હતું. કપિલામહેન મુંઝવેથી આવતાં ગોવિંદને હા તો પાડી. એ પ્રમાણે એને પત્ર પણ લખ્યો. એણે ધાયું કે પોતે રૂઝ જશે ત્યારે તો એ ભેદ બિચકશે. પણ એમાંનું કંઈ ન થયું. રામરાય અને કપિલામહેન જાણે મોહન-પરાના એ ગોવિંદવાળા પ્રસંગને ભૂતી ગયાં હોય તેમ બીજા કોઈ યુવકને રાખેત તેમ એને રાખ્યો હતો.

ગોવિંદને થતું કે પોતે જો એ પ્રસંગ યાદ અપાવે તો જરૂર એમને ખ્યાલ આવે. પરંતુ એવી લાગણી પેદા કરી, કોઈની દયા ઉપર જીવવું, એ ગોવિંદને પોતાને ડીક ન લાગ્યું. એ પોતે પણ જાણે કંઈ ન જાણતો હોય તેમ ગોકુળમાં વર્તવા લાગ્યો. કામ, પ્રમાણમાં એણે ધાયું હતું તેથી વિશેષ નીકળ્યું. સવારની ચા પણ એ કરી દેતો. જોકે ટ્રેમાં લેઈ બધાં ટેમ્બ પર બેસતાં ત્યારે ગોવિંદ પણ કુટુંબીજન બની જતો. એ પોતે ચા નહોતો પીતો. એટલે એને માટે કોશી બનાવવાનો કપિલામહેને હુકમ આપ્યો હતો, કારણ કે વિનંતિથી તો એ કમૂઝ થયો ન હતો. ચાર દિવસ કોશી પીધા બાદ ગોવિંદને લાગવા માંડ્યું હતું કે જો આમ કોશી રોજ પીવાની હોય તો પછી ચા પીતી એ શું ખોટું ?

આમ વર્તાવ કુટુંબીજન જેવો રહેતો, એમાં શંકા ન હતી. બીજા બાળું, કામ પણ પૂરેપૂરું હતું. શાક લાવવું, બજારમાંથી બીજા પરચૂરણ ચીજો લાવવી, એ ગોવિંદને ધીમે ધીમે સોંપાવું હતું. એ સૌ કરતાં મોટું કામ જાગતું હતું. માળી દરરોજ બે

કામ આવતો, એ રીતે એને રાખ્યો હતો. પરંતુ એવો હરામી હતો કે એ બે કલાકમાં આગને વેરણુકેરણુ કરવાનું જ એ કામ કરતો. ગોવિંદ પોતે ખેડૂત હતો, એને ધરકામ કરતાં ખેતીનું કામ ગમતું, એટલે આગનું કામ એણે પોતે સ્વીકારી લીધું હતું. પહેલેા વરસાદ પડી ચૂક્યો હતો એટલે એવડા ભવશાળ બાગમાં ફૂલછેડ અને મોલાનાં વૃક્ષોથી સંતોષ ન માનતાં એણે શાકભાજી ઉગાડવાની યોજના કરી. માંડવા બાંધવા માંડ્યા અને આગને પોતાની રીતે તૈયાર કરવા માંડ્યો. હમણાં એને કોલેજમાં અભ્યાસ પશુ ખાસ ચાલતો ન હતો એટલે વાચનનો બોજો પશુ ન હતો.

આમ કામ એટલું બધું હતું, છતાં એની સાથે ધરનાં એવેદ કુટુંબીજન તરીકે વર્તાવ રાખતાં કે એને થાક લાગતો નહિ. દેશી હોય, પાટલા ઉપર આખું કુટુંબ સાથે જમવા બેસતું. કપિલાબહેન જમતાં જમતાં પીરસતાં પણ જતાં. ગોવિંદ આવી રીતે ટેવાયેલો નહિ, પરંતુ બે દિવસમાં જ કપિલાબહેને એનો સંકોચ કાઢી નાખ્યો.

રાધા પાંચ દિવસથી એ જ વિચારમાં પડી હતી કે પોતે સ્વપ્નમાં જે કે જગૃતિમાં. આવો કાંઈ યુવક હોઈ શકે કે કેમ એને. એને ખ્યાલ પણ ન હતો. એ કામ કરતો નોકરનું, છતાં એમાં જાવ હતો માલિકનો. એ સિવાય કામમાં આટલી ચીવટ પણ શી રીતે હોય ? એના એકએક કામ પાછળ દાંબ દેખાતી. કાંઈ ચીજ ખોટી જગાએ ગોઠવાતી નહિ. છતાં એ સૌ કરતાં ગોવિંદમાં એક વસ્તુ એવી અજબ હતી કે રાધા એનાથી અંજાઈ ગઈ.

ગોવિંદ પ્રથમ આવીને ગયો તે અરસામાં એ એક જ વાક્ય રટતી હતી: ‘ બાપુજી છે !’ અને એ સમી ગોવિંદની આકૃતિ એની સન્મુખ ખડી થતી. એને થતું પ્રશ્ન એ શું યુવક બન્યો છે ! સજ્જતા, સુંદર અને છટા અનોખી સામી બાળું પહેરવેશ એટલો જ

સાદો, જૂનો ! ગરીબાઈ પણ એટલી જ. ને છતાં એ પોતાથી અંજયો નહિ ! જલ્લે રોજ ભેગો થતો હોય તેમ મને પૂછ્યું : 'આપુજી છે ?'

ગોવિંદ ફરી આવ્યો ત્યારે રાધાની સૂઝ જિંદગી ગઈ હતી. એ મેટ્રિક ક્લાસમાં હતી. એટલે ગોવિંદને હેરાન કરવાનો એને એટલો વખત પણ ન હતો. છતાં ગોવિંદની જગાએ મીજે કાઈ યુવક હોત તો રાધાના વર્તનથી અકવાડિયામાં લાગી જત. ગોવિંદ કંઈ કામ કરતો હોય ત્યાં એ સામે આવીને બેસતી. બીજી વખતે તો ઠીક પણ એ વાસણુ માંજતો હોય ત્યારે રાધા સામે બેસી એની સાથે વાત કરતી. કોઈ યુવકને માટે આ સ્થિતિ સહેલી સહેલી નથી. એમાં મનોબળની પરાકાષ્ટા જોઈએ. બાકી માણસ કામના કાઈ પ્રકારને હલકું ન માનતો હોય છતાં એને આવી સ્થિતિમાં મુશ્કાતાં જરૂર શરમ લાગે. રાધા એ માટે જ જાણી. જોઈને એની સામે બેસી ચાતો કરતી. પરંતુ ગોવિંદના મોં ઉપર એવા સંકેતની રેખા સુધ્ધાં દેખાતી નહિ.

બિલટ, રાધા વાત કરતાં કરતાં વધુ પડતી નજીક આવતી તો ગોવિંદ કહેતો : 'રાધા ! જરા દૂર બેસ. કપડાંને કંઈ ડાઘો પડશે તો પછી મારો દોષ કાઢીશ.'

રાધા : 'ગોવિંદ, તું હજી તારું અભિમાન નહિ છોડે ?'

'શાનું ?'

'માલિકની દીકરીને તું કારો કરી બોલાવવાનું.'

'કોણુ માલિક ? પ્રભુ સિવાય મારો જાતનો કોઈ માલિક નથી. જો કોઈ હોય તો તે હું પોતે જ.'

'એવી બધી કવિતાની વાતો મને ૫ આવડે છે. આપુજી.'

હિદાર છે એટલે નોકરને કુટુંબીજન ગણે છે. બાકી કામ તો.....'

કપિલાબહેન આવી પહોંચતાં તો કહેતાં: 'રાધા! આ સારું કહેવાય કે? એક તો કાઠને કામમાં મદદ ન કરવી, અને જિજ્ઞાસા સામે બેસી એને સંકોચ બોલો કરવો.....'

'બા! મને એથી કશો સંકોચ થવાનો નથી. જો હું કામને હલકીથી હલકું ન માનતો હોઉં તો મને એથી ખાનગીમાં કે લાખોની વચ્ચે શરમાવાનું કંઈ કારણ નથી.'

કપિલાબહેનની સાથે ચાલી જતાં, રાધા ગોવિંદને કટાક્ષ કરવા કહેતી: 'બા! હું આવું હલકું કામ કદી નહિ કરવાની.'

રાધા આમ ફક્ત ખીજવવાના સવાલ કરતી એવું પણ ન હતું.

ગોવિંદને એ એના ઘર સંબંધી પણ પ્રશ્ન કરતી. ઘેર દાદા આટલી ઉંમરે હાથે ખાવાનું કરે છે, કપડાં અને વાસણ પણ એ માંજે છે, વગેરે જાણતાં સાચે જ એ લાગણીવશ થઈ ગઈ હતી.

એણે પૂછ્યું: 'તો પછી કાઠ નોકર કેમ નથી રાખતા, ગોવિંદ?'

'એવું હોત તો રાધા, ગોવિંદ અહીં નોકર તરીકે શું કરવા આવત?'

'ગોવિંદ! તમને અહીં નોકર જેવું લાગે છે?'

ગોવિંદ હસ્યો.

રાધા: 'કેમ હસ્યા?'

'ગોવિંદને 'તમે' કહેવાની કંઈ જરૂર નથી. 'તુમ્હારી' એને ખોટું નહિ લાગે.'

‘મારાથી હવે તમને ‘તું’ નહિ કહેવાય.’

‘કેમ ?’

‘તમે બહુ મોટા માણસ છો.’

‘હું ?’

‘હા—તમે.’

‘શી રીતે ?’

‘મહાત્માજી કહે છે, એ રીતે.’

‘માણસે ગરીબાઈથી બીતું ન જોઈએ. ગરીબાઈથી શરમાવું ન જોઈએ. જાનરતું કામ પણ માણસે હલકું ન ગણવું જોઈએ. તમે પણ એ જ પ્રમાણે.....’

‘મહાત્માજીની વાતને અને મારે કંઈ લેવા દેવા નથી.’

‘કારણ ?’

‘મહાત્માજી જે કહે છે તે સ્વેચ્છાએ કરવાની વાત છે. મારે મારા જેવા ગરીબ તો અનિચ્છાએ કરતા હોય છે.’

‘ખોટું.’

‘કેમ ?’

‘હું એ જ પરીક્ષા કરતી હતી.’

‘તે હું પાસ થયો.’

‘ફૂલ્લી (પૂરેપૂરા) પાસ.’

ગોવિંદ હસ્યો. બોલ્યો: ‘આટલા દિવસમાં પાસ થવાય એવી પરીક્ષાઓ તો બહુ સારી.’

‘હસતી નથી. તમને કામ કરતાં બિચકુલ શરમ નથી આવતી.’

‘શરમ રાખ્યે કેમ પાલવે ? પછી અહીં રાખે પણ શરમ ?’

‘ધરની વાત પણ તમે કેવી ચોખ્ખી કહી દીધી !’

‘એમાં શું છુપાવવા જેવું હતું ?’

‘ગરીઆઈ.’

‘હું અહીં આવ્યો ત્યારથી એ તો ઉધાડી પડેલી છે જ.’

રાધા થોડો વખત વિચાર કરીને બોલી: ‘દાદાને અહીં
લાવો તો ?’

ભડક્યો હોય તેમ ગોવિંદ ચોંકીને બોલ્યો: ‘ક્યાં ?’

‘અહીં.’

‘આપુણએ કંઈ અહીં ખર્ચાદા સદાવત નથી ખોલ્યું તો.’

‘હું આપુણને કહું.’

‘શું ?’

‘કે ગોવિંદના દાદા એકલા ઘેર છે. ધરડા છે. હાથે
રસોઈ કરે છે, ધરકામ કરે છે, તો અહીં શું વધારે
પડવાના છે ?’

ગોવિંદ હસીને બોલ્યો: ‘મને અહીંથી કાઢવો છે કે શું ?’

‘કેમ ?’

‘દાદા અહીં તો ન આવે, પણ મારે જવું પડે. એવી ખોટી
કખલ કોઈ શા માટે વેઠે ?’

‘પણ હું કહું તો આપુણ કે આ ના ન પાડે.’

‘મારે હા નથી પડાવવી.’

‘તો ભોગવો કરમ !’

ગોવિંદ આટલા વખતમાં એનો સ્વભાવ ઓખખી ગયો હતો

એટલે એણે કહી દીધું: 'મને વાત કરી તો કરી, પણ બાપુજીને આ વાત ન કરતી.'

રાધાએ ડોકું હલાવી 'સારું' એમ તો કશું હતું, છતાં કપિલાબહેનને એણે વાત કરી હોય તેમ લાગી.

કપિલાબહેને ગોવિંદને ખાનગીમાં એ વાતનો ઇસારો કરતાં બીજે દિવસે કહ્યું: 'ગોવિંદ! રાધાને હું માનું છું કે તું બાળપણે મયા હોઈશ. એને બહુ ચકાવતી સારી નહિ. એ જે વાત લે તેને ચૂકે તેવી નથી.' ૧

'મેં એને શું ચકાવી ?'

'તારા દુઃખની વાતો તં એને કરી એ સારું ન કર્યું. તું દુઃખી છે, ગરીબ છે, એ તો તું અહીં આગ્યો તે જ ખતાવે છે. એની વાતો પૈસાદારની છોકરીઓ અને તેમાં રાધા જેવી બાગદાર શુદ્ધિની બાળાઓને પરીકથા જેવી લાગે છે. અને એમાંથી કાંઈ વાત ચકડી એસે ત્યારે મુકાવના મુશ્કેલ પડે છે.' કપિલાબહેને એડીસાથે આટલું કહી નાખ્યા પછી શ્વાસ લેઈને ઉભેયું: 'એના માંડપણની વાત સાંભળ. પહેલું એ કહે છે કે, ગોવિંદ પાસેથી ઘરનું કામ ન કરાવશો. તું જ કહે, ભાઈ, એવું કામ તને ન સોંપીએ તો પછી અમે તને રાખીએ શી રીતે? અમને પણ તારા પ્રત્યે લાગણી નથી એમ બોલું છે? તું પણ અમારા ઘરના એક માણસ જેવો જ છે. પણ એ લાગણી વધુ પડતી લાગતીએ તો તારી પાસે કામ શી રીતે લેવું?'

ગોવિંદ ગળમળો થઈ જતાં બોલ્યો: 'બા! હું તમને મારી બા જ સમજું છું. એરી માયા તમે મારા ઉપર રાખો છો એમ આટલા દિવસમાં જ હું પામી શક્યો છું. દાદાનું હું જે રીતે કામ

કરતો, એ પ્રમાણે તમારું કામ એ મારું કામ માનું છું. એ કરવામાં મને આનંદ છે. ’

‘ તારા દાદાની વાત, ’ કપિલાબહેને કહ્યું: ‘ તે વાત કરી હશે તે રાધા મને કરતી હતી. કહે-ધરડા માણસ એવું બધું કામ જાતે જી રીતે કરતા હશે ? ’

ગોવિંદે સંકોચસહ કહ્યું: ‘ રાધાએ મને પૂછ્યું ત્યારે વાતવાતમાં મેં ધરની બધી વાતો કહી. ’

કપિલાબહેન ધીમા સ્વરે મીઠાશયી બોલ્યા: ‘ હું તને કપકો નથી આપતી, ભાઈ ! તું હવે અમારા માણસ થયો એટલે તારાં સુખદુઃખ એ અમારાં અમે માનીએ, એમ હોવું જોઈએ. મારે એ બધી વાતો તને પૂછવી છે, પણ એવો નિરાંતનો વખત મળશે ત્યારે એ વાત. મારી કહેવાની મતલબ એ છે કે. રાધા, બાળક જેવી રહી, એટલે લાગણીપ્રધાન છે. આજ તને કામ ન કરાવવું એવી એણે વાત કરી, તો કાલ એમ પણ કહે કે એવી દાદાને પણ અહીં રાખ્યા હોય તો ? ભાઈ ! જગતમાં દુઃખનો કંઈ પાર નથી. આપણને એની લાગણી પણ થતી હોય, પરંતુ એ બધાને આપણે એાઈ પહોંચી વળીએ છીએ ? એટલે મારે તો તને એટલું જ કહેવાનું કે રાધાને તેવી કાંઈ વાતો ન કહીશ. બાકી.....’

કપિલાબહેન ત્યાં જ અટકી ગયાં. ગોવિંદે પોતાની રીતે મનમાં વાક્ય પૂરું કરી લીધું: ‘ બાકી ત્યારે આ ધર છોડવા વખત આવશે. ’

કપિલાબહેનથી છૂટા પડતાં ગોવિંદથી પ્રથમ તો રડી જવાયું. એનું હૈયું ભરાઈ આવ્યું: પરાયાં ગમે તેટલાં કુટુંબીજન થાય પણ પોતાનો અને પારકાનો ભેદ રહેવાનો. રાધાએ વાત પૂછી અને પોતે કહી, એમાં પોતાનો શેષ દોષ ? શો ગુનો ? ગરીબોના દુઃખની વાત પૈસા-

દારને પરીકથા લાગે છે, જાણી એને આધાત થયો. કપિલામહેનની હીકરા તરીકે જ પોતે આ બંગલામાં મોટા થયો હોત તો આજે મારા અંત્રે જીવન-નમ, માત્ર દયાપ્રીત જે લાગણી છે તેને મફત કેટલું વાત્સલ્ય હોત ? એ વાત્સલ્યનું પાન કરાવવા સાતાને પોતાનું બાળક મળે તો પછી પારકાને શું કામ કરાવે ? એને એક નવું ચિત્ર ખડું થયું. કદાચ પોતે દાદાને જડ્યો ન હોત, અને કપિલામહેન પાસે રહી ગયો હોત તો પણ એ આજે અહીં હોત એની શી ખાતરી ? રાધાના જન્મ પછી પોતાના ઉપરનું વાત્સલ્ય શી રીતે અવમ રહેત ? પોતાને માધું અનાથાશ્રમમાં જવું પડત, એવું પણ કેમ ન બન્યું હોત ? અને એ રીતે આજે પોતે ક્યાંય, એવા આશ્રમે માટે બીજા ઉધરાવતો એક બટકતો છોકરો હોત એમ પણ કેમ ન બન્યું હોત ?

દાદાએ પાડેલા બાળપણના સંસ્કાર એની વહારે આવ્યા. એણે આશાસન લીધું : ભગવાન જે કરતો હશે તે સારા માટે જ કરતો હશે. એમાંથી એ પોતાની જાતને જુદી રીતે જોવા લાગ્યો. કપિલામહેનનું કહેવું શું ખોટું છે ? રાધા તરંગી છોકરી છે એ પોતાને પહેલે દિવસે જ લાગ્યું હતું. એના તરંગને પોષવા જેવી વાતો શા માટે કરવી જોઈએ ? એ આજે દાદાને અહીં લાવો એમ કહે, પરંતુ એમની ગામડિયા વર્તણૂક જોઈ, આ ડોસો અહીં ન જોઈએ, એમ પણ કાલ જીહીને કેમ ન કહે ? આજે પોતાનું ધરકામ છોડાવી દે, અને કાલ જીહીને, વગર કામે એક માણસને કેમ પોષવો એવું પણ જોલે તો ? માનો કે રાધા એવા તરંગ ન કરે, પણ કપિલામહેનની વ્યવહારિક વાત પણ શી રીતે ખોટી કહેવાય ? જગતમાં દુઃખનો શી પગલા એ દુઃખ એમને લાગતું પણ હોય, છતાં એવા તો પણ દુઃખી છે, આ નાના ગોકુળમાં એવા બધાં ભગતડાને શી રીતે જોઈ કરે ?

ગોવિંદ ? કાંસુવાળો અહેરો ધોધને ચોખ્ખો કર્યો. હૈયામાં

લાગણીને લીધે જે દુઃખ લાગ્યું હતું તે ખંખેરી નાખ્યું. એણે વિચાર્યું કે સીદીને પોતાનું બાળક કાળુમેથ હોવા છતાં બંધે વહાણું હોય, પરંતુ એવા વહાણની બીજા પાસે આજ્ઞા રાખવાનો શો એને હક્ક ? પોતાનું દુઃખ પોતાને મુખારક !

અને જાણે કંઈ બન્યું જ ન હોય તેમ સ્વસ્થ ચિત્તે ગોવિંદ રાતે ઊઠી ગયો. પરંતુ બીજે દિવસે ઊડીને કામ કરતાં કરતાં, ફેટાઓ સારું કરવા જતાં, કપિલાબહેનના મોટા ફેટા આગળ આવતાં, એના હાથમાંથી ચમરી છૂટીને નીચે પડી ગઈ. એની આંખમાંથી શ્રાવણુ-ભાદરવાની જેમ આંસુઓ વહેવા લાગ્યાં. લાગણીના પૂરમાં એ એટલો બધો તણાઈ રહ્યો હતો કે એને ખબર પણ ન હતી કે આ એની સ્થિતિ કાંઈ જોઈ રહ્યું હતું.

આજે શનિવાર હતો. શાળા સવારની હતી એટલે રાધા વહેલી ઊડી હતી. ઊડીને દાદર ઊતરતા એણે બાળુના ખંડમાં નજર કરી. કપિલાબહેનના ફેટા સામે ફાટે ડાળે ગોવિંદ મૂર્તિની જેમ સજ્જત બનીને તાડી રહ્યો હતો. એની આંખમાંથી આંસુઓ વહી રહ્યાં હતાં. હાથમાંની ચમરી છૂટીને નીચે પડી હતી.

ગોવિંદનું હૈયું એ ફેટા જોતાં જ ભરાઈ આવ્યું હતું : ‘બા ! સાચે જ હું તારી કૃપે જન્મ્યો હોત તો ?’ અને કપિલાબહેનના શબ્દો સાંભરી આવ્યા : ‘અમને પણ તારા પ્રત્યે લાગણી નથી એમ ઓછું છે ? તું પણ અમારા ધરના એક માણસ જેવો જ છે. પણ એ લાગણી વધુ પડતી લાગીએ તો તારી પાસે કામ શી રીતે લેવું ?’ ગોવિંદનાં આંસુ વહે જતાં હતાં : ‘આ લાગણી ગરીબાઈ પ્રત્યે છે-બાળક પ્રત્યે હોય તેવી નથી. બાકી રાધા પાસેથી કંઈ કામ ન લેવાય અને મારી પાસેથી.....’ એનું મન કહેતું હતું : ‘તું આ ધરનો કુટુંબીજન નથી, પરાયો છે. બંધે તને નોકરનું હલકું

નામ ન આપે, કુટુંબીજન કહે. પણ એથી કંઈ બેઠ પડતો નથી. તારે એ રીતે જ માનીને કામ કરવું જોઈએ.' રાજ ફેટા સાફ કરતાં કપિટ્ટામહેન પ્રત્યે એને માનો બાવ જાગતો હતો તેને બદલે આજે તેમાં એને એક શેઠાણીનો ભાસ થયો. પોતે એ શેઠાણીનો નોકર છે એમ લાગ્યું. એ લાગણીને લીધે જ એનાં આંસુ વહવા કરતાં હતાં. હૈયું રડતું રડતું પોકારતું હતું: 'સાચે જ તું મારી બધા હોત તો.....'

ત્યાં તો રાધાએ પાછળથી આરીને ગોવિંદના ખભે હાથ મૂક્યો. ગંભીર રીતે પૂછ્યું: 'ગોવિંદ, આ શું? તમને તો હું મોટા માનું છું ને તમે બાળકની જેમ આ શું.....'

રાધાના આ બોલમાં રાજના જેમ ઉપહાસ ન હતો. સાચે જ મહમદ કંઈ એ લાગણીથી પૂછી રહી હતી. છતાં ગોવિંદે ખબા ઉપરનો એનો હાથ તરછોડી નાખી, કંઈ પણ જવાબ આપ્યા વગર, પોતાની જાતને સંભાળી લેઈ, જાણે કંઈ બન્યું જ ન હોય તેમ એ પૂર્વવત્ કામે લાગી ગયો.

રાધા એ ફેટા સામે તાકી રહી. જાણે પૂછતી ન હોય કે બા ! તે ગોવિંદને એવું તે શું કહ્યું કે એ આટલું રડી રહ્યો હતો ?

કપિટ્ટામહેનનો ફેટા એ જ પ્રમાણે હસતો હસતો ટિંગાઈ રહ્યો હતો. 'તું નહિ જવાબ દે એમ ને?' એવો મોં ઉપર બાવ લાવી એના જવાબ માટે રાધા સાચી કપિટ્ટામહેન પાસે જતા પગ ઉપાડતી હોય તેમ બારણા બહાર નીકળી.

ગોવિંદ એનો બાવ પામી ગયો હોય તેમ એને જતી રાકી બોલ્યો: 'રાધા ! આ વાત કાઠને કરે તો તને મારા સમ છે !'

રાધા ખબા ચડાવી ચાલી ગઈ.

ગોવિંદ આને એટલો ગમગીન થઈ ગયો હતો કે કોલેજમાંથી આપી, સંવિતાને મળવા જવાનું એનાથી આટલા દિવસ કામને લીધે નહોતું બની શક્યું, તે આને અમલમાં મૂકવા ધાયું.

ગયે અઠવાડિયે એણે ઘેર પત્ર લખ્યો હતો તેમાં પોતે સંવિતાને નથી મળી શક્યો તેની લાચારી દર્શાવી હતી. પરંતુ આ લખતના પત્રમાં એના સમાચાર લખી જણાવીશ, એમ ખાતરી આપી હતી. એટલે એ રીતે પણ સંવિતાને મળવા જવાનું ઠેલાય તેમ ન હતું.

અંગે આવીને એણે કપિલાબહેન પાસે મંજૂરી ન માગતાં રામરાયને કહ્યું: 'મારે આને સહેરમાં એક જણને મળવા જવું છે. જઈ આવું ?'

રામરાયે રાજની રીત પ્રમાણે કહ્યું: 'ગોવિંદ ! તું થણ રાધા જોવો છે. રાધા પણ કપિલાને પૂછવાની વાત મને પૂછવા આવે છે. ક્યાં મ જવું એમાં મંજૂરીની ક્યાં જરૂર છે ? કપિલાને કહેતો જ કે અમુક જગાએ જઈ છું. એટલે ચિંતા કરવાનું કંઈ કરણ નરહે.'

ગોવિંદે કપિલાબહેનને પૂછ્યું. એમણે તરત હા પાડી. ગોવિંદે કંપાઉંડમાંથી બહાર નીકળ્યો ત્યારે એનું હૈયું કંપતું હતું: 'કપિલા-બહેને પોતે ક્યાં જાય છે એટલો મ વાતમાં રસ ન લીધો !'

પરંતુ સવિતામાં ગોવિંદનું મન પરીવાઈ જતાં, કપિલા-
 બહેન તરત એનાથી ભુલ્લાઈ ગયાં. સવિતાને નાનપણમાં
 પોતે ખોવાઈ જતાં મામાનું ઘર છોડીને જવું પડ્યું હતું. ઉપરાંત
 પોતે એને ઓઠે બચી કરી દીધી હતી તેમાં કેવું રામાયણ થયું હતું.
 એ બધા પ્રસંગો તો એણે મોટા થયા પછી સાંભળ્યા હતા એટલું જ.
 પરંતુ સવિતા બાર વર્ષે પરણી, એ પ્રસંગ ગોવિંદને બરાબર યાદ
 હતો. અંબારામ સાથે એનો વિવાહ થયો ત્યારે શિવશંકર મહારાજે
 પૂરેપૂરો વિરોધ કરેલો. ૩૦ વર્ષના અંબારામ સાથે ૧૨ વર્ષની
 સવિતાનું લગ્ન, એમાં ૩૬ સમાજને કંઈ ખોટું દેખાતું ન હતું. શિવશંકરનો
 વિરોધ કંઈ ચાલ્યો નહિ, સવિતાના બાપને પંદરસો રૂપિયા
 રોકડા અંબારામ વગર બીજો કોઈ આપનાર ન હતો. અંબારામ
 મિલમાં કારકુન હતો, એટલે સહેરના માણસ વગર એટલી બીજની
 જિગર નહિ, એમ લોકો માનતા. જ્યારે આમાં જિગર જેવું કંઈ
 ન હતું. અંબારામની ઉંમર ત્રીસ વર્ષની થઈ હતી છતાં કન્યા
 મળી ન હતી. એને કોઈ પણ ભોગે લગ્ન કરવું હતું. કમાણીમાં તે
 એને રૂપિયા પચ્ચીસ મહિને પગાર હતો એટલે કંઈ એમાંથી પૈસા
 બચ્યા ન હતા. નોકરી પણ મિલમાં હિસાબી કારકુનની હતી એટલે
 કોરીમરો પાસેથી લાંચ મળે એવી કોઈ સ્થિતિ ન હતી. એટલે

જીવ એટલે કંઈ બચે તે ઘેર મા અમને નાનો બાઈ હતો એને મોકલતો. પરંતુ છેલ્લા ત્રણ વરસથી, મા અને બાઈ પડે ચૂલામાં, એમ માની લગ્ન ખાતર એણે રૂપિયા ભેગા કરવા માંડ્યા હતા, તે માંડ ૩૦૦-૩૫૦ ભેગા થયા હતા. છેવટ ગામમાં બે ઘર હતાં તેમાંનું એક પોતાના બાગમાં આવે તે અને પાંચ વીધાં જમીન, એ બધું એણે ગીરા મૂકી રૂપિયા ઉપાડવાનું નક્કી કર્યું હતું. અને એ રીતે મિલકત ગુમાવીને અંબારામે સવિતા સાથે લગ્ન કર્યું. શિવશંકર મહારાજનો વિરોધ કંઈ કામ ન લાગ્યો. અને મામા તરીકે એમને કન્યા પણ પધરાવવા જવું પડ્યું.

અંબારામને શિવશંકર પ્રત્યે તે કારણે ખોટું લાગ્યું હતું. અને એ રોષ હતું આટલાં વર્ષે પણ ઊંતર્યો ન હતો. એમના તેડવા છતાં એ મોહનપરા આજ સુધી ગયો નહતો. ફક્ત સવિતાને આવવા દેતો, કે શિવશંકર અમદાવાદ આવતા ત્યારે એ એમને આવકારતો. એટલે ગોવિંદને મહારાજે કામ સોંપ્યું હતું કે કોઈ પણ ઉપાયે તું અંબારામને સમજાવજે. પોતાના મરતાંજીવતાં એ પોતાને ઘેર આવે. મારે ગમે તેટલો વાંધો હોય પણ એક વખત સગો થયો એટલે એવો ડંખ દિલમાં રાખ્યો કેમ પાલવે ?

સવિતાને પણ એ અંગે શિવશંકરે ધણા વખત કહ્યું હતું. પરંતુ સવિતા ટૂંકમાં જ પતાવતી કે, મામા, એ જેવા હડીકા છે તેવા તમે પણ હડીલા છો. એમના વગર તમે શું કાચું ખાવ છો ? એ બહેને ન આવે, હું તો આવું છું ને ? અને સવિતા દર વર્ષે એકાદ મહિનો એ રીતે મોહનપરામાં આવીને રહેતી. પરંતુ ઘરમાં જેમ બાળકો વધતાં ગયાં તેમ તેમ એ ઓછું આવતી હતી, એ બધાં છોકરાંને લેઈને ક્યાં આવવું, એમ કહી એ લાચારી બતાવતી.

શિવશંકર એકાદ બે મોટાં છોકરાંને મોહનપરા રાખવાનું કહેતા, સવિતા પણ બાળકો રહે તેમ ઈચ્છતી હતી, પરંતુ એક મોટા છોકરા એકલા રહેવા ના પાડતા. છેલ્લે હમણાં સવિતાને છ માસની એક બાળકી ધાવણી હતી. આ સુવાવડમાં એ મરતાં બચી હતી, એમ શિવશંકરને ખબર મળી હતી, પરંતુ એમનું શરીર કથળ્યું હતું એટલે જઈ શક્યા ન હતા.

વળી સવિતા દુઃખી હતી એમ પણ શિવશંકર જાણતા હતા. સવિતાએ એવી કોઈ દિવસ ખૂબ પાડી ન હતી, પરંતુ એનું શરીર કહી આપતું હતું. અંબારામનો પગાર આટલે વર્ષે રૂપનો વધીને ૨૮ થયો હતો. જાણે દર બાળકે એક રૂપિયો તેવો પુરસ્કાર ન હોય ! વળી એક બાળક વચ્ચે મરી ગયું તે હયાત હોત તો એ પ્રમાણુ પણ ન જળવાત. એટલે સવિતા જો વરસમાં એકાદ વખત મોહનપરા ન આવી શકતી, તો શિવશંકર પોતે અમદાવાદ આવતા. મોસમ પ્રમાણે વસ્તુઓનું મોટું પોટલું બાંધી લાવતા. રોકડ પૈસા તો એ શું આપી શકે ? છતાં એમના પ્રમાણુમાં ૧૫-૨૦ રૂપિયા રોકડા પણ કપડાં પેટે આપી છૂટતા. એ રીતે આ વરસે સવિતા મોહનપરા આવી ન હતી, એ પોતે પણ જઈ શક્યા ન હતા, અને સવિતાની વચ્ચે સુવાવડ ગઈ એટલે એ બીડમાં હશે એની શિવશંકરને ગણતરી હતી. એટલે પચ્ચીસ રૂપિયા સવિતાને આપવા ગોવિંદને એમણે આપ્યા હતા. ચાંજલાવ પણ બાંધી આપત. પરંતુ ગોવિંદ એ બધું ક્યાં ફેરવે એમ માની માંડી વાળ્યું હતું. એની સાથે કહેવડાવ્યું હતું કે, હવાફેર કરવા સવિતા મોહનપરા આવે તેમ એને ખાસ આમ્રહ કરજો. અને તો અંબારામ આવે તેમ સમજાવજો. અને એ માટે પોતે હવે છેલ્લે છેડે છે, એમ બાર મુઠવા પણ કહ્યું હતું-જેમાં ખોટું પણ ન હતું.

જતાં ગોવિંદ આજે પંદર દિવસ પછી એને મળવા જતો હતો. એને આજે આટલા દિવસ વિદ્યાર્થ કર્યો તેનો ખટકો લાગ્યો. એવું શું કામ હતું કે પોતે આટલો વખત મેળવી ન શક્યો? વચ્ચે રવિવાર ગયો તેમાં ન જઈ શક્યો હોત? પરંતુ તે દિવસે વરસાદ હતો એટલે એ આગકામમાં લાગી ગયો. આ બધા કામમાં એ જ લાગી ગયો હતો તેમાં કામના વધારા કરતાં, પોતે એક જાતની બધાં ઉપર સારી છાપ પાડવા માગતો હતો, એ સ્વાર્થીવૃત્તિ ગોવિંદ સામે ચોખ્ખી તરી આવી. અને તેથી શિવશંકર મહારાજના સદેશને પંદર દિવસ નીકળી ગયા !

શહેરમાં આવતાં માણસ બહુલાઈ જાય છે, એ સૂત્ર એણે આમકામાં દરેકને મોઢે સાંભળ્યું હતું, એ પોતાની જાત માટે એને સાચું લાગ્યું. પચ્ચીસ રૂપિયા સવિતાને મોડા આપશે તો બિચટા વપરાઈ નહિ જાય, એ રીતે એણે આપવા જવામાં ઠેક્યું હતું, એ મૂરખાઈ લાગી. મોહનપરા સવિતા જાય એ જરૂરનું હતું પરંતુ વરસાદ દસ દિવસથી ચાલુ હતો એટલે જગાય તેમ ન હતું, એમ માની ગોવિંદે દિવસ ખેંચ્યા હતા, એ એકે સાચી હકીકત હતી.

જતાં એના મનને થયું—સવિતાએ તારે માટે જીવ જોખમમાં મૂક્યો હતો, એ બહેન માટે તને પંદર દિવસે મળવા જવાનો વખત મળ્યો ?

ગોવિંદના જીવનમાં સવિતા જડાયેલી હતી. ગોવિંદને ખોવાનું દુર્ભાગ્ય જેમ એના કપાળે ચોંટ્યું હતું, તેથી વિશેષ મોટું સદ્ભાગ્ય એને પાણીમાંથી ડૂબતો બચાવવાનું લખાયું હતું. તે વખતે સવિતા પંદરેક વર્ષની હતી. તળાવે કપડાં ધોતી હતી. ઓકરાઓ નાહવા પડ્યા હતા. ગોવિંદને તરતાં નહોતું આવડતું એટલે ખીતો ખીતો નહાતો હતો. તેમાં કાંઈ ઓકરા એને તરતાં લીધાવા માટે જોડા

પાણીમાં લેઈ ગયો. પોતાને ખબર હાથ મુકાવી, એને પત્ર પહોંચાવતો હતો. તેમાં ગોવિંદનો હાથ છૂટી ગયો. ગોવિંદ ડૂબ્યો. ડૂબતો માણસ તરતાને પણ ડૂબાડી દે, એવી ખીક પેલો સ્ત્રીખવનાર છોકરો એને અચાવનાની હિંમત ન કરી શક્યો, બાગ્યે.

ગોવિંદ ડૂબ્યો એમ જૂમ પડી.

સવિતાએ લાંબો વિચાર કર્યા વગર માથે ઓઢણું ઓઢણું દૂર ફેંકી દીધું. લાકડાનો કચ્છ માર્યો, અને તળાવમાં ડૂબ્યાનું. ગોવિંદ બચ્યો, પણ પાણી પી ગયો હતો. પંદર દિવસ માંદો રહ્યો. એ માંદગીમાં સારવાર કરનાર પણ સવિતા. આમ એના ખોવાઈ જતાં એ બે વચ્ચે જે પડદો પડ્યો હતો તે દૂર થઈ ગયો હતો.

પછી તો અને જણ્યાં ગાંડીધેલી ધણી વાતો કરતાં.

‘સવિતા ! તું તો શહેરમાં રહેવાની બોન, એટલે ગામડાના આમને શાની સંભારવાની ?’ ગોવિંદ એને કહેતો.

સવિતાને શહેરમાં થું સુખ હતું, તે એ જ જણતી હતી. સરસપુરની શેરીમાં, એક ખંડની સાડાત્રણ રૂપિયાના ભાડાની ઝોરડી, જેમાં અજવાળું પ્રવેશતું નહિ અને મચ્છરકદી ગેરહાજર ન રહેતાં, એ સુખ સવિતાને યાદ આવતું. તેત્રીસ વર્ષનો અંબારામ, દર વખત એને મહેલું માર્યા કરતો: હું તો ખરેખરો સુખી હતો, પરંતુ તારા કરમે, બાપે ૧૫૦૦ રૂપિયા ઉઝરડયા તેથી ભિખારી થઈ ગયો. ધણી બેરો સારાં પગલાંનાં હોય જે તે આવતાં ધણીને ફાયદો થાય, તારા જેવી કમળતનાં પગલાં થતાં મારા જેવાનું જે સુખ હોય તે ય જતું રહે. એ વખતે એવું બન્યું હતું કે એની આગળનો એક કારકુન નોકરી છોડી ગયો ત્યારે ઉપલી પાંચ રૂપિયાના પગારની જગ્યા પોતાને મળશે એમ માનેલું, પરંતુ જોકે

થયું ત્યારે એ જગા એના હાથ નીચેના કારકુનને, ૭ મહિના ઉપર આવ્યા હતા, છતાં મળી. કારણ તે અંગ્રેજી પાંચ બણેલો હતો. સવિતાને અમદાવાદ આવ્યા પછી ત્રીજા દિવસનો એ પ્રસંગ હતો એટલે એ પગલાંના જ અપશુકન એમ અંગારાએ માની લીધું.

એટલે અમદાવાદની ગોવિંદની વાતથી સવિતાને શી રીતે જિજ્ઞાસા આવે ? દુઃખની વાત કહે પણ શી રીતે ? સવિતા ગોવિંદના બીજરાઇ ગયેલા વાળને સમારતાં કહેતી : ‘બાઈ ! અમે તો ગરીબ માણસ, શહેરમાં જવાથી કંઈ માણસ સુખી નથી થઈ જતું. પણ તું તો બહુવામાં હોશિયાર છે, બહુને મોટો સાહેબ થઈશ, શહેરમાં રહીશ. પછી તું જ અમને બધાને ભૂલી જઈશ.’

આ વાત ગોવિંદને સવિતા એકલી જ નહોતી કરતી. ગુજરાતીની છેલ્લી પરીક્ષામાં ગોવિંદની હોશિયારી જોઇ ઉપ્પુટી ઈન્સ્પેક્ટરે એના વાલી તરીકે બકાર ભગતને પોતાની પાસે ખાસ બોલાવ્યા હતા. અને શિખામણ તરીકે કંઈ હતું હતું કે તમારો છોકરો નામ કાઢે તેવો છે. એને આગળ બહુવો. પૈસા ન હોય તો જમીન વેચીને પણ ડોસા બહુવજો. ભગવાન પૈસાદારને આવા હોશિયાર છોકરા નથી આપતો, બાકી વિલાયત જઈ એરિસ્ટર થઈ આવે તેવો આ તમારો છોકરો છે !

બસ, આટલી વાતમાં તો જે હોય તે ગોવિંદને એમ જ કહેતું કે, બાઈ ! તું તો મોટો સાહેબ થવાનો. પછી અમને આગળથી પણ નહિ !

ગોવિંદને સાહેબ થવાની વાત આવતાં સાચે જ, મનમાં ગલ-ગલિયાં થતાં. ધડીક એના અંતરમાં સાહેબની ખુમારી પણ આવતી હતી એ દરેકને કહેતો—સાહેબ થવાશે કે બળદ હાકવાના થશે, કોને

અમર છે ? અને માણસ ગમે તે થાય માટે કોઈ કોઈને બૂલી જાય છે ?

એ ગોવિંદ આજે શહેરમાં આવ્યો હતો. હંજુ સાહેબ નહોતો થયો, છતાં સવિતાને મળવા જતાં પંદર દિવસ ખેંચી કાઢ્યા હતા. તે સ્મરણુ જગતાં ગોવિંદને ક્ષોભ થયો. ચાલતા પગ થંભી ગયા. વિચાર આવ્યો—સાચે જ માણસ મોટો થતાં નાનાંને બૂલી જતો હશે ?

ગોવિંદ આગળ વિચાર કરે તે પહેલાં, મોટરને ઓચિંતી થંભાવવા એક લાગી ને ધરૂર અવાજ થયો. ગોવિંદ એકદમ ઝબક્યો અને રસ્તામાંથી ખસી ગયો. મોટર ત્યાંથી પસાર થતાં ડ્રાયવરે કહ્યું: ‘કોઈ દહાડાનો કમોતે મરીય, જે આમ ઓચિંતો રસ્તામાં ઊભો રહીશ તો.’

ગોવિંદની વિચારમાળા ખીજે રસ્તે ચાલી. સવિતા અને હું, મધકાલ સુધી બાળકોની જેમ સાથે રમતાં હતાં. આજે એ ત્રણ બાળકોની માતા થઈ. એની એક વરસ ઉપર જોયેલી આકૃતિ યાદ આવતાં થયું—મને પાણીમાં ભૂસકો મારી કાઢનાર એ સવિતા જાણે મરી ગઈ હોય અને કોઈ એનું ભૂત એના ખોળિયામાં આવીને વસ્યું હોય તેવી એની સ્થિતિ પ્રત્યક્ષ થઈ. છેલ્લે વખતે ગોવિંદ સવિતાને આગ્રહ કરીને પૂછ્યું હતું કે તારું આવું શરીર કેમ થઈ ગયું ? સવિતાએ કંઈ જવાબ ન આપ્યો. ગોવિંદે મહુ આગ્રહ કર્યો ત્યારે છેવટ સવિતા રડી પડી પણ એણે જવાબ ન જ આપ્યો.

ગોવિંદ સમાજના કુરિવાજોના વિચારે ચડી ગયો. બાર વર્ષની છોકરીને ૩૦ વર્ષના વર સાથે પરણાવે, પછી એ જોડું શી રીતે સુખી થાય ? એને રાધા યાદ આવી. પંદર વર્ષની છે, પરંતુ એના મોં ઉપર બાળકની ફૂલ જેવી કુમાશ છે. એ પોતાની જોડે વાત કરતી હોય છે ત્યારે એને કોઈ યુવક જોડે વાત કરે છે એમ પણ ખ્યાલ રહેતો નથી. જાણે કોઈ બહેનપણી જોડે વાત કરતી હોય

તેવા મોં ઉપર એના ભાવ હોય છે. મેટ્રિકમાં છે છતાં લગ્ન જોવી કાંઈ સહિ છે, તેનો એને ખ્યાલ પણ ન હોય તેવી જ એની નિર્દોષતા છે. અને સવિતા ? ચૌદમા વરસથી તે અમદાવાદ ધણી સાથે રહેતી થઈ. સોળમે વરસે ખોળા ભર્યો. તથુ બાળકો.....

સવિતાની એકલીની જ આ સ્થિતિ ક્યાં છે ? ગામડામાં રાધાની જેમ પંદર વર્ષની કાંઈ ઓકરી કુવારી છે ? અને આ વરસે પોતાના વિવાહનો પ્રશ્ન ઊપડ્યો હતો તે યાદ આવતાં ગોવિંદને હસતું આવ્યું. થયું—ગામડામાં લોકોને લગ્ન વગર બીજો વિચાર જ નથી આવતો.

પોતે ચોખ્ખું ધસીને ના પાડ્યું ત્યારે બૈરાંએ પોતાની કેવી ઠેકડી કરી !

‘ગોવિંદ શાનો ગામડાની ઓડી જોડે પરણે. શહેરમાં બણુશે, શહેરમાં સાહેબ થશે અને શહેરમાં સાહેબની સાથે ફરે એવી ઓકરી પરણુશે !’

ગોવિંદે લગ્ન ન કરવાનું કારણ જણાવતાં કહ્યું હતું કે, પોતે જ્યાં સુધી કમાઈને પોતાના પગ ઉપર ઊભો રહી શકે તેવો નહિ આવ; ત્યાં સુધી એ લગ્નનો વિચાર કરવા માગતો નથી.

પરંતુ ગામડામાં ન સાંભળેલી એવી ગાંડી વાતો કાણુ માને ?

ગોવિંદ પાછો વિચારમાંથી જાગ્રત થયો. મનમાંની સ્મૃતિઓને વીખેરી નાખતો એ સરસપુરમાં દાખલ થયો. થયું—માણસનું મન કેટલું વિમાનની ઝડપે જાય છે ! એટલા વખતમાં કેટલું દોડી વળ્યું.

પણુ હવે એ સ્મૃતિઓમાં દોડે એટલા પગ ભોમિયા ન હતા. સવિતાનું ઘર ખોળવાનું હતું. પહેલી વખત જ એ સરસપુરમાં આવતો હતો. શેરીમાં પેસી એણે અંબાશંકરનું ઘર પૂછવા માંડ્યું. એનું હૈયું કાંઈ અકથ્ય ભાવે ધડકી રહ્યું હતું. અંદર ‘સવિતા ! સવિતા !’ એમ પડ્યો પડ્યા કરતો હતો.

અં ખારામે જમીન અને ધર ગીરો મૂકતી વખતે મૂખાઈ એ કરી હતી કે, કયજગીરો ન કરતાં સાનગીરો. મિલકત મૂકી. લહેણદારને એ ફાવતી વાત હતી. રકમનું વ્યાજ એ ભરી શકે એટલે જતે દહાડે એ મિલકત વેચાણ થઈ જશે, એ લહેણદારની ગણતરી સાચી પડી. આ પગારમાંથી અંખારામ વ્યાજ ન ભરી શક્યો. મિલકત ગયાં આજે પાંચ વરસ પછી થઈ ગયાં હતાં. તે પછી એ વતન ગયો પણ ન હતો.

વળી અઠાવીસના પગારમાં પૂરું થતું ન હતું. એ મકાન છ છ મહિનાનું ભાડું ચડી જવાથી ખાલી કરવાં પડ્યાં હતાં. છેલ્લા વરસથી જે મકાનમાં રહેતો હતો એનું ભાડું પણ ચાર માસ ચડ્યું હતું. બજારમાં એને કોઈ ઉધાર આપતું નહિ પાન. બીડીવાળાની કોઈ દુકાન એવી નહિ હોય કે જ્યાં એણે નામું ન કર્યું હતું. અનાજવાળા કે કોલસાવાળા પણ એને હાથ મૂકવા દેતા નહિ. તેમ છતાં સવિતા ગમે તેમ કરી ઉધાર થોડું લાવી શકતી. એની દયામણી મુખમુદ્રા જોઈ, મુદ્રવલ્લ ન ટેવાયેલાં વેપારીનાં હૈયાં પણ કુમળાં બનતાં, અને મરશે નહિ આપે તો ય બામણ છે, એમ મન મનાવી પાંચ રૂપિયા સુધી એને ઉધાર મળતું.

પરંતુ સવિતાને માટે એ રસ્તો પણ સારો ન હતો. અંબારામ એથી ખિન્નતો. પોતાને ન ધીરે અને સ્ત્રીને ધીરે, એમાં એને વેપારીની કાળી દાનત દેખાતી, એટલે એ સવિતાને હુકમ કરતો: ‘ખબરદાર ! તું ક્યાંય માલ લેવા ગઈ છે તો ?’

‘પણ આ છોકરાં ભૂખે.....’

‘મરી જશે તો હું આળી આવનારો.....’

સવિતા કાનમાં આંગળી ધાલી દેઈને ડૂસકાં ભરતી.

અંબારામ વધુ ઘાંટો પાડીને કહેતો: ‘રંડોના ફંદ મારાથી અનુભવા નથી.’ એ ફંદમાં એ પોતે પણ પહેલાં ફસાયો હતો એટલે જાતઅનુભવ ઉપરથી જણાવતો: ‘ધણી આગળ શાણી સીતા ચતાં તો મેં ધણીઓને જોઈ છે, પણ બહાર.....’

સવિતાના કાળજીએ એ કામ ચંપાતાં ચીસોચીસ પાડતી.

પણ એ ચીસોને ન ગણકારતાં અંબારામ આગળ બોલતો: ‘એમ તું રડીને મરી જાય તેથી હું છેતરાઈં તેવો નથી.’

સવિતા એકદમ ડૂસકું રોકીને મોં ઉપર રોષ ઊભરાઈ જતાં પૂછતી: ‘ધરની આયડી ઉપર આજ મૂકતાં લાજ નથી આવતી ?’

‘એ લાજમાં ને લાજમાં આદમીઓ આયડીઓને રખડતી...’

‘જો આગળ બોલ્યા છો તો.....’

‘શું કરીશ ?’

‘આટલો બધો આયડી ઉપર રોક કરો છો, તો ધરમાં પેટ પૂરવા લાવીને નાખતા કેમ નથી ?’

‘એટલે પેટ ભરવા નીચ ધંધા કરવાના ?’

સવિતાનો રોષ પાછો ઓસરી ગયો અને તે એકદમ ફસડી ગઈ.

અંબારામ: ' મને ખબર છે. પહેલું તો કાંઈ નીચ હોતું નથી. પણ એમ કરતાં કરતાં માણસ લપસી પડે છે. '

સવિતા અંબારામનો ભૂતકાળ જાણતી હતી એટલે ન દટકે બોલી: ' કાળ આવતાં કંઈ અધાં લપસતાં નથી. ન લપસતું હોય એને.....'

' તો શું વેપારી તારા સગા થાય છે કે માલ ઉધાર આપે છે ? '

' મને તેમ કરીને હું પૈસા વહેંચામોડા ચૂકવી આપું છું. '

' હું અધાં એવાં આઘાંઆલાં માનવા તૈયાર નથી. જે માણસ કમાય છે, જે આપે તો જ નામું ચુકવાય તેમ છે, એને વેપારી ધીરે નહિ, અને એની આયડીને.....'

પતિ પોતે જ પત્ની ઉપર આ જાતના આક્ષેપ કરે એની સામે કાંઈ સ્ત્રી વાદવિવાદ કરીને શું કાઢે ? એને થતું કે જો પોતે ગામડામાં હોય તો કાંઈનાં દળણ્યાં દળે, ખેતરમાં કામે જાય, ભેંસ રાખે, ગમે તે, કંઈનું કંઈ કામ કરી શકે. પરંતુ અહીં શહેરમાં ધંટીએ સસ્તુ દળાવવાનું મૂકી મોંઘું કાણુ દળાવે ? અને વિદામી-સને સમજનાર જિજ્ઞાસુ ગણાતો વર્ગ સરસપુરમાં રહેતો પણ ક્યાંથી હોય કે એવું દલાવવા તૈયાર થાય ? ને મળે તો પણ સવિતા દળે શાણુ ? ધંટી ખરીદવાના રૂપિયા ક્યાંથી લાવે ?

મિત્ર એણે જોઈ હતી. ધૈરાં એમાં કામ કરતાં હતાં એનો એને ખ્યાલ હતો, પરંતુ એ અધાં હલકી વર્ણનાં, વણકર જાતિનાં હતાં અને બીજાં કાળી, બીજાં કે એવી વર્ણનાં જ, ઉજળિયાત કાંઈ હતું નહિ. છતાં પાણીની પરખે એસતી એ સ્ત્રીઓ મિત્રમાં આલસ્ય વિધવાઓ હતી, પોતે એવી નોકરી કરી શકે એમ એને હતું. એ અમ હલકું પણ ન હતું. બીજાં આલસ્યની આઈઓ નોકરી કરતી હતી.

૧૭૬ કાળયુગ

પણ એ ઇચ્છા અંબારામે જાણી એવી જ એની ધૂળ કાઢી નાખી. પોતે મિલમાં કારકુન-કારીગરોનો સાહેબ-હોય ત્યાં પોતાની પત્ની પરબવાળી થઈને લોકોને પાણી પાય ? અને મિલના લોકો એટલે બારબાપની વેળ ! હામરફરી કરે, છેકતી પણ કરે. સવિતાએ એ મિલમાં શરમ લાગતી હોય તો બીજા મિલમાં એવી નોકરી કરવાની વાત કરી, પણ અંબારામે એને જે વેણ સંભળાવ્યાં તેથી એના કાનના કીકા ખરી પડ્યા !

આવાં ગરીબ કુટુંબ માટે એક કામ એવું હતું કે જેથી કુટુંબની આવક વધે. અને તે, બૈરાં વગરના જે કાંઈ હોય તેમની એક બેની વીંછી બાંધવી. એવા એકલ કારીગરો એક નાની ચોરડી રાખી સાથે બેપાંચ રહેતા હોય છે. રસોઈ કરવાનો વખત મળે નહિ અને વંશીનો ખોરાક ફાવે નહિ, એટલે આવાં કુટુંબમાં મહિનો બાંધી એ જમી લેતા હોય છે. કાંઈ કાંઈ તો કુટુંબની જેમ સાથે પણ રહેતા હોય છે. સવિતા રહેતી એ ઘરમાં, નીચેના માળમાં, કેશવલાલ રહેતા હતા, તેમને ઘેર પરસોત્તમ એ રીતે જ બેગો રહેતા હતા. કેશવલાલ કાપડખાતામાં, ઘોચેલું કાપડવાળવાના કામમાં હતા. બાવીસ રૂપિયા પગાર હતા. ચાર છોકરાં હતાં. એટલી ટૂંકી આવકમાં પૂરું પણ શી રીતે થાય ? એટલે પહેલેથી એ આમ એકા કને વીંછી તરીકે જમાડતો. છેલ્લા વરસથી કામમનો પરસોત્તમ મળી જવાથી એને એકલાને બેગો રાખ્યો હતો.

એટલે આ રીતે સવિતા એક બે જણની રસોઈ કરીને કુટુંબને જીવોગી થઈ શકે તેમ હતી. પરંતુ ન્યાં ન્યાં આવી વીંછીઓ ચાલતી ત્યાં ત્યાં સારી ખોટી વાતો ચાલતી. એ સાચું હોય કે ખોટું, પણ દેડી વાતો કરતા અને એવી વાતોનું નામત્ર અનવા સવિતા તંબાર ન હતી. વળી આ ઘરમાં આવ્યા પછી પાર્વતી

અને પરસોત્તમ વચ્ચેના સંબંધ એટલો ઉધાડે ઊગે એણે જોયો હતો કે કોઈને એવી રીતે વીણી બાંધી જમાડવા એ તૈયાર ન થાય. કેશવલાલની નોકરી રાતપાળીની હતી. પરસોત્તમની દિવસની. એટલે એ રીતે પણ બંનેને એકાંત પૂરતું મળતું હતું. લાજશરમ નેવે મૂકી હોય તેમ બંને સાથે સિનેમા જોવા જતાં. આખા સરસપુરમાં એ બંને સંબંધ જાણીતો હતો. સર્વિતા વિશેષમાં એ બધો તમાસો સગી આંખે જોતી હતી.

એનું પોતાનું ચાલણું હોત, જો બીજું ઘર બાડે મળે તેમ હોત તો, એણે ઘર પણ બદલી નાખ્યું હોત. પરંતુ એમની શાખ એવી હતી કે કોઈ ઘર આપે નહિ. આ ધરધણીએ આખું ત્યારેય લોકો તો વાતો કરતા હતા કે એની દાનત કાળી હતી. કારણમાં, એ પોતે ખરાબ ધંધા કરતો એ એક, અને જે બીજાનું ધરબાકું ધાલવાને કારણે ખાલી કરે છે તે જાણ્યા છતાં પોતાનું ધર બાડે આપતો હતો. એ પોતે પાસેની મોટી વાસણુ શેરીમાં પોતાના બીજા ઘરમાં રહેતો હતો. એટલે એની ચાલચલગત જાણ્યા છતાં સર્વિતા આ ઘરમાં રહેવા આવી હતી. જો એ પોતે આ ઘરમાં રહેતો હોત તો સર્વિતા કબૂલ થઈ ન હોત. વળી બીજું કોઈ ઘર આપવા તૈયાર પણ ન હતું એટલે ઉપાય પણ શો ?

આમ સર્વિતા અંદરથી તો બળી રહી હતી, છતાં બળતામાં લી રહે તેમ પાર્વતી એને સલાહ આપતી: ' બેન ! મોટા લોકોની જેમ આપણે રસોઈપાણી કરીને બેસી રહીએ તેથી આપણો દલાડો ન જાય. '

સર્વિતા ન છૂટકે જ પાર્વતી નેડે પ્રસંગ પાડતી. પરંતુ એક ઘરમાં રહ્યાં એટલે સાવ અતડું રહે કેમ પાડવે ? વળી મેળ રાખવામાં સર્વિતા એનાથી બીતી એ પણ કારણ હતું—જાતની એ

નખળી એટલે જો એની સાથે મેળ ન રાખે તો ખોટી વાતો કરે. લોકો સાચજૂઠું જોવા નથી એકા હોતા, ખરાબ વાત વહેલી માની લે છે. એટલે બીને સવિતા પાર્વતી સાથે પાડોસી તરોક્કો થોડો સંબંધ રાખતી. અને એ દાવે પાર્વતી એના આગળ લાગ જોઈને વાત પણ કરતી.

સવિતા કહેતી: ‘હું ય જોન સમજું છું. પણ આપણે બેરાં માણસ શું કામ કરીએ ?’

પાર્વતી પોતાનો અનુભવ કહેતી: ‘જોન, હું ય પેહેલાં અમદાવાદ આવી ત્યારે મૂઝતી. આપણે ઉજાગિયાત રહ્યાં એટલે બેરાં માણસથી બહાર મજૂરીએ જવાય નહિ. અને એક જીવના ટૂંકા પગારમાં પૂરું ન થાય. પછી આ કામ...’ પોતાની ભેગા છૂટક જમાડવાના કામનો ઉલ્લેખ કરી એણે કહ્યું: ‘એ એક જ કામ આપણાથી થાય એવું છે. રસોઈ તો આમ કરવાની હોય, એટલે જો માણસની વધારે.’

જાણે એ વાતમાં સાચે જ પોતાને રસ હોય તેમ સવિતાએ વચ્ચે જ કહ્યું: ‘એ તો હું ય સમજું છું, જોન ! પણ ધરનાં ધરનાં હોઈએ તે વાત જુદી, ધરમાં જો હોય તેનાથી પેટ ભરીએ. કોઈ દહાડો ના હોય તો પણ આપણું મન જાણે. પણ પારકા પૈસા આપીને જમે એટલે.....’

પાર્વતીએ એને વચ્ચે રોકી કહ્યું: ‘પછી ધરમાં ના હોય તેવું અનવું નથી. એની આવકમાંથી અનાજ વગર બીજું લાગીએ શું કામ ? અને ખાવાનું તો દેહને એ દેવને. એને પહેલેથી સ્મરત કરીએ કે અમે ખાઈએ તે તારે ખાવું પડશે. આપણા પેટમાં પાષ ન હોવું જોઈએ. ભાણા આંતરો કરીએ તો ભગવાનનાં ગુનેગાર બાકી વીશીનો હજાર જીવડાંવાળો ખોરાક કરતાં આપણો સૂક્ષ્મ રોટલો હજાર દરજ્જે સારો.’

વાત લ'આવતાં તો લ'આતી પણ પછી શો જવામ દેવો તે સમજ ન પડતાં સવિતા મૂંઝી રહેતી.

આગળ માર્ગ સુઝાડતાં પાર્વતી કહેતી: 'સર સરમાં એ તો આપણને કોઈ દિવસ ન કરેલું એટલે અતડું લાગે છે. બાકી પછી તો આપણને પસ્તાવો થાય છે કે આટલા દહાડા નાહક થું કામ દુઃખ ભોગવ્યું ?'

સવિતાની જીભ જ સિવાઈ ગઈ હતી. મનમાં પસ્તાતી કે મેં મુઠ્ઠાએ વળી આ વાત ક્યાં આટલી લ'આવી ?

એને મૌન રહેલી જોઈ, જાણે એ વાત એણે સ્વીકારી હોય તેમ માની લેઈ પાર્વતી આગળ ચલાવતી: 'એમ હોય તો હું બે કાકને એ વાત કરી મુકું.'

'ના, ના,' જાણે ગભરાઈ બિડી હોય તેમ સવિતા જોસમાં ને જોસમાં બોલી બિડી.

'કેમ ?'

સવિતાએ વાતને વધુ મૂંઝવી: 'એમને એ ન ગમે.'

પાર્વતી હસીને બોલી: 'આદમીને ન ગમતું ગમ્યાડું એ આપણી આવડતની વાત છે.'

'પણ એમનો સ્વભાવ.....'

'સ્વભાવ તો બધા આદમીનો સરખો હોય છે. અપારે એ છે તે પણ, અત્યારે આવા નરમ દેખાય છે. બાકી પહેલાં તેં જોયા હોય તો અ'આરામનો સ્વભાવ તો સો દરજ્જે સારો.'

'હરો.' મોં ઉપર કોઈ જાતના તિરસ્કારનો ભાવ વર્તાયા હોવા વગર સવિતાએ કહ્યું: 'પણ મારામાં એવી આવડત નથી.'

‘બહી બોન !’ પાર્વતીએ ગુરુગમ આપતાં કહ્યું: ‘આવડત તે કંઈ માણસમાં અદરથી નથી આવતી. હું પણ પહેલાં તારા કરતાં વધારે નરમ સ્વભાવની હતી. દુઃખની મારી છાની છાની રડ્યા કરતી. પણ ધીમે ધીમે.....’

સવિતાને વળી શું બોલવું તેની સૂઝ ન પડી.

પાર્વતી મનમાં એવું અનુમાન કરતી હતી કે સવિતાને એ અમે તો છે, પરંતુ સંક્રાંત્ય દૂર થયો નથી એટલું જ. એટલે આ કામમાં પાવરધી થયેલી એ તો એમ જ મનથી માનતી હતી કે સંક્રાંત્ય પોતે ધીમે ધીમે ઠાઠી નાખશે. એણે જણાવ્યું: ‘જો તારી કંઈ હોય તો લે ને અંબારામને હું સમજાવું.’

સવિતા પાર્વતીથી ખીતી હતી. એને ખીક હતી કે જો પોતે ના પાડશે તો એ એવો અર્થ કરશે કે પોતાનું (પાર્વતીનું) એ કામ એને ગમતું નથી. એટલે વધારે ગુંચાતાં એ બોલી: ‘બોન ! તમે વાત ના કરશો. એ માને એવા નથી. બલકા મારા ઉપર ખીજશે. માનશે કે મેં તમારી પાસે કહેવડાવ્યું હશે.’

સવિતાના બોળપણ ઉપર હસી પડતાં પાર્વતીએ કહ્યું: ‘બહી-બોળી બોન ! કહેરમાં આટલા વરસથી રહે છે પણ તને હજુ આલાકીથી ધણી પાસેથી કેમ કામ કઢાવી લેવું એ પણ આવડ્યું નથી. હું કંઈ તારા જેવી કાચી નથી કે એમ અંબારામને સીધી વાત કરું. કાચ જોઈને જ કરું કે એમને વાતની સહેજ પણ ગંધ ન આવે.’

સવિતા હવે શું બોલે ? હા કહે છે તો પણ ભોગ છે, ના કહે છે તો પણ ભોગ છે ! એ મુગી જ રહી.

પાર્વતીએ ધીમે ધીમે એમની સાથે વધુ પરિચય કેળવવા

માંડ્યો. કાઈ ખાવાની ચીજ આણી હોય તો છોકસને આપે. કથું ખરીદવું હોય તો સાવતાને સાથે લેઈ જાય. બહાનું કાઢી સ્વિકાર મોટે ભાગે તો છટકી જતી. પરંતુ કાષ્ટ કાઈ વખત એને સાથે જવું પડતું. બજારમાં એ ચાલતી હોય તો પણ એ ગાભરી ગાભરી રહેતી. એને થતું કે એની ચોમેર લોકોની નજર મંડાઈ રહી હતી. લોકો આંગળીઓ કરતા હશે કે પાર્વતીની જોડે ફરનાર બાઈ પણ એના જેવી જ હશે.

પાર્વતીએ પરસોત્તમને પણ ફૂંક મારી હોય તેમ એણે અંબારામને ૨૦-૨૫ રૂપિયા હાથઉઝીના આપ્યા હતા. પરસોત્તમ જાળખાતામાં હતો. હોશિયાર કારીગર હતો. એ સાંચા એ ચલાવતો. અને બીજા એ, સાથે એક શિખાઉ છોકરા રાખીને ચલાવતો. અને છોકરાને મહિનામાં ફક્ત દસ રૂપિયા આપવાના એટલે એ જોડના પગાર એને નહિ નહિ તોય ૬૦-૭૦ ની વચ્ચે પડતો. જાતે એણે હતો છતાં એ બધી રકમ ખર્ચાઈ જતી. થોડા ખિસ્સામાં પડ્યા હોય તો દિલનો લહેરો હતો. એટલે હાથઉઝીના આપતો. અને એ પાંછા ફર્યો કે નહિ, એની ઝાઝી પરવા પણ કરતો નહિ. એટલે અંબારામ પહેલાં જેટલો પાર્વતીથી અતડો રહેતો તેટલો હવે રહી શકતો નહિ.

ઘરમાં પેસતાં પહેલાં પાર્વતી ‘કેમ છો?’ એમ પૂછતી ત્યારે એ સાંભળ્યું ન સાંભળ્યું કરીને દાદર ચડી જતો. પરંતુ હવે તો એવા પ્રશ્નના જવાબમાં એમો રહીને વાત કરતો.

પાર્વતી પણ ‘એસોને ત્યારે. મારીબોન કંઈ સ્થિતિમાં નથી.’ એમ લાડ કરી અંબારામને બેસાડતી. પરસોત્તમ કે કેશવશાસ્ત્રી બેમાંથી કાઈ ઘેરે તે હોય જ એટલે વાતચીતમાં પાર્વતી એમને પોતાના પક્ષે ટેકા પુરાવતી. અને એ બધી આડીઅવળી ચર્ચાઓને

અતે, ધરખર્ચમાં રાહત તરફે કાઈની વીચી બાંધવાની વાત
પણ એણે આડકતરી રીતે ચર્ચા લીધી હતી.

અંબારામ એથી આર્થિક રીતે મદદ ન થાય તેમ તો કહી
શકે તેમ ન હતો. પાર્વતીની રૂબરૂ એમ પણ કહેવાય તેવું ન હતું
કે એ બધા ધંધામાં ગોટાળો થાય છે. એટલે જોળ જોળ એણે
કહ્યું: ‘એ બધું હું સમજું છું, પાર્વતીબેન ! પણ બધાં માણસના
પેટમાં આપણે ઓછા પેસી નીકળ્યા છીએ ? કાઈ કેવો હોય, કાઈ
કેવો નહિ.’

‘અભણ્યાને શું કરવા રાખીએ ? ખાતરીવાળો ધંધો
ન કરીએ.’

‘ખરું પણ...’ આમળ જવાબ ન સૂઝતો હોય તેમ અંબા-
રામ બોલી ખંજેરવા લાગ્યો.

પાર્વતી વધુ ખાતરીનો રસ્તો બતાવતાં બોલી: ‘એમ હોય
તો ખાતરીનો માણસ રાખો. અને તે એવો કે જમરા પૂરતો જ
આવે.’

‘ખરું.....’ અંબારામને પેટમાં ડૂમો ભરાયો હોય અને ન
બોલાવું હોય તેમ એટલે જ એ અટકી જતો.

‘ને પછી તો ભઈ !’ પાર્વતીએ અંબારામના પુરુષ માંમેસને
પારખીને ધા કપો: ‘આપણામાં આપણાપણું હોય તો ખરાબ માણ-
સનું થ કશું ચાલતું નથી.’

અંબારામથી એનો વિરોધ થાય એવો ન હતો. વળી એને
ધણીપણાનું એટલું અભિમાન હતું કે એ શાંત પણ રહી શકે તેમ
ન હતો. એ બોલી બહુયો: ‘પાર્વતીબેન ! મારી આંખમાં કાંઈ
ધૂળ નાખી જાય ત્યારે તો થઈ રહ્યું.’

પાર્વતીને મોઢે ત્યાવી રહ્યું હતું કે, ‘એ બધી પ્રસંગ ન આવે ત્યાં સુધીની વાતો છે. બાકી ધૂળ પડવા માંડે છે ત્યારે માણસ મોઢે ભાગે તો આંખો મીચી જ દે છે.’ પરંતુ એથી બિલકુલ કહેતાં એણે જણાવ્યું: ‘તમે તો ઠીક પશુ.....’

‘ઠીક થું, પાર્વતીબેન, એવો પ્રસંગ આવે તો માણસનું ખૂન કરતાં પાછો ન પડું.’

પાર્વતી મનમાં હસી—એના પોતાના શરીરમાં તો ખૂન રહ્યું નથી અને મિળજ કેટલો છે? પરંતુ જવાબ આપ્યો: ‘એ તો હું જ માનું છું કે, તમે ન વેઠો. પણ સવિતાબેન જેવા સ્વભાવની બાઈ હોય એટલે શંકા લાવવાનું કારણ પણ નહિ.’

પોતાની પત્નીનાં આ જાતનાં વખાણુ એ દરેક પતિ માટે મૌરવનો વિષય છે. મૂળા રહી એનો અંબારામે સ્વીકાર કરી લીધો.

સાથે સાથે પોતાની વાત પણ સ્વીકારી લીધી હોય તેમ પાર્વતીએ પૂછ્યું: ‘તો મારી વાત ગળે ઊતરી ને?’

હા કે ના કળાય નહિ તેવો ‘જોષ્ઠ્યું’ જવાબ અંબારામે આપ્યો એટલે પાર્વતીએ પોતાનો વિજય માની લીધો.

અંબારામ આજે પંદર દિવસથી બિમાર હતો. ઘરમાં અનાજ ન હતું. એને રાંધવા કાલસા પણ ન હતા. ધરભાડું પણ ચાર માસનું ચડ્યું હતું. ધર્મોદા દવાખાનેથી દવા લાવતાં બિમારો કંઈ હકતી ન હતી. ઉપરથી દસ દિવસની ચાલુ પગારે રળ આપવાની શેઠે ઉદારતા બતાવ્યા પછી હવે બિનપગારે રળ ચાલતી હતી.

આ તકનો લાભ લેઈને પાર્વતીએ વીંશી બાંધવાની એક દર-ખાસ્ત રજૂ કરી. નારણ મુકાદમની પત્ની ગયે મહિને ગુજરી ગઈ હતી. એ બાળકો દેશમાં આ પાસે મૂકી દીધાં હતાં. બીજું એટું

કરવાની ત્રેસડમાં હતો. પરંતુ બેરું કંઈ રસ્તામાં પડ્યું ન હતું કે એ ઝડ મળી જાય વળી પડેથી હાથે રમેઈ કરેલી નહિ એટલે ફાવતું નહિ. મહિનો વીસીમાં જમી એવું પણ ફાવ્યું નહિ. કાઈ સારું ઘર મળે તો એ વીસી આંચાનું શોધતો હતો. પાર્વતીનું આલ્યું હોત તો એણે એની વીસી આંચી હોત. પરંતુ પરસોત્તમ અને નારણ એ બંને મુકાદમનો જગાના હરીફ હતા. બંને હોશિયાર કારીગરો. નારણ એ જગા મેળવી શક્યો અને પરસોત્તમ કારીગર જ રહ્યો. બંને હરીફ માણસોને ભેગા કરી શકાય એવી સ્થિતિ ન હતી. વળી પરસોત્તમ કાયમનો હતો અને તે કામચલાઉ હતો. એટલે એને રાખવામાં પાર્વતીને કાઈ રીતે લાભ ન હતો. બાકી એ પણ ફંદામાં ફમાય તેજો હતો. પગાર પણ એને સો જેટલો મળતો એટલે એના તરફનું મનતર પણ સારું મળે એવું હતું. એની દરખાસ્ત અંબારામ આગળ મૂકવામાં પાર્વતીની ઝાંટે એ પણ કામના ખરો કે, સવિતા મરિખમાં પોતાના જેવી પાવરધી થઈ જાય, જુવાન તો પોતાના કરતાં હતી જ, અને પરસોત્તમને એ ઝૂંટરી ન જાય માટે નારણ ત્યાં રહ્યો હોય એટલે એ રોતે સવિતાને એ (પરસોત્તમ) વિરાધી નજરે જોતો થઈ જાય !

અંબારામ નારણ મુકાદમની આગ્રહવચન નહોતો. જણ્યો એમ નહિ, પરંતુ આજે એ ચિમાર પડ્યો હતો. વગર પગારે રજા ભોગવતો હતો. એ મેર બૂખમરો પ્રવર્તી રહ્યા હતા ત્યાં એને બધી વાતની ચીકણાઈ કરવાનો અવસર ન હતો. વળી એ કાયમનો પણ ન હતો. મહિને બે મહિને એ બેરું કરે એટલે છૂટી જવાનો હતો. એ બધી રોતે વિચાર કરીને અંબારામને પાર્વતીની એ દરખાસ્ત તદ્દર્કાલેક સ્વીકારી લેવામાં વાંધો ન લાગ્યો.

પાર્વતીની રૂબરૂમાં સવિતા કંઈ ન બોલી. બીજા કામમાં હોવાનો ડોળ કરી એ અંદરના ખંડમાં ઢાંકાદૂમાં કરતી હતી. પાર્વતી એમ તો પહોંચેલ હતી એટલે સવિતાની વૃત્તિ જાણતી. પરંતુ તરતાં ન જાણનાર જેમ ઊંડા પાણીમાં પડવાની આનાકાની કરે, છતાં એને પરાણે ધક્કો મારીને કાષ્ટ અંદર ધસડે તેમ પાર્વતી સવિતાને એ ધંધામાં ધસડવા માગતી હતી. કારણમાં એ પાડોસણ હતી એ જ ગુનો.

અંબારામે સવિતાને એ વાતમાં સંમત કરવા અંદરથી બોલાવી ત્યારે જાણી જોઇને પાર્વતી નીચે પોતાના ધરમાં ચાલી ગઈ.

સવિતા ક્યારની મનમાં ને મનમાં બળી રહી હતી. એણે એકાંત મળતાં વિરોધ કર્યો: 'એવા માણસને હું મારા ધરમાં પેસવા દેવાની નથી.'

જાણે પોતે કંઈ ન જાણતો હોય તેમ અંબારામે પૂછ્યું: 'એ કેવા માણસ છે ?'

સવિતાએ કહ્યું: 'તમે જાણો.'

'હું કશું જાણતો નથી.'

'કેમ નથી જાણતા ? તમે જ એની ના સંજગાય તેરી વાતો કરતા હતા.'

'એ ગમે તેવો હોય તેની આપણે શો પંચાત ? આપણે આપણી જાતે ચોખ્ખાં હોષ્ટએ એટલે કાષ્ટથી બીચારી શી જરૂર છે ?'

એ વાત આગળ ચાલે ત્યાં ગોવિંદ ધર પૂછા પૂછતો આવી પહોંચ્યો. પાર્વતીએ નીચેથી જૂમ પાડી: 'સવિતાબેન ! કાષ્ટ મહેમાન આવ્યું.'

આં ખમાં આંસુ હતાં તે ઝટપટ લૂછી નાખી, બારીએથી ડોકું કરતાં સવિતાએ કહ્યું: 'કાણુ હશે ?'

'એ તો હું ગોવિંદ.' એમ એના પ્રત્યુત્તરમાં ગોવિંદ કહે તે પહેલાં સવિતા હરખાઈ જતાં બોલી: 'કાણુ ગોવિંદ ! આવ અર્ધ આવ.'

ઘાદર ચડી ગોવિંદ ઉપર આવ્યો. ત્યારે હૈયાનું હેત વ્યક્ત કરતાં સવિતાએ કહ્યું: 'કંઈ બહુ દહાડે આજે બોનને ઘેર બૂલો પડ્યો.'

ફાટેલા કંતાનનો કાયળો આસન તરીકે ખેસવા આપી સવિતા પાણીનો લોટો લેવા અંદરના ખંડમાં ગઈ. ગોવિંદ ડહાઈ ગયો હોય તેમ એક અક્ષર બોલી ન શક્યો. ચોમેર જોઈ રહ્યો. નીચે ફાટેલી તૂટેલી ગોદડીમાં અંખારામ સૂતા હતા. તેમની સામે નજર કરતાં એને કંપારી આવી. સાવ હાડકાંને માળો છે ! બે બાળકો બહાર રમવા ગયાં હતાં. નાની છોડી ધોડિયામાં બિધી ગઈ હતી.

'સવિતા પાણીનો લોટો અને તૂટેલા કાનાવાળો ખાલો લેઈને બહાર આવી. ગોવિંદના હૈયામાં ચિરાડો પડ્યો. પોતાના કરતાં ખાંચ વધે મોટી સવિતા એને એની મા જેવી ધરડી દેખાઈ. મળમળ થઈ જતાં ગોવિંદે ખબર પૂછી: 'કેમ બેન, શરીર સાવ આવું થઈ ગયું છે ?'

સવિતાએ અંબારામ તરફ આંગળી કરી, ગોવિંદનો સવાલ ઉઠાવી દેતાં કહ્યું: ‘ પંદર દિવસથી માંદા છે. ’ અને એ દુઃખે એનું હૈયું ભરાઈ આવ્યું હોય તેમ આંખમાં પાણી ચમકી ગયું.

અંબારામ તરફ નજર કરતાં ગોવિંદ બોલ્યો: ‘ શરીર તો લાંબી બિમારી હોય તેવું લાગે છે. ’ અને એણે અંબારામને ઉદ્દેશીને પૂછ્યું: ‘ શું થયું છે ? ’

અંબારામ ગોવિંદને આજ પ્રથમ જોતો હતો. એટલે એ કાણુ છે, એ જાણવા એણે સવિતા સામે નજર માંડી. સવિતા એ આંખોનો ભાવ સમજી જતાં બોલી: ‘ મોહનપરાના છે. મામાને અને એમને ધર જેવું છે. મામાએ કાગળમાં લખ્યું હતું ને કે ગોવિંદ ત્યાં જાણવા આવ્યો છે તે આજ. ’

અંબારામ એ કાગળની વાત તો જૂઠી ગયો હતો. અને જાણુ બાપ-બહેનથી વાત કરતાં હતાં એટલે એણે ધાર્યું હતું કે એ સવિતાના પિયરનો હશે. પરંતુ શિવશંકરની વાત આવતાં એને એમનો કામળ યાદ આવ્યો. શિવશંકર પ્રત્યે એને પહેલેથી પૂર્વગ્રહ હતો. એટલે માંદગીને લીધે સ્વભાવ કરતાં વધુ બિમાર જતાં એ બોલ્યો: ‘ તે બોનને સંદેશ કરવા આવ્યા હશે નહિ ? ’

ગોવિંદે કહ્યું: ‘ હા. ’

અંબારામે બેઠા થતાં કહ્યું: ‘ અસ ! શિવશંકરને કાગળમાં કે સંદેશમાં કહેવાનું શું છે ? મારી બાણીને અહીં મહિનો માસ મોકલી દો. એનું શરીર ખગડી ગયું છે તે જરા હવાપાણીથી સારી થાય. એમને બાણીની સગાઈ છે, બીજો મરે કે જીવે એની એમને પડી નથી. ’

ગોવિંદે ધીમેથી કહ્યું: ‘ તમે બિમાર છો એની એમને ખબર નથી. ’

સવિતાએ કહ્યું : ' મેં કાગળ લખ્યો છે. '

ગોવિંદ : ' હમણાં લખ્યો હશે. '

' ગયે અઠવાડિયે. '

' જવાબ આવ્યો ? '

' હા. તેમાં જ તું અહીં આવ્યો છે તેમ લખ્યું હતું. '

પોતાની લાચારી જતાવતાં ગોવિંદે કહ્યું : ' હું પારકાને આધીન હું એટલે મને અહીં આવતાં મોકું થયું. '

કુતૂહલ ખાતર અંબારામે પૂછ્યું : ' ક્યાં રહો છો ? '

' એલીસબીજ. '

' ઘર રાખીને ? '

' ના. કાઠને ઘેર. '

' તમે તો બાણવા આવ્યા છો ને ? '

' હા. પણ સાથે જોને ઘેર રહું છું તેમને ઘેર જમવા પેટ-શી પેટ-ઘરકામ કરું છું. '

સવિતાએ આશ્ચર્ય પામતાં પૂછ્યું : ' ઘરકામ ! વાસણુ માંજવાં કપડાં ધોવાં એવું ? '

' એમાં શરમ શી બહેન ! કાઠની દયા માગી લાચારી સાથે જીવવું તેના કરતાં કામ કરવામાં નાનમ શી ? '

' મામાએ તો એવું કાગળમાં કંઈ લખ્યું ન હતું. '

' મેં ઘેર એવી કાઠને વાત કરી નથી. '

' બાકી દાદા આવવા જ ન દે ને ? '

' એ બધી આપણી ખોટી લાગણીઓ છે. ગરીબાઈથી માણસે ગજારાવું ન જોઈએ. ઠાક કામ કરતાં શરમાવું જોઈએ. '

અંબારામને આ બોધ માફક આવી ગયો હોય તેમ એ ક્ષાંત પડતાં બોલ્યો: ‘બર્ષ ! એ વાત આ તમારી બોનને સમજાવો. હમણાં અમે એ જ વાત કરતાં હતાં.’

વીશ્વી બાંધવાની અંબારામની વાત સાંભળી ગોવિંદે સવિતાને કપકો આપતાં કહ્યું: ‘બેન ! આમાં શરમ શાની ? કુટુંબને એથી મદદ થતી હોય તો એક શું, હું તો એ મતનો કે પાંચ માણસને પણ જમાડવા. આપણે ગરીબ માણસો : દુઃખી થઈએ છીએ તેનું એ જ કારણ છે. પુરુષ એકલો કમાય, આવક ટૂંકી હોય અને ઘરમાં માણસ વધારે હોય એટલે ભૂખમરો ભોગવવો પડે.’

સવિતાએ નીચું મોં રાખી, મનની મૂંઝવણ મનમાં સમાવતાં કહ્યું: ‘એ બધું હું નથી સમજતી એમ નહિ બર્ષ. પણ...’ એ આગળ શું બોલે !

‘તો બોટી શરમ છાડો.’

અંબારામ: ‘મારું પણ એ જ કહેવું છે.’

ગોવિંદ બીજા પક્ષે વાત કરતાં બોલ્યો: ‘મારું ગળે બિતરે તો હું તમને પણ એ વાત કહેવા મારું છું.’

‘શી ?’

‘તમારે સાજ થવું હોય તો મહિનો દહાડો ગામડે જવ.’

ગામમાં ધર ન હતું અને સીમમાં ખેતર ન હતું એટલે નિસાસો નાખતાં અંબારામે કહ્યું: ‘હવે તો જઈ રહ્યા. છાણનો કીડો છાણમાં જ મરે !’

ગોવિંદ સમજ્યો કે અંબારામ માંદગીથી નિરાશ થઈને એમ બોલે છે. એણે કહ્યું: ‘નિરાશ થવાનું કંઈ કારણ નથી. ગામડાનાં ચોખ્ખાં હવાપાણીથી તમને દવા વગર આરામ થઈ જશે. શિવ-

જાંકર ઠાકાએ ખાસ આગ્રહ કરીને મને કહ્યું છે કે અંબારામભાઈ પણ આવે તેવું સમજાવજો.’

મૂળ વેર તાણું કરતાં અંબારામે કહ્યું: ‘આ ભાવે તો હું સમજી રહ્યો.’

અંબારામ મોહનપરામાં કાંઈ દિવસ નહોતો આવ્યો, એનું કારણ પણ ગોવિંદ જાણતો હતો. એણે એનો ઉલ્લેખ ન કરતાં કહ્યું: ‘તમે તો સમજી છો. સગાસગામાં એવી વાતોમાં આટલું બધું ઝેર ન રખાય. મને તેમ કરશો પણ કંઈ સાત પેઢીનો સંબંધ મટી જવાનો છે ?’

ગોવિંદની આટલી વાતથી એની સુખકાન્તિથી, એની સાદી સુખડતાથી અંબારામ ઉપર એટલી સારી છાપ ન પડી હોત તો આ પ્રશ્ન આવતાં એ ખિન્ન બેઠ્યો હોત. સવિતા પણ મનમાં ફફડતી હતી કે ગોવિંદ આ વાત ન લખાવે તો સારું. એણે એ અંગે ધીમે રહીને એનો ઈસારો પણ કર્યો. પરંતુ અંબારામને ન ઓળખતો એ એમાં કશું પામી ન શક્યો.

અંબારામે ધીમેથી કહ્યું: ‘ભઈ ! તમને વીસ થયાં હશે તો મને ચાલીસ થયાં છે. સાત પેઢીનો સંબંધ નથી તૂટતો એ માટે તો હું ધરમાંથી બધાને જવાની છૂટ આપું છું. બાકી મનની વાત તો જાણો છો ને ? તૂટ્યાં મોતી અને ફૂટ્યાં મન કદી સંધાતાં નથી.’

સવિતા પતિની મીઠી બાણ અને ડહાંપણની વાત સાંભળતાં નવાઈ પામી. આ પ્રશ્ન વખતે આવી ઠાવકામથી એમણે કદી વાત નહોતી કરી. એ મનમાં હરખાઈ. ગોવિંદને કડવો અનુભવ નહિ કરવો પડે તે માટે.

ગોવિંદે કહ્યું: ‘તમે સમજી છો, મારા તો મુરબી છો,

એટલે વધારે શું કહું ? પણ બૂલવા જેવી વાતો આપણે બૂલી જઈએ તો જ જીવનમાં સુખ મળે. ’

અંબારામે હસીને કહ્યું: ‘ભઈ ! હું તમારા જેટલું બણેયો નથી એટલે કશું બુલાતું નથી. ’

‘બણ્યા બહેનથી, પણ દુનિયાના અનુભવે ગણ્યા તો હશે ને ?’

‘તમે ભઈ શું બણ્યો છો ?’ ગોવિંદ ઉપર ખુશ થયો હોય તેમ મોં ઉપર ભાવ વ્યક્ત કરતાં અંબારામે પૂછ્યું.

‘કેમ એ પૂછવું પડ્યું ?’

‘વકીલનું બણ્યતા હો તેવું લાગે છે. ’

સવિતા ગોવિંદનાં વખાણ કરતાં બોલી: ‘ગોવિંદ તો નાનપણથી બણવામાં હોશિયાર. અમારે ત્યાં એક નાગર માસ્તર હતા એની છોડીને પહેલો તંજર અપાવવા માસ્તર મરી રીટયા પણ ગોવિંદે...’

ગોવિંદે એ વાત નીકળતાં કહ્યું: ‘સુશીલા પણ કોલેજમાં મારી સાથે જ છે. ’

‘એ છોડી હજી બણે છે ?’

‘એ વરસથી તો એણે મૂકી દીધેલું. નડિયાદમાં રહે એટલે સુજરાતી ચાર બણીને એ અગ્રિયમાં મથેલી. એટલે મારી આગળ બે વર્ષે મોટાક પાસ થયેલી. તે આ સાલ ફરી બણ્યા બેડી. ’

‘હજી એ પરણી નથી ?’

‘પરણી માટે તો બણ્યા બેસવું પડ્યું. ’

અંબારામને વળી આ સાવ વિચિત્ર લાગ્યું. પૂછ્યું: ‘એ કેવું ? પરણે એટલે બણવાનું બંધ કરે એને બહે...’

‘નડિયાદમાં કોલેજ નહિ એટલે આગળ નહિ મથેલી. આ

૧૯૨ કળિયુગ

કોનાળામાં એ અમદાવાદમાં પરણી. એના પતિ અમારી કોલેજમાં પ્રોફેસર છે. પરણતા પહેલાં એમણે એની સાથે શરત મૂકી કે તારે. ખી. એ. સુધી બચવું પડશે.’

અંબારામ બોલ્યો: ‘મોટા લોકોની મોટી વાતો. કળિયુગમાં અહીં બને તે ઓછું. બાકી મેટ્રિક એ બૈરા માણસને ઓછું કહેતાય ?’

સવિતા બોલી: ‘બણવામાં સુશીલા પાંજી પડે એવી નથી.’

‘એનું નામ હવે એના પતિએ સુસ્મિતા પાડ્યું છે.’

સવિતા: ‘એ તો બધું, મને બોલતાં ના આવડે. એ મળે તો કે’ળે કે સવિતાએ તને ખબર પૂછી છે.’

‘કોલેજમાં અમે રોજ મળવાનાં.’

‘હવે તો ખાસ્સી મોટી જોઈ હશે ?’

‘વરસ થાય એટલે કાંઈ કંઈ નાનું રહે છે ? જોને તું તો અમારા બધા કરતાં કેટલી મોટી-ધરડી-થઈ ગઈ ?’

‘તું ય ત્યારે આખો આદમી ક્યાં નથી થઈ ગયો ?’

અંબારામ ગોવિંદથી આકર્ષતાં જતાં હોય તેમ એનામાં રસ થતાં બોલ્યા: ‘તે તમે રહો છો એ તો કાંઈ મોટા રોડ હશે ને ?’

‘સવિતા ! સવિતા ! એ તો કહેવાનું બૂલી ગયો. જખમી અમમત થઈ છે.’

‘શી ?’

‘હું નાનપણમાં બોવાઈ ને જે સાહેબને ઘેર આવ્યો હતો ને’ તેમને ઘેર જ રહું છું.’

‘શું કહે છે ?’

‘કદ્યું ન હોય તેવું છે ને ?’

અંબારામને સવિતાએ દૂધમાં સમજ પાડી, કહ્યું: 'તારા ઉપર ખુશી ખુશી થઇ ગયાં હશે.'

'હું એ જ ગોવિંદ છું એની એમને ખબર નથી.'

'તે બધું કહ્યું હશે એટલે તો.....'

'મેં વાત જ નથી કરી.'

'ખીજે કાઠ છોકરો એમણે તો દત્તક લીધા હશે ને ?'

'ના. તે પછી એમને ત્યાં એક છોકરી જન્મી.'

'હાલ છે ?'

'હા. પંદર વર્ષની છે. મેદિકમાં બણે છે. રાધા એનું નામ.'

સવિતા એ પ્રસંગને મનમાં વાગોળતી બોલી: 'બઈ ! તું એ ખૂની વાત એમને કરને. તારી પાસેથી એ ઘરકામ નહિ કરાવે. એમનેય થશે કે જે છોકરો એક દહાડો આ બંગલાનો માર્લિક ગયાનો હતો તેની પાસે આવું કામ.....'

'તે કારણે જ હું નથી કહેતો.'

'એ કેવું ?'

'એ તો એમની દયા જામત કરીને જીવવા જેવું કહેવાય. હું તો સ્વામ્યથી જીવવા માગું છું. કામ તો હું ઘેર ક્યાં નહોતો કરતો ?'

સવિતા ગોવિંદને નાનપણથી ઓળખતી હતી. જે વાત એ કહેતો એ ચકતો નહિ. એની બણી વાતો ખીજાંના કરતાં ઊલટી ચામતી કે સમજતી નહિ. એ પ્રમાણે એની આ વાત પણ સવિ-
દાને વિચિત્ર લાગી. છતાં એ અંગે કશો વાતવિવાદ ન કરતાં એણે કહ્યું: 'સારું બઈ. તું હોશિયાર છે એટલે તને સહે તેમ કર.'

બહાર રમવા ગયેલા બે છોકરાઓ આવી પહોંચ્યા. સવિતાએ કહ્યું: ‘ઓળખો છો આ મામા ને ?’

બંને બાળકો ઉજળાં કપડાં પહેરેલા, આ લતામાં ને તેમાં ય પોતાને ઘેર તો ન જોયેલા એવા સુધડ યુવકને જોઈ સંકોચ પામ્યાં. જોવિંદે બંને સાથે જોતાં કહ્યું: ‘મને ન ઓળખ્યો ! હું જોવિંદ મામા.’

મોટા છોકરાને શરત બેઠી હોય તેમ કપડાંને બેઠીને એની નજર મેં નીરખવામાં લાગી. ઓળખાણ પડતાં એ નાચી બેઠો: ‘જોવિંદ મામા ! જોવિંદ મામા !’

‘આવો.’ જોવિંદે બંનેને બોલાવ્યા.

બાળકો પાસે આવ્યાં. જોવિંદે બંને ઉપર હાથ ફેરવ્યો. નાનાં ફૂલને પણુ ગરીબાઈએ સૂકવી નાખ્યાં હતાં, એમ જોવિંદને લાગ્યું. એણે ખિસ્સામાં, બે અડધા, છૂટા હતા તે એક એકના હાથમાં મૂક્યા.

સવિતાની આંખમાં પાણી આવી ગયાં. ક્યારની એ જોવિંદને ચાનો ભાવ નહોતી પૂછી શકી એનો એને ખ્યાલ હતો. અંતર વલોવાતું હતું. વીરો આજે પહેલી વાર એને ઘેર આવ્યો હતો ત્યારે એનું સ્વાગત કરવા આંસુ સિરાય કંઈ ન હતું. અને એ આંસુ ય અંતરમાં જ સારવાનાં !

નીચે જઈ, પાર્વતી પાસેથી એ મદદ માગી શકી હોત, પરંતુ એણે જે જાળ બિલાવવા માંડી હતી તેમાં એને ફસાતું ન હતું, એટલે એનો પગ નીચે જતાં ન ઊપડ્યો. અંતરામને પણુ મનમાં મૂંઝવણ થતી હતી. ઘરમાં કંઈ ન હતું, અને ઉધાર મેળવવાની શેષ આશુ ય નહોતી રહી ત્યારે જ એણે પણુ નારણ

મુકાદમ જેવા હલકટ માણસની વીણી બધિરાની દરખાસ્ત સ્વીકારી હતી.

આમ ભાઈનું કંઈ સ્વાગત ન કરી શકેલી સવિતા દીકરાઓના હાથમાં એને પૈસા મૂકતાં જોઈ રહી પડી. ‘ના, ના, ભાઈ. બાળકોને પૈસા શું કરવા છે?’ એટલું બોલવા જોટલું એનામાં જોર ન રહ્યું. એક નાનો ભાઈ, જેને એ કૂડે એસાડી ફેરવતી, એ આજે ઘેર આવ્યો હતો ત્યારે એ નાનો મોટો દેખાતો હતો, પોતે મોટી પામર દેખાતી હતી !

ગોવિંદ સવિતાના મનની મૂંઝવણ સમજી ગયો હતો. ધરના અને એમના શરીરના દેહારે જ એ બધી વાતો કહી દીધી હતી. તરત એણે શિવજીંકર મહારાજે આપેલા રૂપિયા પચ્ચીસ અને પોતાની પાસે હતા તે દસ પણ ભેગા હતા, તે પાંત્રીસ રૂપિયા સવિતા તરફ ધરતાં ગોવિંદે કહ્યું: ‘મામાએ આ રૂપિયા મોકલ્યા છે.’

કામળમાં તેનો ઉલ્લેખ હતો એટલે ધુનતા હાથે સવિતાએ લીધા. ગોવિંદનો ક્યાં અદેશો હતો કે એ મણે ? એણે હાથમાં લીધા તેવા ચોરીના ખિસ્સામાં બેવડ કરીને મૂક્યા.

ગોવિંદે જોયું કે પોતે અંબારામનો પ્રેમ જીતવા પ્રયત્ન કરશે તો એ ન બને તેવું ન હતું. હવે એ અંગે બીજી વખત એમ માની એણે જવાની તૈયારી કરી. સવિતાએ સ્વસ્થ થતાં કહ્યું: ‘આવી ખોન તને ઝોઘી મળશે ભાઈ ! વહાલમાં ને વહાલમાં આ પાવાની તો વાત જ ન સમી !’

‘હું, એન, ક્યાં આ પીઠે છું ?’

‘પણ મારે ઘેર આ જ તમે પહેલા આવો છો. ખાલી ખવ એ તમને જ સારું લાગશે !’

‘હેતપ્રીત છે એ ઝોણું છે ?’

અંબારામ અશક્તિને લીધે ક્યારનો બોલ્યા વગર સૂતો સૂતો જાંબળતો હતો તે છેવટ બોલ્યો: ‘એસો બઈ! તમારા જોવા માણસ ક્યાંથી વારે વારે આવવા બેઠા છે.’

‘હું તો અંબારામબાઈ હવે અહીં રહેવાનો એટલે વારે વારે આવવાનો. સવિતાબેને તો મને ફેડમાં બાંધીને રમાડેલો છે.’

‘ને ફેડમાં બાંધીને ખોઈ નાખ્યો હતો, એ કેમ કહેતો નથી?’

‘ત્યારે જ એ ઘેર આવવાનું બાગ્ય મળ્યું ને?’

‘એ તો બઈ તમારાં પુણ્ય.’

સવિતાએ દીકરાના હાથમાંથી પૈસા લેઈ લીધા હતા એટલે હથ લેવા નીચે ઉતરતાં એ બોલી: ‘કાફી તો પીશો ને બઈ?’

બંગલામાં પથ્થુ ચાને બદલે કાફીની રોજ તરખડ ચાલતી. એણે કહી નાખ્યું: ‘કાફી અને ચા એક જ છે ને બેન! પછી ચા જ પીઈ એ શું ખોટું?’

ગો વિંદને બહાર જતો જોઈ રામરાયે પૂછ્યું: ‘આટલાં વાણ ઘેરાયાં છે અને ક્યાં જાય છે?’

‘બાપુજી! વરસાદ તૂટી પડવાની તૈયારીમાં છે.’

ગમરાય હસીને બોલ્યા: ‘એટલે છત્રી લીધા વગર ખમીશ ચઢી ભેર જતો હોમશ, નહિ?’

‘પાણીમાં પલળવાના કામે જઈ’ છું.’ ગોવિંદે પણ સામે હસીને જવાબ આપ્યો.

‘એવું શું કામ છે?’

‘રાતરાણીનો છોડ લેવા જઈ’ છું. વરસાદ પડવાનો એટલે સરસ ચોંટી જશે.’

રાતરાણીનો આગ્રહ રાધાનો હતો એટલે એ અંગે ઉલ્લેખ કરતાં રામરાયે કહ્યું: ‘એ તરંગી છોકરી કહે તે, બાઈ, તું કરવા જમશ તો થાકી જમશ. આવતી કાલે એ તો ચંદ્ર હાથમાં લાવી આપવાની વાત કરશે.’

ગોવિંદે કહ્યું: ‘એવું નથી બાપુજી. બાની પણ મજા છે.’

રામરાયે એાં મલકાવ્યું. મતલબ કે, કપિલાની મજા હોય તો મારે કંઈ બોલવાનું ન રહ્યું.

ગોવિંદે જતાં જતાં કહ્યું: 'મને પણ લાગે છે કે દિવસ પ્રત્યે આપણે પક્ષપાત કરીએ તે એક ન્યાયાધીશના ઘરમાં તો સારું નહિ જ. રાતને પણ એનો વૈભવ હોવો જોઈએ.'

'ભાઈ! હવે તું મને ન્યાયાધીશ થું કામ માને છે?'

'ન શી રીતે માનું? એ કારણે તો હું છોડ લેવા જઈ છું.'

'એટલે?'

'વીક્ટોરિયા ગાર્ડનમાં મેં તપાસ કરી હતી. છોડ નાનાં જોયાં. માળીને કહ્યું પણ એણે આપવા ના પાડી. મેં લાગવગ લગાડી કે ન્યાયમૂર્તિ.....'

વાતને સમજી જતાં રામરાયે કહ્યું: 'ભાઈ! હું મૂર્તિ બહુ વરસ રહ્યો, હવે મનુષ્ય બનવા દે.'

ગોવિંદ ખુશી થતાં બોલ્યો: 'બાપુજી! મૂર્તિ બની જે લોકો દેવ થયા હોય છે તેમને કદી મનુષ્યલોકનો મોહ થતો નથી. એક તમને જ જોયા કે જે દેવમાંથી માણસ થવાનું ગાંડપણ કરે છે.'

રામરાયે અંદર જવા મોં ફેરવતાં કહ્યું: 'એ બધી ચચા અત્યારે નથી કરવી. તું એક વખત જઈ આવ. વરસાદ પડશે તો હેરાન થઈશ.'

ગોવિંદે દૂરથી એલીસબીજના છોડે લોકોનું ટોળું ઊભેલું જોયું. બધાંની નજર નીચે નદી તરફ હતી. જે લોકો ત્યાં આવતા તે કંઈ જોવાનું હોય તેમ ઊભા રહેતા. જણ્યેઅજણ્યે ગોવિંદની ગતિ પણ વધી.

'બિચારી ગાય ખરી ફસાઈ પડી છે.'

'પાણી પીવા મઈ હશે ને કાલ્વમાં.....'

'જાતની મડદાલ છે. બાકી મજબૂત હોત તો આમ કળો ન જાત.'

‘રખડતી ગાયોને શું ખાવા મળે તે મનજૂત હોય ?’

‘બેત્રણ માણસ ઊતરીને ખેંચી કાઢે તો.....’

અને એ બેત્રણમનિા પોતે તો નહિ, એમ વાત કરનાર માની આગળ બોલતો હતો: ‘આપણા લોકો તમાસો હોય તેમ કેટલા બેગા થયા છે ? પશુ કોઈ.....’

ગોવિંદે એક ક્ષણ વિચાર કરી લીધો. ગાય એવી બારે ન હતી કે એના પગને કાઢવાથી કાઢવા બારે પડે. બે માણસ હોય તો એ કામ બે જ મિનિટનું હતું.

પેલા બોલતા બાઈનું વાક્ય એણે પકડી લેતાં કહ્યું: ‘ચાલો આવો છો મારી સાથે ?’

‘હે...હે...હે...’ કરતા પેલા દયાળુ બાઈ લાચારી ખતાવતાં બોલ્યા: ‘અરે બાઈ ! મારા શરીર સામું તો જુઓ. એ જાત જ મારે માટે ઉપાડવી બારે છે ત્યાં.....’

ગોવિંદ તો એ જવાબ સાંભળ્યા પહેલાં ખમીસ-ચઢી જાણુએ કાઢી, પહેરેલા લંગોટબેર ઝડપથી પગથિયાં ઊતરવા લાગ્યે. સ્કૂલમાંથી છૂટીને રાધા ત્યાં આવી ત્યારે એણે ગોવિંદને પગથિયાં ઊતરતો જોયો.

વાત સમજી જતાં એણે જૂમ પાડી: ‘ગોવિંદ !’

‘રાધાનો અવાજ પારખતાં ગોવિંદે ઝંચું નેચું. આંખથી પૂછ્યું: ‘શું છે ?’

‘ન જશો.’

‘કેમ ?’ એવો સવાલ કર્યા વગર ગોવિંદ પગથિયાં ઊતરી ગયો.

‘ગોવિંદ ! ચોમાસાનો કાઢવ ત્યાં આગળ ખરાબ હોય છે.

મઠ સાલ મોટા એક સાંઠ ખૂંપી ગયો હતો તે નીકળી જ નહોતો શક્યો. ’

પરંતુ રાધાના બોલ ગોવિંદને સંભળાતા ન હતા.

ટોળામાંથી પલ્લુ વાતો થતી હતી: ‘ઝાકરમત તે આનું નામ.’

‘ખરું છે. ઝાકરો ફરતીમાજ લાગે છે, પલ્લુ આવું જોડું સાહસ ન કરવું જોઈએ.’

એક કાઠિયાવાડી: ‘અમારી કારની નડી હોય તો પાછો જ નો આવે. ધોળે દિ એણે આભચાના તારા બાળ્યા નથી એટલે...’

‘એવલ્લુ જલ્લુ હોય તો ઠીક પલ્લુ એકટ્ટી જાનું આ સાહસ.....’

ગાય કાઠવમાંથી પગ કાઢવા મથામલ્લુ કરતી હતી. ગોવિંદે એનો આગલો એક પગ ઝાંચક્યો. એ પોતે પલ્લુ એ સમો ઢીચલ્લુ સુધી ખૂંપી ગયો. બીજે અને ત્રીજે આંચકે એ પગ નીકળ્યો. પછી કામો પકડ્યો. ત્યાં જમણો થોડો કળ્યો હતો. પરંતુ પાંચ મિનિટમાં ગાય છૂટી થઈ ગઈ.

લોકોએ હર્ષનાદ કરતાં કહેવા માંડ્યું.

‘આયખું હોય ત્યાં સુધી જગવાન અચાવે જ.’

‘આયખાની વાત તો મોટી. બાકી એક આવડો ઝાકરો...’

‘આ ઝાકરો તો એક નિમિત્ત. કરતાકરતા તો ઉપર એકેત્રો પરમેશ્વર છે.’

‘પલ્લુ એની બહાદુરી.....’

‘ખરી. એ ના કહેવાશે ?’

‘ઠીક એ તો. જીત્યો એટલે બહાદુરી. બાકી ઝાકરમત જ કહેવાય.’

જાણે ગાય માટે જ વરસાદ થંભી રહ્યો હોય તેમ એ નિર્જન સ્થળે ઉપરના પટમાં આવી ત્યાં વરસાદ શરૂ થયો. ગોવિંદ ઉપર આવ્યો ત્યારે મોટા ભાગનું ટોળું વિખરાઈ ગયું હતું. વરસાદથી પક્ષીને એને સાચાશી આપવા જેવું એમને કંઈ લાગ્યું ન હતું.

ફક્ત શાળામાંથી આવતા વિદ્યાર્થીઓ અને થોડા એ ઉમરના યુવકો જોવા હતા. રાધાએ એને નામ દેઈને બોલાવ્યો હતો એટલે એ કોણ છે, એમ એને પૂછતા બધા એની ચોમેર ચીંટાયા હતા. ગોવિંદનાં ચઢી-ખસીસ રાધાના હાથમાં હતાં એટલે એ લેવા એણે હાથ લાંબાવ્યો.

રાધાના મોં ઉપર સાચાશીના શબ્દો ઉમરાતા હતા. એણે કપડાં આપતાં કહ્યું: ‘ગોવિંદ.....’

પણ એને આગળ બોલવા દીધા વિના કપડાં પહેરતાં ગોવિંદ બોલ્યો: ‘વરસાદમાં પક્ષી જવાશે. જલદી ઘેર જા.’

‘તમે ક્યાં જાઓ છો?’

‘રાતરાણી લેવા.’

બીજા પ્રસંગ હોત તો રાધા પક્ષીને પણ ગોવિંદ સાથે મળી હોત. પરંતુ ગોવિંદની બહાદુરીની આ-આપુછ આગળ વધાઈ ખાવા રાધા વહેલી વહેલી ધર તરફ દોડી.

રામરાય અને કપિલાબહેન કંઈ વાતચીત કરતાં નીચે દિવાન-ખાનામાં બેસી હતાં. રાધાને આવની જાણી તેમણે વાત અટકાવી દીધી. પરંતુ એ બધું પારખવા-સમજવા જેટલી રાધાના મનઝંતી અત્યારે સ્થિતિ ન હતી. દિવાનખાનામાં પુસ્તકો સોફા ઉપર નાખતાં કહ્યું: ‘આ...’ અને બીજી તરફ દૃષ્ટિ કરતાં: ‘આપુછ.....’

રામરાયે કપિલાબહેન તરફ સહાસ્ય નજર નાખતાં કહ્યું :
‘તમારી આ છોકરી ક્યારે ગંભીર થતાં શીખશે !’

કપિલાબહેન : ‘રાધા ! આટલી બધી હાંફે છે કેમ ? તારાં
કપડાં બીજાં છે. એક વખત એ તો બદલી નાખ.’

સોફામાં પડતું નાખતાં હરણીની જેમ આમતેમ નજર ફેરવતાં
રાધા બોલી : ‘બાપુજી ! ગોવિંદે હમણાં કમાલ કરી.’

કપિલાબહેન રામરાય તરફ છૂપી ઇશ્વરત કરતાં : ‘બસ !
આપણી આ તરંગી છોકરીને તો કાંઈ વાત હાથમાં આવવી
જોઈએ. ગોવિંદે જ્યારથી આવ્યો છે ત્યારથી બસ એનાં જ ગીત
ગાયા કરે છે.’

રાધા સોફામાં ટટાર થઈ, ચડેલો શ્વાસ ગીર્યો હતો એટલે
સ્વસ્થ થતાં બોલી : ‘ગોવિંદને ન્યાય આપવો હશે તો એનાં ગીત
ગાયે નહિ ચાલે. ગાથા રચવી પડશે.’

કપિલાબહેન હસીને બોલ્યાં : ‘જુઓ તમારી આ છોકરી !
એને અહીં આવ્યાં એક મહિનો હતો આવતી કાલે, ૧૯ મ્હો
જુલાઈએ પૂરો થશે, એટલા સમયમાં ગાથા રચવી પડે તો બેપાંચ
વરસમાં તો રામાયણ અને મહાભારત પશ્ય.....’

રાધાએ પોતાના કથનની સાગિતી તરીકે ગાયનો આખો
પ્રસંગ વર્ણવીને કહી બતાવ્યો.

રાધાના આવતા પહેલાં પશ્ય એ બંને ગોવિંદની વાત કરતાં
હતાં. એના અનુસંધાનમાં રામરાયે કહ્યું : ‘હું સંસ્કારમાં જન્મે
માનું છું. પરંતુ અત્યારે આપણા લોકો સંસ્કારનો જે અર્થ કરી
રહ્યા છે તે સાવ અપૂર્ણ છે.’

રાધાએ માન્યું હતું કે ગોવિંદની આ બહાદુરી સાંભળી બા-બાપુજી પોતાની જેમ નાચી જઈશે. પરંતુ એના પ્રત્યુત્તરમાં એમણે તો દરરોજની જેમ ગંભીર ચર્ચા ઉપાડી. એટલે રાધા ખિન્નમને જીભી થતાં બોલી: 'બાપુજી! તમે ન્યાયાધીશ છે! પણ પશુ કામનો ન્યાય કરતાં તમને નથી આવડતું.'

બંને પતિપત્ની એકબીજાના સામે જોઈ હસ્યાં.

રામરાય બોળ્યા: 'રાધા! હું હવે ક્યાં ન્યાયાધીશ છું?'

પગ પછાડતાં રાધાએ કહ્યું: 'બસ! કશું કહીએ ત્યારે તમે એવું કહીને છટકી જાઓ છો.'

'પણ બોલતે. તારે કેવો ન્યાય કરાવવો છે?'

'તમારો ન્યાય મારે કંઈ કામનો નથી.'

'વળી શું થયું?'

'તમારા ન્યાયમાં કાં શિક્ષા હોય છે, કાં મારી હોય છે.'

'તો ન્યાયમાં શું હોવું જોઈએ?'

'ઈનામ પણ.'

બંને પતિપત્ની વળી હસ્યાં.

કપિલાબહેન બોલ્યાં: 'બહાદુરી ગોવિંદે કરી અને ઈનામ તારે જોઈએ છે?'

'ના.'

'તો?'

'આ બહાદુરી બદલ ગોવિંદને કંઈ ઈનામ મળવું જોઈએ.'

'બોલ. તું કહે તે આપીએ.'

'મારું કહ્યું આપશો?'

'આપીશું.'

રાધાએ રામરાય તરફ નજર કરતાં કહ્યું: 'બાપુજી કચૂર કરે તો કરે સાચું.'

કપિલાબહેને આંખ કરડી કરીને પૂછ્યું: 'અને હું?'

'મારું ઈનામ ધણું મોટું છે. તમે નહિ આપી શકા.'

કપિલાબહેને ગંભીર રીતે કહ્યું: 'તું તો કહીશ કે આ બંધનો આપી દો.'

'એવી બીક ન રાખશો.'

'તારી શી ખાતરી?'

'બંધના એ હોત તો એવું હું કદાચ કહેત. પરંતુ મને ખબર છે કે બંધનો આ એક જ છે. અને તે તો મારે જોઈએ છે.'

રામરાય વચ્ચે બોલ્યા: 'જેયું? તમે કહો છો કે મારી ઊંઝરી બહુ ઉદાર છે, પણ કેટલી લોભી છે? એ બીજાને મોટું ઈનામ શું આપી શકે?' અને રાધા તરફ તાકતાં એમણે કહ્યું: 'તું કહેશે તે ઈનામ જોવિંદને આપવું.'

'આપશો? જરૂર?'

'મારો તને વિશ્વાસ નથી?'

'તો એની પાસે ધરકામ ન કરાવશો.'

અને પતિપત્નીની નજર એક થઈ.

કપિલાબહેન બોલ્યાં: 'આવું ગાંડું તું માગે એ શી રોતે અને! એ માટે તો આપણે એને રાખ્યો છે.'

'ખરું છે, રાધા. તો પછી એ કામ કાણુ કરે?' રામરાયે ટેકા પૂર્યો.

'બોલ, તું કરીશ?' કપિલાબહેને ઉમેર્યું.

'હું?'

‘હા. કોઇનું દુઃખ સાચે જ નો લાગતું હોય તો એને ઉપાડવા પોતે તૈયાર રહેવું જોઈએ.’

‘મેં કોઈ દિવસ એ કામ ક્યું’ હોય તો હું કરી શકું ને ?’

‘તો પછી એવું માગીશ નહિ.’

રામરાયે ઉમેર્યું : ‘અને એ કામ કરે એમાં તને શાની શરમ આવે છે ? એને પોતાને તો એમાં કંઈ સંકોચ લાગતો નથી.’

રાધાએ મનની વાત કરતાં કહ્યું : ‘કોલેજમાં બધા એ વાત જાણી ગયા છે. છોકરાઓ એના તરફ આંખો કરે છે કે, એ ગોવિંદ, જે ‘કલ્યાણ’ના લેખના આધારે ધરકામ કરવા રામરાયને ત્યાં રહ્યો છે.’

કપિલાબહેન : ‘કોલેજમાં શું બને છે, તે તને શી ખબર ?’

‘સુસ્મિતા પણ પ્રિવીયસમાં છે ને ?’ રાધાએ વાતની ઉત્પત્તિનું મૂળ જણાવતાં કહ્યું.

રામરાયે પૂછ્યું : ‘કાણ સુસ્મિતા ?’

કપિલાબહેન : ‘સુરેન્દ્ર આ સાલ પરણ્યો તે છોકરી.’

‘હા !’ વાતની સ્પષ્ટતા થતાં રામરાયે કહ્યું : ‘એ શી વાત કરતી હતી ?’

રાધા : ‘સુસ્મિતા અને ગોવિંદ નાનપણમાં સાથે બહેન.’

રામરાય : ‘એ શી રીતે ?’

‘સુસ્મિતાના પિતા ગોવિંદના ગામમાં વે વખતે માસ્તર હતા. એટલે બંને એકબીજાને ઝોળખે છે. મને વાત કરતાં કરતાં સુસ્મિતા સાચે જ રડી પડી.’

બંને કંઈ બોલ્યા વગર સાંભળી રહ્યાં.

રાધા: ‘ મને કહે—રાધા ! રામરાય કાકા વિષે તો અમારા ઘરમાં બધાં વખાણુ થાય છે. આપુછ (સસરા) વાત વાતમાં એમને કેવ જોવા કહે છે. અને એમના ઘરમાં ગોવિંદને ઘાટીનું કામ કરવું પડે.....’ રાધાની આંખ પણ વાત કરતાં ભીની થઈ ગઈ.

કપિલાબહેન બોલ્યા: ‘ તારે કહેવું હતું ને કે અમે એ શરતે જ એને ગાખ્યો છે. ’

રાધાએ કપિલાબહેન તરફ નજર કરતાં કહ્યું: ‘ હું શું બોલું, બા ? મારા બંને ખભા પકડી એ મને વિનંતિ કરતી હોય તેમ કહેતી હતી—હું તો તને, રાધા, વિશેષ નથી ઓળખતી. પરણીને પ્રથમ આવી ત્યારે તમારે બંગલે બા-બાપુછને પગે લાગવા આવી હતી. એક વખત જમવા આવી હતી. પણ અમારા વિનાયકભાઈ (દિયર) કહે છે કે રાધાની મરજી વિરુદ્ધ ‘ગોકુળ’માં કંઈ નહિ બનવાનું. તો અહેન, બાપુછને એટલી વિનંતિ ન કરે કે એ ગોવિંદ પાસે એવું કોઈ—પુરુષ કરતાં શરમાય તેવું—કામ ન કરાવે ? ’

કપિલાબહેને એ વાત ત્યાં રાખી દેતાં સવાલ કર્યો: ‘ પણ ગોવિંદે એ વાત ટાળીને શા માટે કરી ? અને કરી તો લોકા આંગ-બોઆ કરે તે સહેલી રહી. ’

રાધા: ‘ એણે વાત નથી કરી. ’

‘ તો ? ’

રાધા: ‘ વિનાયક આપણે ત્યાં આવે છે. એ પણ એ જ વર્ગમાં છે. તેણે ગોવિંદને અહીં એ પ્રમાણે કામ કરતાં જોયેલો એટલે વર્ગમાં વાત ફેલાવી. ’

રામરામ: 'વિનાયકને તો હું સારો ઓકરો સમજું છું.'

કપિલાચલેન: 'એણે વાત કરી તેથી શું એ સારો મરી જાય છે? જૂડી વાત કરવી એ ખરાબ છે, પણ હોય તેવી વાત કરે એમાં એનો શો દોષ?'

રાધાએ જોયું કે એમ વાત આડે માર્ગે લેઈ જઈ આ પોતાની માગણી ઉઠાવી દે છે. એટલે એણે એ વાત ઉપર સીધા આવતાં રામરાયને પૂછ્યું: 'તો બાપુજી! મેં માગેલું છનામ નથી આપવું ને?'

'કાણે ના કહી, દીકરી?' રામરાયે ધીમું કસીને સામું પૂછ્યું.

'કપિલાચલેન: 'ના તો તું પાડે છે.'

રાધા: 'હું?'

'હા. એ કામ કરવા તું તૈયાર થતી નથી.'

'તૈયાર.'

'પછી કરવું પડશે.'

'કરીશ.'

'ને નહિ થાય તો?'

'ગોવિંદને મદદમાં બોલાવીશ.'

'એથી ગોવિંદને બલદ ગેરલાભ થશે.'

'કેમ?'

'તું કામ તો કંઈ કરી શકીશ નહિ. ફક્ત એ ઝડપથી કરતો હશે તેમાં તું અંતરાયરૂપ થશે એટલું જ.'

'પણ મને સતોષ થશે.'

'શો?'

‘કે હું એને મદદરૂપ થાઉં છું. બા-બાપુજી એની ઉપર હેત રાખે છે પરંતુ સ્વાસ્થ્ય પૂરતું જ.’

રામરાય: ‘સાચે જ રાધા, તું ઈચ્છે છે કે ઝોવિંદ ધરકામ ન કરે?’

‘ત્યારે શું, બાપુજી, તમે એમ માનો છો કે હું મમ્મત કરું છું?’

‘એક શરત તું કબૂલ કરે તો એ કામ એની પાસે ન કરાવીએ.’

‘એ તો બા પશુ કહે છે. મારાથી એ શી રીતે બને?’

‘એ શરત નહિ, બીજી.’

‘શી?’

‘આપણે એની પાસે કોઈ કામ તો લેવું જોઈએ.’

‘તે મારી ના નથી.’

‘એને સોંપાય એવું એક કામ છે. અને તે તારી પાસે છે.’

‘મારી પાસે શું છે?’

‘તારા માટે આપણે દરસાલ ટ્યુશન તો રાખવું પડે છે ને?.....’

વાત પામી જતાં રાધા બોલી: ‘કબૂલ...કબૂલ...ઝોવિંદ પાસે આરે અભ્યાસ કરવો.’

‘ન્યારથી તું એ શરૂ કરીશ, ત્યારથી એને ધરકામ નહિ કરવાનું.’

‘આજથી. અત્યારથી.’

‘તો અત્યારથી એ ધરકામમાંથી છૂટો.’

રાધા કપિલાબહેન તરફ જોતાં બોલી: ‘કબૂલ છે?’

કપિલાબહેન: ‘તારા બાપુજીની વાત ક્યારે મેં મંજૂર નથી રાખી?’

કોઈ પતંજિયું ઊડે તેમ રાધા દિવાનખાનામાંથી ઊડી ગઈ. ઝોવિંદ આવે ત્યારે શુભ સમાચારની વધાઈ ખાવા એનું દિલ ઊઠા-ઊડ કરી રહ્યું હતું.

૨ ધા દોડી ગઈ એટલે મૂળ વાતના અનુસંધાનમાં રામ-
 રાય બોલ્યા: 'આજનો આપણો સંસ્કારનો અર્થ
 અપૂર્ણ છે, તે ગોવિંદનો દાખલો જોતાં તરત સ્પષ્ટ થાય છે. આ-
 પણો હિંદુધર્મ પૂર્વજન્મને માને છે, એનો કાષ્ઠ રીતે ઈન્કાર થઈ
 શકે તેમ નથી. આપણો નવો સમાજ જો નાતજાતને બૂલી સંસ્કારને
 મુખ્ય માનવા તૈયાર થવાનો હોય, જે વિના હિંદુધર્મનો ઉદ્ધાર
 પશુ નથી, તો એણે સંસ્કારનો આજનો પ્રચલિત-સંકુચિત અર્થ-
 પશુ છોડવો પડશે.'

રામરાય શ્વાસ લેવા થંભ્યા. કપિલાજીહેન મૂંઝાં મૂંઝાં સાંભળી
 રહ્યાં હતાં. જહાર ધીમે ધીમે વરસાદ પડ્યા કરતો હતો.

'ગોવિંદનો આપણે વિચાર કરીએ છીએ ત્યારે આજના
 એના સંસ્કારનો કાષ્ઠ તાળો બેસતો નથી. માઆપ વગરનો છોકરો.
 એક અબાણુ દાદાને હાથે ઉછરીને મોટો થયો. ઓમણીસમા વર્ષે
 આપણા શહેરના—સંસ્કાર ગૃહના—યુવકો બી. એ. થાય છે ત્યારે
 એ મેટ્રિક થયો છે. છતાં આજે બી. એ.ના પદવીધર પાસે જે
 વિચારસમૃદ્ધિ ન હોય તે એની પાસે છે. વીટામીન્સની પળેપળે ચિંતા
 કરી, ખોરાક લેનાર પાસે જે શરીરસંપત્તિ ન હોય તેવી એણે ગરીબ
 ખોરાકમાંથી મેળવી છે. અને એ સમૃદ્ધિ વિલાસરૂપ જ નથી, પરંતુ

શોભારૂપ છે એમ એના એક માસના અનુભવે આપણને ખતારી આપ્યું છે. એણે ધરકામની જે આશા નહિ રાખી હોય તે કામ પણ આપણે સોંપ્યું છે. એની પરીક્ષા કરવા આપણે ઇરાદાપૂર્વક કડક પણ થયાં છીએ. ’

કપિલાબહેન એ પ્રસંગ યાદ આવતાં ગળગળાં થઈને બોલ્યાં : ‘ મેં એને કડક થઈને ગરીબાઈની વાતો રાધાને કહેવાની મનાઈ કહી ત્યારે એ ગભરાઈ બેઠો હતો. બીજે દિવસે મારો ફોટો સાફ કરતાં કરતાં એ રડી પડ્યો. રાધાને એણે એ વાત કાઢીને ન કહેવા સમ પણ દીધા હતા. રાધાએ મને કહ્યું ત્યારે મને પણ રડવું આવી ગયું. નાટકના નટની જેમ હું પાઠ તો ભજવતી હતી, પરંતુ નટના જેવું નિર્લેપ હૈયું રાખવું મારે માટે શક્ય ન હતું. હું તરત પામી ગઈ કે એ કેમ મારો ફોટો જોઈને રડ્યો. બા...બા...કહેતાં એણે મારામાં એની મરેલી માના ભાવ પૂર્યા હશે અને એ મા તો એને કસ્તુરી ભરેલું કાષ્ઠ નિર્જીવ શ્વપ્ત દેખાયું—ફક્ત એ કસ્તુરીને લીધે ગંધાય નહિ એટલું જ. એમાં સજીવનું વહાલ ક્યાંથી હોય ? ’

રામરાય : ‘ આપણી ગણતરી એણે સાવ ખોટી પાડી. ’

કપિલાબહેન : ‘ તમે તો જાણે એને ન ઓળખી શક્યા. પરંતુ મુંબઈથી આવીને મને તમે વાત કરી. રાધાએ શિરનામું ખતાવ્યું કે તરત હું જાણી ગઈ કે એ જ ચાર વર્ષનો આપણે શાહીબાગને બંગલે ચોરાઈને આવેલો ગોવિંદ ! ’

‘ રામરાય : ‘ મને તમે કહ્યું ત્યારે જ એ વાત યાદ આવી. ’

કપિલાબહેન : ‘ આપણે શુક્રનંદપશુકનમાં ભડે ન માનીએ. પરંતુ આપણા લોહીમાં એ સંસ્કાર સંક્રમી જડાયેલા છે કે એણે

પ્રસંગ બનતાં બુદ્ધિ એનો ઇન્કાર કરતી હોય છે છતાં હૈયું એમાં માને છે.’ અને પોતાની માન્યતા જણાવતાં એમણે કહ્યું: ‘મારી એ વાત તમે હસી કાઢી છે, છતાં મારા હૈયામાંથી એ બૂંસાઈ નથી. ગોવિંદનાં પત્રમાં બંગલામાં પડ્યા પછી, રાધાનો જન્મ એ મારા હૈયાએ એનાં પગલાંના શુકન માન્યા છે—અને એ એક દહાડે રહીને ચાલ્યો ગયો હોય!’

એનો વિરોધ પહેલાં થઈ ગયો હતો એટલે એ અંતે મૌન રહેતાં રામરાયે કહ્યું: ‘પણ તમે એના વિષે કંઈયું હતું એવું તો કંઈ ન નીકળ્યું.’

‘મને વહેમ હતો હતો કે, એ પ્રસંગ મોટાં થતાં એ જાણતો હશે. એ નામ જાણીને, લેખ વાંચીને આગ્યો હોતો જોઈએ. એના દાદાએ કદાચ મોકલ્યો હશે. એને ખાતરી ન મળી હોત તો એ પ્રસંગ જણાવી એણે પોતાને રાખવા દ્યા પણ વાંચી હોત. પરંતુ એક માસના એના અનુભવથી ચોખ્ખું જણાઈ ગયું કે એ પ્રસંગના મદાર ઉપર એ આગ્યો ન હતો. ઊંચટ આપણે વધુ પડતું કામ સોંપી એની આકરી પરીક્ષા કરી છતાં, આપણા પ્રત્યે એને અસંતોષ થયો નથી.. કોલેજમાં એની ટીકા થાય છે છતાં એ એથી શરમાતો નથી. આજ સુત્રી હું માનતી હતી કે ગરીબાઈ એ દયાજનક છે, પરંતુ એ જ ગરીબાઈને એણે ગૌરવ અપાળ્યું. દયાથી એ જીવવા નથી પ્રયત્નિતો પણ સ્વાશ્રમથી જીવવામાં એને આનંદ લાગે છે. રાધાએ એની વાતો જાણ્યા પછી ઘણા વખત પૂછ્યું પણ એણે પોતાની ગરીબાઈની વાત જ ન કરી.’

રામરાય: ‘મારું એ જ કહેવું છે ને. આટલા ઝાંઝા સંસ્કાર એને ક્યાંથી મળ્યા? એ અમૂલ્ય મૂડી એના ગતજન્મની હોતી

જોઈએ, એમ એના આ જીવન ઉપરથી ચોખ્ખું દેખાય છે. સંસ્કારને દાવો કરતા સમાજે કોઈ વગત ખોટો ફાંકો ન રાખવો જોઈએ. સંસ્કાર એ એક જન્મનો વારસો નથી. એ જન્મ-એજન્મનો વારસો છે. એનો વારસ અજણને ઘેર પણ હોય, વિદ્વાનને પણ ઘેર હોય. મરીખને ઘેર પણ હોય, લક્ષ્મીનંદનને ઘેર પણ હોય. એટલે આપણે નાતજાત કે ઊંચનીચના ભેદ ભૂંસવાના સિદ્ધાંત ઉપર આવીએ ત્યારે સંસ્કારનો અર્થ એવો સંકુચિત ન કરી નાખવો જોઈએ કે એ અમુક વર્ગમાં જ હોય છે.’

કાપલાખહેન: ‘એ રીતે ગોવિંદ એક સંસ્કારી યુવક છે એમ તો આપણે કબજ કરવું પડશે. એ પોતે આપણને ન ઓળખતો હોય એમ ન જ બને. છતાં એ પ્રસંગ આપણે યાદ ન કર્યો ત્યારે એ પણ મૂંઝો રહ્યો. મેં એના મુખના બાવ ધણી વખત વાંચવા પ્રયત્ન કર્યો છે, પણ જાણે એ પ્રસંગની દયા ઉપર એ જીવવા ન માગતો હોય તેમ એણે કદી એ વર્તાવા દીધો નથી.’

રામરાય: ‘કપિલા! હું એમ માનું છું કે નાનપણમાં એ જોવાઈ ગયો ત્યારે એના હાદને ચૌદ દિવસમાં પાછો મળ્યો. ત્યારે આપણને ચૌદ વર્ષે!’

‘તમારું કહેવું યથાર્થ છે.’

‘હું એને જોઈ છું ને મને મારા દીકરા જેવો હૈયામાં બાવ જામે છે.’

‘છતાં દીકરા પાસે જાજર સુદાં સાફ કરાવતાં જીવ પાછો પડ્યો નથી.’

‘મારી તો એટલી જીજર નહોતી. પણ તમે કહ્યું કે એક વખત એને આકરી પરીક્ષામાંથી પાસ થવા દે.’

‘પરીક્ષકે વિદ્યાર્થી’ નપાસ થાય એ બીકે કંઈ પરીક્ષાનું ધોરણ નીચું ન કરવું જોઈએ.’

કપિલાબહેન હસીને બોલ્યાં: ‘મિચારી રાધા, મનમાં રાજ સતી હશે કે ગોવિંદને માટે મેં મોટું ઇનામ માગી લીધું. એને ખબર નથી કે ગોવિંદને આખે કાલે મહિનો પૂરા થાય છે. એના કામનો એ છેલ્લો દિવસ હતો. પરીક્ષામાં એ પાસ થયો હતો.’

રામરાયે સામુ હસીને કહ્યું: ‘એણે ઇનામ માગવા જતાં શિક્ષા વહોરી. બાળવા બેસવાનું એને થયું, એ આજે આનંદમાં એને નહિ લાગ્યું હોય. પણ પછી દરરોજ બેસવું પડશે એટલે.....’

‘ચાલો, એને બીક બતાવવાનું આપણને સાધન મળીયું.’

બહાર નજર કરતાં રામરાય બોલ્યા: ‘વરસાદ જોસમાં પડતો લાગે છે. ગોવિંદ બીજાઈ જવાનો. આવા ચોમાસાના દિવસમાં પાણીમાં રહે એ.....’

કપિલાબહેન: ‘તમે તો હમણાં ચિંતા કરો છો, પણ મેં સગડી ઉપર ક્યારનું ગરમ પાણી મૂકી રાખ્યું છે.’

રામરાય હસતાં: ‘તમે તો એનાં મા છો. માને ચિંતા હોય એટલી પિતાને ઓછી હોય છે? છતાં મેં તો કંઈું હતું કે રહેવા દેને જવાનું, પણ મને કહે કે, બાને રાતરાણી ખાસ જોઈએ છે.’

કપિલાબહેન: ‘સાચે જ, આખો મહિનો એણે જે રોતે કામ ક્યું છે એ જોતાં, એ કામમાં એનું હૈયું ન હોત તો મેં એને ખુશામત માની હોત. પરંતુ ખુશામત કે ક્યાનો ભાવ એના મોં ઉપર મેં જોયો નથી.’

રામરાય: ‘આજે આપણે એની પરીક્ષાનું પરીણામ જાહેર કરીએ.’

કપિલાબહેન: ‘આપણા સુધી એ વાત રાધા આવવા જ નહિ દે. એને જોતાં સામી દોડશે—ધનામ.....મોટું ધનામ..., એમ જોજોને હમણાં ગળવી મૂકશે.’

રામરાય: ‘એ તો એની ગામની બહાદુરી પૂરતી વાત કરશે. આપણે એ સિવાય બીજું ક્યાં કહેવાનું નથી? એના દાદાની ખબર પૂછવાની. સાથે પૂજારી આવ્યા હતા તેની વાત પૂછવાની છે. એને પોતાને ગરીબાઈમાં આ ગુણો ખીંચવવાની ગામડામાં શી રીતે તક મળી.’

ત્યાં તો રાતરાણીનો છાડ, મૂળિયાં સાથે ચોંટલી માટી ધોવાઈ ન જાય માટે એ ભાગને બેહાથમાં સંતાડી ગોવિંદ ઝાંપામાં પ્રવેશ્યો.

રાધા એની ઉત્સુકતાપૂર્વક રાહ જોઈ રહી હતી એટલે જૂમ પાડતી સામે દોડી: ‘ધનામ... ધનામ...ધનામ...’

સુસ્મિતાએ બપોરની રજામાં ગોવિંદને કહ્યું: 'ગોવિંદ !
કૈલાસખા આવ્યા છે.'

કૈલાસખહેનનું નામ સાંભળતાં ખુશ ખુશ થઈ જઈ ગોવિંદ
બોલી ઊઠ્યો: 'ક્યાં?'

સુસ્મિતાએ હસીને કહ્યું: 'તું હજી મોહનપરામાં હતો એવો જ
બોળો રહ્યો લાગે છે.'

'બોળા રહેવું એ ખોટું છે?'

'ખોટું નથી તેમ સહેલું પણ નથી.'

'મને એવી કવિતા નથી આવડતી. કૈલાસખા ક્યાં છે એ
વાત કરને.'

'ક્યાં હોય? તું જ વિચાર કરને.'

'તારે ઘેર.'

'ત્યારે એમ સમજી જતો કેમ નથી? મેં એમને વાત કરી
કે ગોવિંદ પણ મારી સાથે છે.'

ગોવિંદ હસ્યો.

સુસ્મિતાએ પૂછ્યું: 'કેમ હસ્યો?'

'કહેવું હતું ને કે એ હવે પહેલો નંબર લે તેવો નથી રહ્યો.'

સુસ્મિતા હસીને બોલી: 'તો હું પણ ક્યાં રહી છું?'

‘ તારી વાત ન થાય તું ધારે તો લેઈ શકે. ’

‘ હમણાં હું તને બોળો કહેતી હતી, પણ એ મારી જ બૂઝ છે. તું પણ સામાને અનાવતાં સરસ શીખ્યો છે. ’

નાનપણની જ સુશીલા સાથે ગોવિંદ વાત કરતો હોય એ ઠમે કંઈ બોલ્યા વગર તાકી રહ્યો હતો.

સુસ્મિતા એને જામત કરતાં બોલી: ‘ કોલેજની ઝાકરી સામે આમ તાકી રહે એનો શો અર્થ થાય, જાણે છે ? ’

ડોકું હઝારી ગોવિંદે કહ્યું: ‘ જાણું છું. એટલો જથ્થો બાળક તો નથી રહ્યો. ’

‘ તો પછી ? ’

‘ હું સુસ્મિતા સામે ન તાકી શકું પણ સુશીલા સામે તાકી રહેવાનો મને હક છે. ’

‘ આ તું ચ કવિતા જ કરે છે ને ? ’

‘ ના. મારું હૈયું વ્યક્ત કરું છું. ’

‘ હૈયું વ્યક્ત કરવું એનું નામ જ કવિતા. કવિતાની કલા પારખવા આટલું વાક્ય જાણી લેવું પૂરતું છે. ’

‘ તેથી તો હું કહું છું કે તું ધારે તો પહેલો નંબર આવે તારે તો ધરના પ્રોફેસર. ઉમળકાબેર તને પોતાને ઘેર રાખી બાળાવે છે. પછી તારા અભ્યાસ માટે એ શું ન કરે ? ’

સુસ્મિતાએ વાત કરી ત્યારથી ગોવિંદ સુરેન્દ્ર ઉપર વારી ગયો હતો. લોકા—નેતેમાં ચ ખાસ કરીને એની નાતના પાટીશરો—લગ્નની શરત તરીકે પરકણ માગે છે, જણુશો માગે છે, ત્યારે આ પ્રોફેસરે લગ્નની શરત તરીકે એક જ માગણી કરી—સુસ્મિતાએ આગળ બચવું !

ગોવિંદ મનમાં ને મનમાં હરખાતો--કેવો કાડ્યો પતિ એને મળ્યો છે? સુરેન્દ્ર ગોવિંદ દરતાં ત્રણ વર્ષ મોટા હતો. એમ. એ.માં ફર્ટ ક્લાસ આગ્યો હતો. ગુજરાતી અને સંસ્કૃત એના વિષયો હતા. હાથ એ લેકચરર તરીકે નિમાયો હતો, પરંતુ ગુજરાત કોલેજના સિનિયર પ્રોફેસર ત્રણ વર્ષમાં રિટાયર્ડ થવાના હતા એટલે એનું ભવિષ્ય ઉજળું દેખાતું. પ્રિવિયસમાં એ ગુજરાતી પત્ર લેતો. કવિતાદેવી સહેલે બાણે હાજરાહજુર ન આતી હોય તેમ એને શીખવતો જોઈ ગોવિંદને અનુભવ થતો.

ગોવિંદ સુસ્મિતા આગળ એનાં વખાણુ કરતો ત્યારે એ મૂલી રહેતી. પતિની વાત હોવાથી એ શરમાય છે, એમ એનો ગોવિંદ અર્થ કરતો. આ વખત પણ સુસ્મિતા એમ મૌન રહી એટલે એણે કહ્યું: 'ખોટું નથી કહેતો, સુશીલા! તારા જેવી બુદ્ધિશાળી ઝાકરીએ તક મળી છે તો જરૂર એનો પૂરતો વાજ લેતો જોઈએ.'

સુસ્મિતા વાત કાપતાં ખોતી: 'મેં કંઈ મારાં વખાણુ કરાવવા તને નથી બોલાવ્યો. કેલાસખાતો સંદેશો કહેવા...'

'હા. હા. એ તો ભૂલી જ ગયો. મારે એમને મળવું છે.'

'એમને પણ તને મળવું છે.'

એં ઉપર આનંદનો ભાવ વ્યક્ત થતાં: 'મનેએ ભૂલ્યાં નથી, એમ ને ત્યારે?'

'એટલે? તું અમને નથી ભૂલ્યો, પંડી અમે તને...'

ગોવિંદ એનું કારણ આપતાં બોલ્યો: 'ગામડાના લોકોને થોડા માણસના પરિચયમાં આવવાનું થાય એટલે એમને વાદ રહે. પણ ચહેરના લોકાને બહુ માણસો સાથે...'

સુસ્મિતા રાખ કરી બોલી: 'એટલે તું અમારે મન એવાં બહુ માણસોમાંનો એક છે, એમ તું માને છે?'

ગોવિંદ: 'તમે કહેરના લોક વાત વાતમાં ખોટું લખાડી લો....'

'તમને ગામડાના લોકને ખોલતાં આવડે નહિ, પણ ખોટું ન લખાડે તો.....' બનાવટી ગંભીરતા ધારણ કરી સુસ્મિતા આટલું ખોલી તો ખરી પણ તરત હસી દેવાયું.

ગોવિંદ પણ એવું સામું હસીને બોલ્યો: 'ગામડિયા બાઇને માફ કર, સુશીલા. ખોલ હવે કેમનું અમારે મળવાનું છે ?'

'કોલેજમાંથી છૂટીને તારે મારી સાથે આવવાનું છે.'

'સારું.' કહેતાં કંઈ વિચાર કરતો હોય તેમ ગોવિંદે તરત જવાબ ન દીધો.

સુસ્મિતા: " 'ગોકુળ'માં કહેવડાવવું પડશે એનો વિચાર કરે છે ? " અને એનો પોતાની જાતે ને જાતે જવાબ આપતાં ઉમેર્યું: " 'ગોકુળ'માં વળી 'ગોવિંદ'ને કાની રમ્મ લેવાની હવે રહી છે ? 'રાધા' 'ગોવિંદ'ની છે ત્યાં 'ગોકુળ'માં એને કાની પરવા છે ? "

કોલેજમાં જેમ ગોવિંદ ધરકામ કરતો એ વાત ફેલાઈ હતી, તેમ ગોવિંદનો જૂનો ઇતિહાસ પણ હવે ફેલાઈ ગયો હતો. એની પાસેથી કામ તો હાલ પણ લેવાતું હતું, પરંતુ એની ભુદ્ધિ જોઈ એને ઉપસી પાયરી મળી એમ કહેવાય. સાથે જવાબદારી પણ વધી હતી. રામરાયે આખા બંગલાની ચાવી એને સોંપી હોય તેમ બધા કારભાર એને કરવા પડતો હતો. બીજા વિદ્યાર્થીઓને ધર્ષા જન્મે એવી એની સ્થિતિ હતી.

પછી કોલેજના યુવકો, કહેવાનું શું બાકી રહે ? કાઈ કાઈએ એને મોઢે કહ્યું: 'દત્તક થયો હોત તો મિલકત જ મળત. આ તો મિલકતે ય મળશે અને ઉપરથી નફામાં પત્ની મળશે.'

કોલેજિયનનું મોં ગ્રાહ્યું એ તો કદી શક્ય હોતું નથી. ગોવિંદ એમાં પોતાની અનિચ્છા વ્યક્ત કરતો ત્યારે વાત આગળ ચાલતી:

‘એમાં ચાર, રાષ શો કરે છે ? એમાં ‘ગોકુળ’, ને ‘રાધા’ મળતાં હોય તો આ ખંઠા ‘ગોવિંદ’ થવા તૈયાર છે !’

ગોવિંદ શરૂથી સમજી ગયો હતો કે પોતે જો ‘ખિન્ન’ તો યુવકો એનો કેડો લેશે. એટલે એ વાત થતી ત્યારે એ મનનો વિરોધ બહાર વ્યક્ત કરતો નહિ.

પરંતુ એ જ વસ્તુ સુસ્મિતાએ કહી ત્યારે એનાથી બોલ્યા વગર ન રહેવાયું. કહ્યું: ‘સુશીલા ! તું પણ અધાની જેમ મારી મશ્કરી કરશે ?’

સુસ્મિતાએ પોતાના હૈયા તરફ આંગળી કરતાં કહ્યું: ‘ગોવિંદની મશ્કરી થાય, એવું હું કદી અંતરથી ઇચ્છું !’

રજા પૂરી થયાનો દનનન કરતો ઘંટ વાગ્યો. એટલે જતી વખતે સાથે આવવાનું બૂલાય નહિ, એમ કહી ખંને જણ છૂટાં પડ્યાં.

પ્રોફેસર સુરેન્દ્રનું કુટુંબ ઝેલ્લી ઢાંચે રહેતું. દરેક માણસ માટે પોતપોતાના ખાનગી કમરા હતા. સુરેન્દ્રનાં પિતા, માતા, ભાઈ, બહેન અને એ ખંને જણ, એમ છ જણ હાલ કુટુંબમાં હતાં. એ બહેનો પરણાવેલી મુંબઈ હતી. કૈલાસમહેનને મળતા ગોવિંદ ગયો ત્યારે બીજા કુટુંબમાં જેમ અધાં માણસો ભેગાં થઈ જાય, તેનું અહીં કંઈ ન બન્યું. મુલાકાતના ખંઠાં એ પોતે, કૈલાસમહેન અને સુસ્મિતા ત્રણ જણ જ હતાં.

તેમાં ય થોડી વારમાં સુસ્મિતાને સુરેન્દ્રે બોલાવી લીધી. એની હાજરી એ પણ છેલ્લી ઢાંચાં અસહ્યતા હોય તેમ ઉપરથી નીચે એ અંગે રાષ વ્યક્ત કરતાં એનો સૂર સંભળાયો: ‘સુસ્મિતા ! આ તમારી કથી સહ્યતા ? તમે તો રાજ કોલેજમાં મળો છો. એ મળતા કૈલાસમહેનને આવ્યા છે તો વચ્ચે તમે શું કામ બેસી રહ્યાં છો ?’

સુસ્મિતાના મોં ઉપરનું હાસ્ય અદસ્ય થયું. કોઈ પૂતળું દોરી ખેંચતાં ચાલ્યું જાય તેમ સુસ્મિતા ઉપર આવી ગઈ.

કૈલાસઅહેન ગોવિંદને એ અંગે કહેતાં ખોલ્યાં: ‘આ લોકોનું કુટુંબ, ભાઈ, બહુ સુધરેલું. સુશીલાના વડ સસરા પણ વિદ્વાયત ગયેલા. સસરા પણ ગયેલા છે. સુરેન્દ્ર કુમાર પણ જવાના છે. એમની ઇચ્છા સુશીલાને પણ સાથે લેઈ જવાની છે. પરંતુ પોતાની પત્ની બી. એ. સુધી લાણેલી ન હોય તો સાથે લેઈ જતાં એમને સંકાય થાય છે. જેની પાસે કોઈ પણ યુનિવર્સિટીની ડિગ્રી ન હોય તે ઇંગ્લાંડમાં અસંસ્કારી ગણાય છે. એટલે એ ખાતર એ ચાર વરસ રોકાઈ ગયા છે. સુશીલા બી. એ. થાય કે તરત બંને વિદ્વાયત ઊપડી જવાનાં છે.’

ગોવિંદને આટલી ઊંડી સમ્યતાની કે સંસ્કારિતાની ખબર ન હતી. ચાર પાંચ માસથી ‘ગોકુળ’ માં રહેતાં એને એ સમજવા માંડી હતી. પરંતુ કૈલાસઅહેને કહ્યું એવું ત્યાં કંઈ હતું નહિ. કોઈ કોઈની વાતમાં માથું ન મારે એનો અર્થ કાંઈએ કોઈની વાતમાં રસ ન લેવો એવો થતો ન હતો. ઘેરથી દાદાનો કામળ આવે કે ‘ગોકુળ’ નાં બધાં એ વાંચતા ઉત્સુકતા બતાવતાં. એનો જવાબ લખ્યો કે નહિ, એની પણ ચિંતા કરતાં. રામરાય પોતે આઈ. સી. એસ. હતા, છતાં કોઈ દિવસ ઇંગ્લેન્ડમાં આમ ને પશ્ચિમમાં આમ, એ બોલતા નહિ. સમ્યતા અને સંસ્કારની એ વાત કરતા ત્યારે કોઈ દેશ કે અમુક લોકોના ધોરણની વાત કરતા નહિ. માનવતાની રીતે જ એ દરેક વાત વિચારતા.

ભણતરની બાબતમાં પણ અંગ્રેજી ડિગ્રી પ્રત્યે એમને મોહ ન હતો. અંગ્રેજી સાહિત્યને એ માન આપતા, પરંતુ અંગ્રેજીની ડિગ્રી ન હોય તો શુદ્ધિ ન આવે તે એ કળૂણ કરતા નહિ. હાલના અંગ્રેજી સાહિત્યના સ્વામી બર્નાર્ડ શૉનો દાખલો આપતાં એમને એ

અનએન્યુકેટેડ વાઈડ મેન(વણબધ્યા ડાહ્યા માણસ) તરીકે ઓળખાવતા. એવા જ આ દેશના પશુ દાખલા આપતા—કવિવર રવીન્દ્રનાથ ટાગોર, સર ચિંતામણિ, સર પ્રભાશંકર પટ્ટણી. જ્યારે આ ધરની સભ્યતા અને સંસ્કૃતિ સાવ જુદાં હતાં. ગોવિંદે એ વિષે કંઈ અભિપ્રાય ન આપ્યો.

કૈલાસખહેને માની લીધું કે ગોવિંદ પશુ પોતાની જેમ સુરિમતાનાં સાસરિયાના સંસ્કારથી ખુશ થયો હતો. એમણે એ વાત આગળ લખાવતાં કહ્યું: ‘સુશીલા ભાગ્યશાળી એટલે જ આ લગ્ન બન્યું, બાકી બીજી ત્રણ છોકરીઓ ઉમેદવાર હતી. એક એના જેટલું મેટ્રિક ભણેલી હતી. બીજી ઇન્ટરમાં હતી. તે ત્રીજી આ સાલ બી. એ.માં પાસ પશુ થઈ ગઈ.’

છતાં સુરિમતા ઉપર પસંદગી ઊતરી એટલે ગોવિંદે માની લીધું કે એ બંને એકબીજાના સારા પરિચયમાં આવ્યાં હશે અને તેથી જ આ લગ્ન થયું હશે. સુરિમતાને એણે પૂછેલું ‘પશુ એણે એ બધો ઇતિહાસ કહેલો નહિ.

પરંતુ કૈલાસખહેને એનો ભ્રમ ભાંગતાં કહ્યું: ‘પરિચય જેવું તો કશું નહિ. અમે નડિયાદમાં, એ અમદાવાદમાં. એ મોટા લોકો અમે.....’ ગોવિંદથી એ ક્યાં અજાણ્યું હતું એટલે વાક્ય પૂરું ન કરતાં એમણે આગળ કહ્યું: ‘અમારી એમને ઘેર પૂછવા જવાની હિંમત પશુ ન હતી. પરંતુ સુશીલાનું ભાગ્ય.....એ છોકરીઓ અમદાવાદની હતી. બી. એ. વાળી મુંઝવણ હતી. એ ત્રણેની સાથે થોડાવત્તો પરિચય ખરો, જ્યારે સુશીલા અને એ વિવાહનો પ્રશ્ન પહેલાં જ વખત આવતાં મળ્યાં.’

ગોવિંદે કહ્યું: ‘સુશીલા પહેલેથી હોશિયાર એટલે મુલાકાતમાં એણે બુદ્ધિ બતાવી હશે.’

‘બુદ્ધિ તો ઠીક,’ કૈલાસખહેને કહ્યું: ‘એ તો આપણે
આમડામાં હોઈએ ત્યાં સુધી બુદ્ધિવાળાં દેખાઈએ. તને હવે તો
અનુભવ થયો હશે. કોલેજમાં તારા કરતાં બુદ્ધિવાળા.....’

‘મારો તો અહીં નંબર જ ન લાગે.’

‘પેલી છોકરીઓ અમદાવાદ, મુંબઈ રહેલી એટલે ઓઝી
બુદ્ધિવાળી ન હોય? મુંબઈવાસીનો પિતા એરસ્ટર છે.’

‘છતાં સુશીલાનો.....’

‘સુશીલાનું ભાગ્ય તે, તણ્યુ છોકરીઓ કરતાં એ વધુ
સુંદર હતી.’

વીજળીના કરન્ટે હાથ આડતાં માણસ ઘૂંછી ઝડે તેમ ગોવિંદ
ઘૂંછી ઝડયો!

ગો વિંદતે થયેલો આઘાત હજી પૂરો શમ્યો ન હતો ત્યાં સુસ્મિતા આવી. વાતના વિષય ખૂટ્યો હતો એટલે કૈલાસજીને કહ્યું: ‘ગોવિંદ, પ્રભુની કળા અદ્ભુત છે તે આનું નામ. નાનપણમાં તમે બેઠે પાંચ વર્ષ બેગાં રહ્યાં--વળી છૂટાં પડ્યાં. પાછાં પહેલાંની જેમ સાથે થયાં.’

‘ગોવિંદ: ‘સુશીલાએ વચ્ચે અભ્યાસ ડોડ્યો ન હોત તે આજે જ્યુનિયર બી. એ. માં હોત.’

કૈલાસજીને: ‘પણ તારી સાથે જ ભણવાનું ભાગ્યમાં લખ્યું’ હશે એટલે આગળ જય શ્રી રીતે!’

ગોવિંદે હસીને સુસ્મિતા તરફ જોયું.

સુસ્મિતા: ‘માનું છું કે તમારી બનેલી વાત પતી ગઈ છે.’

ગોવિંદ: ‘કેમ, કંઈ બીજો હુકમ છે?’

‘સુરેન્દ્રનું સ્મયન છે કે ગોવિંદને જો વાંધો ન હોય તો કિપર આવે. અહીં વાર્તાલાપ થશે.’

ગોવિંદ ફરીથી હસીને કૈલાસજીને તરફ જોઈ મોઢ્યો: ‘ગોવિંદ તે એવો ક્યો મોટો માણસ છે કે એને વાંધો હોય?’

અર્થનો અનર્થ થતો જોઈ સુસ્મિતાએ કહ્યું: ‘મતલબ કે વખત હોય તો. મેં એમને કહ્યું કે એ કોલેજથી સીધો અહીં આવ્યો છે એટલે ‘ગોકુળ’માં.....’ અને સુસ્મિતાએ આશ્ચર્ય સ્મિત કયું, જે ગોવિંદે પારખ્યું, કૈલાસજીને એનો ખ્યાલ પણ ન આવ્યો.

ગોવિંદ એ આજા સ્મિતના ઊંડા અર્થમાં ન ઊતરતાં બોલ્યો: ‘જોયું કૈલાસજી ! સુશીલા કેવી પાકી છે. મેં એને કેટલા ય વખત કહ્યું છે કે પ્રોફેસર સાહેબ સાથે મારી ઝોળખાણ તો કરાવી દે છેવટે કોલેજમાં એક વખત ન છૂટકે મને ભેગો કર્યો હતો. આજે એ સામે આલીને બોલાવે છે ત્યારે એણે કેવું માંડી વાળ્યું કે એને વખત નથી.....’

‘મારો એમાં ક્યાં દોષ છે ?’ સુસ્મિતાએ રોષ કરતી હોય તેવા સ્વરમાં કહ્યું: ‘કૈલાસજીને મળવા આવવામાં તું વિચાર કરતો હતો એટલે મેં માન્યું કે મંજૂરી મળ્યા વિના આવવામાં તને રાધાની બીક લાગતી હશે.....’

ગોવિંદે આંખ વતી ઇશ્વારો કર્યો: ‘આ વાત અહીં બા આગળ કરવી એ સારું છે ?’

પણ સુસ્મિતાએ વાત અટકાવી કૈલાસજીને તરત પૂછ્યું: ‘રાધા કાણ છે ?’

સુસ્મિતાએ ગોવિંદ સામે જોઈને કહ્યું: ‘એને પૂછીને.’

ગોવિંદે બોલ્યો: ‘કૈલાસજી ! કોલેજમાં બહુતાં છોકરા-છોકરીઓ તોફાની હોય છે તે તમે જાણતાં હશે. હું મામડિયો રહ્યો, સીધો સાદો રહ્યો એટલે એ વિદ્યાર્થીઓ મને ખિન્નવે છે. એ બધાંની વાદે સુશીલા પણ.....’

વચ્ચે જ ફેલાસખહેન ઠપકા આપતાં હોય . એ હમે બોલ્યાં :
' સુશીલા ! પારકાંતી જેમ તું પશ્ય એને ખિજવે.....'

સુશીલા : ' ફેલાસખા ! તમે ૫ થું એ કહે છે તે સાચું
માનો છે ?'

ગોવિંદ : ' હું જૂઠું બોલું એમ તમે માનો છો ?'

ફેલાસખહેન : ' ના, ગોવિંદનું જૂઠું હું ન માનું.'

સુરિમતા રાપ કરીને બોલી : ' નામીચો વાણિયો રળી ખાય
અને નામીચો ચોર માર્યો જાય, એ આનું નામ.' અને એ બધી
વાત સુરિમતાએ ફેલાસખહેનને ટૂંકમાં કહી સંભળાવી.

ગોવિંદ : ' એક વાત તો એણે કહી નહિ.'

સુરિમતા : ' શી ?'

ગોવિંદ : ' મારું ધરકામ છાડાવનાર એ પોતે. રાધા આજળ
એ રહી.' અને એણે સહેજ અટકીને ઉમેર્યું : ' ફેલાસખા, મને
ખબર નહિ કે આમ મારું ધરકામ છાડાવવામાં એની દાનત
જરી હશે.'

' જરી દાનત ?' સુરિમતાએ આશ્ચર્ય પામતાં પૂછ્યું.

' જરી નહિ તો શુદ્ધ ? રોજ રોજ આમ માણસને ખિજવવું
એ તે કેવી દાનત ?'

સુરિમતા : ' જેને સામાના દોષ જ જોવા છે એને કોણ
પહેચે ?'

ફેલાસખહેન ગોવિંદના ભાગ્યનો વિચાર મનમાં કરતાં હતાં
એટલે એ વાદવિવાદમાં ન પડતાં એમણે કહ્યું : ' ગોવિંદ ! બાઈ !
ભાવિના ગર્ભમાં થું છે તે તો જનકીનાથ પશ્ય જાણ્યતા નથી

હોતા. પરંતુ નાનપણથી મને લાગ્યું હતું કે તારું ભાગ્ય મોટું છે.....’

‘બસ ! હવે તો અમે તને મોટું જિજ્ઞાસીએ છીએ એમ નહિ કહે ને ?’ સુરિમતાએ પોતાની છત થઈ હોય તેમ પૂછ્યું.

કૈલાસજીહેન : ‘સુશીલા ! એવી વાતો કરવી એ ઠીક નહિ. એવી મૂળ વચ્ચરી વાતોથી માથુંગરને કાઢી વખત લાગતે બદલે હાર્ન થાય છે.’

સુરિમતા જોવિંદ સામે હસીને બોલી : ‘જોવિંદને એ પસંદ ન નથી એટલે હાર્ન કરી તે એનું બહુ ન થવાનું છે.’

કૈલાસજીહેન : ‘બહુજરૂર તો પ્રભુના હાથની વાત છે...’

સુરિમતા આવી હતી તો જોવિંદને ઉપર બોલાવવા પશુ નીચે આવતાં એ બાન બૂલી ગઈ. ઓચિંતી એ વાત યાદ આવતાં એ મજરાઈ ગઈ હોય તેમ જોઈ થઈ જતાં બોલી : ‘હું તો આ કામે આવી હતી અને શું કરવા બેસી ગઈ !’

‘કેમ ?’ કૈલાસજીહેન પૂછ્યું.

‘જોવિંદને સુરેન્દ્ર ઉપર બોલાવતા હતા એટલે.....’

કૈલાસજીહેન વચ્ચે જ બોલ્યાં : ‘ન ભાઈ ત્યારે. એમને ખાલી બેસી રહેવું જડે એટલો વખતનો બચ.....’

જોવિંદ જોમો થયો. કૈલાસજીહેનને જ્ય જ્ય ક્યાં.

કૈલાસજીહેન : ‘ફરી ક્યારે મળીશ, ભાઈ ?’

‘બીજી વખત આવું ત્યારે આવીશ. સુશીલા ને હું સાથે છીએ એટલે ખચર તો તરત પડશે ન.’

કૈલાસજીહેન હસ્યાં એનું મંબળા ઇચ્છ્યું.

ઉપર જતાં સુરેન્દ્ર ખુરસી બતાવતાં કહ્યું: 'એસો, ગોવિંદલાલ.'
ગોવિંદ હસ્યે.

સુરેન્દ્ર પૂછ્યું: 'કેમ હસ્યા ?'

ગોવિંદ: 'મને આટલા બધા માનથી બોલાવવાનો હોય નહિ.
ગોવિંદ નામ જ બસ છે. બહુ તો ગોવિંદભાઈ, પણ ગોવિંદલાલ...'

સુરેન્દ્ર ઠોકને સહેજ ઝૂકાવીને બોલ્યો: 'યસ યસ, આઈ
અન્ડરસ્ટેન્ડ. તમે પટેલ એટલે નામ સાથે ભાઈ બોલાય.' અને મોં
ઉપર વિષયના પ્રમાણમાં પાંચ ટકા હાસ્ય લાવીને એણે ઉમેર્યું:
'અમે તો લાલથી ટેવાઈ ગયેલા. લાલ પણ અમારે માટે જીવું
ચર્ચિ ગયું. ચંદ્ર, કુમાર, રોય અને એવાં એવાં સંબોધનો આવી
ગયાં છે.'

ગોવિંદે યાદ આવતાં પોતાનો અનુભવ કહ્યો: 'શહેરનાં નામ
તો એટલાં નવીન છે કે હું તો એ નામ છોકરાનું છે કે છોકરીનું
તે જ નથી સમજી શકતો.'

સુરેન્દ્ર સુસ્મિતા સામે મોં મલકાવીને બોલ્યો: 'તમારો મિત્ર
આયે જ મામજન છે.'

ગોવિંદ: 'સાદી જાપામાં ગામડાંયો છે એમ જ કહેવાય.'

સુરેન્દ્ર: 'ગામડાની આ નિખાલસતા મને ગોવિંદભાઈ જરૂર
ગમે છે.'

ગોવિંદ: 'એ નિખાલસતા શહેરમાં આવવી મુશ્કેલ છે.'

સુરેન્દ્ર ટેબલ ઉપર હાથ પછાડી બોલ્યો: 'સર્જિટ ! સર્જિટ !
માનવના અમુક ગુણો ગ્રામસમાજમાં વિકસત શક્ય છે, બપોરે
અમુક ગુણો શહેરીસમાજમાં પોસીબલ છે. ઘેટ મીન્સ, તમારો જ

રવટ કળયુગ

એકઝમપલ !' અને એણે સુસ્મિતા સામે નજર કરી કહ્યું :
'સુસ્મિતાએ મને વાત તો કરી હતી કે ગોવિંદ વોઝ માય રફલ
કમ્પેનિયન ઇન મોહનપુરા. પણ વિનાયક 'ગોકુલ'માં આવ્યો હતો
ને તમને ધરકામ કરતા જોઈ, જગતની જે અગત્યથીઓ એ
જ્યોત્સીમાં ભણ્યો હતો એના કરતાં તમારી અગત્યથી એને
વિસ્મયજનક લાગી. આવીને એણે મને કહ્યું—સુસ્મિતા જેને
આપડાહુડને ફ્રેન્ડ માને છે તે ગોવિંદ 'ગોકુલ'માં વાસણ માંગે
છે ! મને ય એક ધણુ તો નવાઈ લાગી. બટ આઈ એમ મચ
ધિહસ.' જણે હાલ પણ સુરેન્દ્ર એટલો ખુશ થયો હોય તેમ હસતા
એણે ગોવિંદ સામે તાકી રહ્યો.

ગોવિંદ : 'સાહેબ !.....'

વચ્ચેજ સુરેન્દ્રે કહ્યું : 'આપણે અહીં પ્રોફેસર રફુડન્ડ
તરીકે બેઠા નથી. યુ આર એ ફ્રેન્ડ ઓફ સુસ્મિતા એન્ડ ઇટ
મિન્સ, યુ આર એ ફ્રેન્ડ ઓફ માઇન્સ.'

ગોવિંદે એ મિત્રતાનો સ્વીકાર કર્યો હોય તેમ એ આગળ
બોલ્યો : 'સુસ્મિતાને મારી સ્થિતિની પૂરેપૂરી માહિતી છે. દાદાને
એણે જાણેલા છે. નને પણ ધરકામ કરતો એણે મોહનપરામાં
જાણેલા છે. એટલે હું ઘેર કામ કરતો હતો ત્યારે શરમ નહોતી
આવતી, તો પછી અહીં મને શાની શરમ ?'

સુરેન્દ્ર સુસ્મિતા તરફ જોઈ ગોવિંદને ઉદ્દેશી બોલ્યો : 'એ તમારી
મિત્ર મારા આગળ હજી સિનિયસ રહે છે. મેં એને કેટલાય વખત કહ્યું
કે ડોન્ટ શીલ ઇન થોર માઇન્ડ ઇનશીરિયોરીટી કોમ્પ્લેક્સ ! આઈ
ગ્રીવીવ ઇન ધી રાઇટસ ઓફ ઇક્વૌલીટી.'

ગોવિંદ બાળપણના સંસ્મરણો યાદ કરતાં હસીને બોલ્યો :

‘સુશીલા પહેલેથી થોડી નરમ છે. નિશાળમાં મને એના બાપુજીની અન્યાય થતો હોય તો એ ઘેર જઈને કૈલાસબા આમળ રડી દે, પણ બાપુજીને ન કહી શકે.’

સુરેન્દ્ર: ‘પણ અહીં તો કૈલાસબા નથી, પછી કોના આમળ રડી દેશે?’

ગોવિંદે સુસ્મિતા સામે જોયું.

સુસ્મિતાએ પોતાનું મૌન સુરેન્દ્રને અસહ્ય ન લાગે તે ખાતર તોડ્યું. કહ્યું: ‘રડવા માટે સામે માણસ જોઈએ એવું કંઈ નથી. માણસ એકલું પણ રડી શકે છે.’

કટાક્ષ કરતાં સુરેન્દ્રે ગોવિંદને કહ્યું: ‘સી, ધીસ ઇંચ ફેંચીનાઈન ક્વોલીટી.’

ગોવિંદને સમજ ન પડતાં એણે પૂછ્યું: ‘એટલે?’

‘આજના નૂતન યુગની નારી પણ રડવાનો બચાવ કરે છે. એની સામે પડકાર કરતી નથી.’

ગોવિંદે સુસ્મિતા સામે જોઈ કહ્યું: ‘સાચું છે, સુરેન્દ્રભાઈનું કહેવું. તમારા જેવી નૂતન યુગની નારીએ તો ગુલામીનાં બંધન તોડવાં પડશે.’

સુરેન્દ્ર કટાક્ષ કરતાં: ‘મારા જેવો ગુલામીનું પિંજર ખોલી નાખે છે, છતાં એમાં પુરાણેલું પંખી બહાર નીકળતું નથી. માથે એક્સપિરીઅન્સ સેઝ યુનિવર્સિટી એજ્યુકેશન ઇઝ ઇન્ડિસ્પેન્સેબલ.’

ગોવિંદ સુસ્મિતા સામે જોઈને બોલ્યો: ‘ના, ના, સુરેન્દ્રભાઈ, સુશીલા એટલી નિર્ભય નથી જ કે પિંજર ઉઘાડું હોય છતાં એ પૂરાઈ રહે. મને એથી ઊલટો અનુભવ છે.’

સુરેન્દ્ર ખુશ થતાં બોલ્યો: ‘તે જાણવા મેં આપને બોલાવ્યા

છે. એમથી જ મને સુસ્મિતા સાચી ઝોળખવા મળશે. હું માનસ-
શાસ્ત્રનો અભ્યાસી છું. એના ગુણો એક વખત જાણી લેઈને હું
તેને સંપૂર્ણ વિકસાવવા માગું છું.’

ગોવિંદ: ‘એ સંસ્મરણો માસ કરતાં એ પોતે સારી રીતે કહી
શકશે. એના જોટલું સરસ વર્ણન કરતાં મને તો આવડતું પશ્ય
નથી.’ અને સુસ્મિતા સામે જોઈને ગોવિંદે પૂછ્યું: ‘કેમ સુશીલા,
પેલું તારું પરાક્રમ કહું ને ?’

સુરેન્દ્રે કહ્યું: ‘એમાં એમને શું પૂછો છો ? એ સાંભળવા તો
મેં તમને બોલાવ્યા છે.’

ગોવિંદ: ‘સુરેન્દ્રભાઈ ! જો તમે એમ માનતા હો કે સુશીલા
સુશીલ છે તો એ સાવ ખોટું છે. એ તમને ઝોળખી લેતાં સુધી
હમણાં જ્ઞાત હોય તો બલે. બાકી પછી એ તમને એવા હેરાન
કરશે કે.....’

ગોવિંદે જાણ્યું કે સુસ્મિતાના મોં ઉપર જરૂર હાસ્ય ફરકશે.
પશ્ય એ તો એ જ ગંભીર ભાવે એસી રહી હતી.

ગોવિંદે માન્યું કે પતિ આગળ હજી એનો ક્ષોભ પૂરો ગયો
નથી લાગતો. અને એ ક્ષોભ દૂર કરવામાં પોતે ભાગ ભજવે એ
પોતાની ફરજ છે માની, એણે કહેવા માંડ્યું: ‘સુરેન્દ્રભાઈ, સાંભળો
તમારે સુશીલાનાં પરાક્રમ આગલે દિવસે અમે બંનેએ કૈલાસખ્યા
પાસેથી કહાન ગોપીની વાતો સાંભળી હતી: કૈલાસખ્યાના જમણા
પગ ઉપર માથું મૂકીને એ સૂતી હતી. ડાખા પગ ઉપર માથું
રાખીને હું સૂતો હતો. ગોપીઓનાં કપડાં લેઈને કૃષ્ણ કદમના ઝાડ
ઉપર ચઢી ગયા. ગોપીઓ એને વિનવે છે, એ વાત આવતાં સુશીલા
બેઠી થઈ ગઈ. બોલી: ‘બા ! એ તો ગોપીઓ એવી કે એને
જાણવાલા કરે બાકી હું હોઉં તો.....’

“કેલાસબાએ પૂછ્યું: ‘તું હોય તો શું કરે?’

“સુશીલા: ‘કૃષ્ણ નહાતા હોય ત્યારે કપડાં લેઈ હું પણ કદમના ઝાડ ઉપર ચડી જાઉં.’

“હું પણ વાતના તાનમાં આવી જઈ બેઠા થઈ ગયો. બોલ્યો: ‘ઝાડ ઉપર તું ચડનારી ન જોઈ હોય તો.’

“સુશીલા: ‘જોવું છે!’

“મેં કહ્યું: ‘હા.’

“અને સુરેન્દ્રભાઈ, સાચે જ, બીજે દિવસે અમે બધા છોકરા નિશાળ છૂટ્યા પછી તળાવમાં નહાવા પડ્યા ત્યારે બધાનાં કપડાં ભેગાં કરી, પાળ ઉપર બાવળનું ઝાડ હટું તેના ઉપર, આ અત્યારે સુશીલ થઈને બેઠી છે તે ચડી મઈ, તે ચડી જ મઈ.”

તણે જણ્યું હતી પડ્યાં.

“આરે ધોતાં બૈરાં અમારી મશ્કરી કરવા લાગ્યાં કે, ઠાંકણીમાં પાણી લેઈ ડૂબી મરો. છોકરા થઈને છોકરીથી બારી ગયા!”

“ઝાળ ઉપર બેઠેલી સુશીલા બોલી: ‘છોકરી થઈ એટલે કંઈ છોકરાથી બીએ? કૃષ્ણના દિવસો ગયા હવે. આજની ગોપી મહી દોળવા જતા કૃષ્ણનું માથું ભાંગશે, એ યાદ રાખજો.”

ન માન્યા જેવી વાત સાંભળતો હોય તેમ સુરેન્દ્રે પૂછ્યું: ‘એ બોલનાર આ સુસ્મિતા?’

ગોવિંદ તાનમાં ને તાનમાં બોલ્યો: ‘હા, એક વખત એના પથ અહીંની ધરતી ઉપર અડવા તો દો. અહીં પણ એ ગોપી જ અઈ રહેશે.’

સુરેન્દ્ર: 'ષેટ છઠ માસ એમ્મીશન.'

ગોવિંદે સુસ્મિતા સામે જોઈ કહ્યું: 'તારું બધું પોકળ ઉઘાડું પાડી દેઉં ને?'

સુરેન્દ્ર: 'એમને અડીં આપ્યાં છ માસ થરા આપ્યાં પણ ક્ષોભ ગયો નથી. એ દૂર કરવા મેં આપને બોલાવ્યા છે. કાંઈ કાંઈ વખત આમ આવતા રહો તો હું માનું છું કે સુસ્મિતાનો ક્ષોભ વહેલો દૂર થઈ જાય. મેં તો ધાયું હાનું કે તમે સ્વચ્છ કમ્પેનિયન જ હશો. પરંતુ કૈંસાસમડેને તમને મળવા બોલાવ્યા એટલે કુટુંબ સાથે પણ સંબંધ છે, એમ ખબર પડી. બાકી સુસ્મિતાએ આપાં મીઠાં સંસ્મરણો કહેવાં જ નહિ.' અને એના સામે જોતાં ઉમેયું: 'મેં નામ પાડવામાં પણ મોટી ભૂલ કરી છે. જેનામાં સ્મિત નથી, એને મેં વળી સુસ્મિતા બતાવી!'

ગોવિંદ: 'મને તો સુસ્મિતા કરતાં સુશીલા નામ જ ગમે છે.'

સુરેન્દ્ર: 'એ તો ક્યારનું મારી જ્ઞાનમાં પણ આવી ગયું. તમે એને સુશીલા જ કહો છો.'

ગોવિંદ: 'સુશીલા સાથે એટલાં મીઠાં સંસ્મરણો જોડાયેલાં છે કે એ નામ હું બદલી શકું નહિ. અને બદલું તો એ સંસ્મરણો તાદૃશ્ય ખડાં પણ ન થાય.' અને એનું એક સંસ્મરણ તાજું કરતાં ગોવિંદે કહ્યું: 'ગમે તેની સાથે જમવામાં ધર્મનો કંઈ ખાવ નથી, એ તો આજે, બાકી અમારા ગામડામાં તો એ એક મોટો ધર્મનાથ ગણાય. છતાં અમારી બંને વચ્ચે એટલી માયા કે સાથે ન જમીએ તો મઝા ન પડે. કૈંસાસના ગામના લોકોની ટીક ખાતર અમને ખાનગીમાં સાથે બેસાડીને જમાડે. પણ એકવાર અમે આપના પકડાઈ ગયાં. મારે ઘેર આરજું વાસીને અમે બંને સ્ત્રી

આતાં હતાં. થોડું ખાઇને સુશીલા ધરાઈ મઈ એટલે મેં મારા હાથે એને ખવરાવવાનો આગ્રહ કર્યો. તે જ ઘડીએ જાણીમાંથી એક સ્ત્રીએ અમને જોયાં અને.....'

સુરેન્દ્ર એ સંસ્મરણથી ધણો ખુશ થયો હોય તેમ બોલ્યો: 'તમારાં સ્મરણો નવલકથા જેવાં મઝાનાં લાગે છે. આપ થીંક, મુનશી કેન રાઈટ એ માસ્ટરપીસ ક્રોમ ધીઝ.'

ગોવિંદે કહ્યું: 'આમાંથી તે શું ધૂળ નવલકથા થાય. આવાં આંડાંધેલાં સ્મરણો તો ફરેકના જીવનમાં હોય.'

સુરેન્દ્ર: 'નવલકથાઓ આવા અનુભવોમાંથી જ જોમી થતી હોય છે. મુનશીની 'વેરની વસૂલાત' તમે વાંચી છે?'

ગોવિંદે કહ્યું: 'ના.'

'ઓહ !' સુરેન્દ્રે નવાઈ સાથે શૉક અનુભવતાં કહ્યું: 'યુ ડીડન્ટ રીડ મુનશી?'

ગોવિંદે ધીમેથી બોલ્યો: 'ગુજરાતનો નાથ, પાટણની પ્રભુતા, એ સીરીઝ મેં વાંચી છે.'

સુરેન્દ્રે સલાહ આપતાં કહ્યું: 'યુ આર નાવ એ ક્રોનેનિયન-યુ મસ્ટ કીપ લેટેસ્ટ ટય વીથ ગુજરાતી લીટરેચર.' અને એણે સુસ્મિતા સામે જોઈને પૂછ્યું: 'તમે વેરની વસૂલાત વાંચી છે ને?'

સુસ્મિતા ડોકું હલાવીને હા પાડત. પરંતુ એ રીત સુરેન્દ્રને અસહ્ય લાગતી એટલે સહ્યતાપૂર્વક એણે કહ્યું: 'સારી રીતે વાંચી છે.'

સુરેન્દ્ર: 'તનમન અને જમતનાં પાત્રો યાદ છે?'

સુસ્મિતા: 'હા.'

સુરેન્દ્ર: 'એ બંનેનાં સ્મરણો પણ આવાં જ સરસ છે ને?'

ગોવિંદે કુતૂહલપૂર્વક પૂછ્યું: 'એમાં આવાં સ્મરણો છે ?'

સુરેન્દ્ર: 'બરાબર આવાં જ.' અને એ નવલકથાની ઉત્પત્તિ અંગે જણાવ્યું: 'એ નવલકથામાં જન્મતનું પાત્ર જે છે તે મુનશીએ પોતાના ઉપરથી ઉપજાવ્યું છે. તનમન એમને નાનપણમાં જે છોકરી સાથે પરિચય થયેલો એ પાત્ર છે. અને એ ઉપર એમણે શું સરસ નવલકથા લખી છે !'

ગોવિંદના કુતૂહલે જોર ધ્યું: પૂછ્યું: 'એ પાત્રોને એણે કેમનાં આગળ લીધાં છે ?'

સુરેન્દ્રે મોં મલકાવીને કહ્યું: 'એ તનમન અને તમારી 'તનમન'માં ડીફરન્સ છે. એ તનમનને બળજબરીથી એક વૃદ્ધ પતિ સાથે પરણાવવામાં આવે છે. જ્યારે તમારી 'તનમન' એક અનગમતા પ્રેમીસરને પરણી છે.'

બને હસ્યા.

સુરેન્દ્રે સુસ્મિતાને ગંભીર જોઈને કહ્યું: 'બોલો, તમારું નામ જદલી નાખ્યું ? સુસ્મિતા તો જણે સાવ ખોટું છે. તનમન રાખીએ તો ?'

ગોવિંદ: 'હું તો કહું છું સુશીલા જ એનું સાચું નામ છે.' અને સમયનો ખ્યાલ આવ્યો હોય તેમ એ બોલ્યો: 'હવે હું જાઉં ત્યારે.'

સુરેન્દ્ર અને સુસ્મિતા એને વિદાય આપવા ઊભાં થયાં.

સુરેન્દ્ર: 'કાઈ કાઈ વખત આવતા રહો. તમારાં સ્મરણો સાંભળવાની મઝા આવે છે.'

'જરૂર ! જરૂર !' કહી ગોવિંદે વિદાય લીધી.

સ વિતાને લાચારીથી નારણ મુકાદમની વીણી ખાંધરી પડી હતી. એ મહિના તો જાડું સરળ રીતે ચાલ્યું. પરંતુ પાછળથી એને જે ભીતિ દેખાતી હતી એનાં ચિહ્ન જણાવા લાગ્યાં હતાં. સવિતાએ પહેલેથી અંબારામને કહ્યું હતું કે, આપણે એની પાસેથી વીણી ઉપરાંત વધારે પૈસા લેવા નહિ. એક તો જે દેવું થશે તે વાળવાની કાઠ શક્યતા ન હતી. વળી એવા ખરાબ માણસના પૈસા લીધા હોય એટલે આપણને લાચાર બનાવે.

પરંતુ સવિતાની એ વાત અંબારામને સ્વોક્કારી નહિ. એ મહિનામાં જ નારણ મુકાદમના સાડ રૂપયા અંબારામને વીણીની લહેણી નીકળતી રકમ ઉપરાંત લીધા હતા. એમાંથી અનાજવાળા, ફાલસાવાળા અને પાનખીડીવાળાને નામાના આપી દીધા હતા. ચાર માસનું પાછલું જાડું ચડ્યું હતું તે ત્રણ માસનું ચૂકતે ક્યું હતું. છતાં ખીજ ત્રણ માસ તો ચડી ગયા હતા. આ સ્થિતિમાં અંબારામ તો શું, કાઠ પછુ માણસ ધીરનાર હોય તો દેવું ન કરવાનો સંયમ રાખી શકે નહિ.

સવિતા પણ એ રીતે વિચારતાં અંબારામનો દોષ જોતી ન હતી. એને પોતાની જ જુલ દેખાતી હતી. જે નારણ મુકાદમની

વીંશી બાંધવાનો વિશેષ એને પહેલેથી કાયમ રાખ્યો હોત તો અંબારામને ખસવાનું ન રહેત.

પરંતુ ગરીબાઈને લીધે એણે પતિની એ દરખાસનો વિશેષ ન કર્યો. એની પાછળ એની ગણતરી પણ જુદી હતી. બંને નારણ ખરાય માણસ હોય, પરંતુ પોતાની દાનત ન્યાં સુધી શુદ્ધ છે ત્યાં સુધી ડરવાનું કારણ ન હતું. વળી પાર્વતીના સંબંધમાં જે ઇતિહાસ હતો એ વાત પણ સવિતા કરતાં જુદી હતી. એમાં તો પાર્વતી એકલી સંમત ન હતી, પરંતુ એનો ધણી એ અંજે જાણીને આંખ આડા કાન કરતો હતો. અંબારામનો સ્વભાવ એથી સાવ જુદો હતો. એને એવી ગંધ આવે તો નારણ મુકાદમને તો શું પણ સવિતાને દેકાણે પાડતાં એ અચકાય નહિ. જોકે આવો કોઈ અનુભવ ન હતો, છતાં એના આકળા સ્વભાવ ઉપરથી સવિતાએ એ અનુમાન કર્યું હતું. એટલે એ ગણતરી જાણીને છેવટ એણે નારણ મુકાદમની વીંશી બાંધવાની ન છૂટક સંમત આપી હતી.

પરંતુ એ બધી ગણતરી એને હવે બીધી વળતી દેખાતી હતી. નારણ મુકાદમે એ મહિનામાં પોતાની જાળ પૂરી બિછાવી લીધી હોય તેમ લાગતું હતું. આ વખતે પગાર થશે ત્યારે ધરખણીને બાકું ચૂકવવાનો પણ વિશેષમાં એણે વાવડો કર્યો હતો. અંબારામે પણ ઉધરાણી કરવા આવેલા ધરખણીને એ પ્રમાણે કહ્યું: 'નારણ મુકાદમનો પહેલીએ પગાર થશે એટલે તમારું ચૂકતે બાકું આપી દેઈશ.'

ધરખણી કંઈ બોલ્યા વગર સવિતા સામે ફક્ત મોં મલકાવીને ચાલ્યો ગયો. એ દૃષ્ટિમાં એણે સવિતાને ન કહેવાનું કેટલુંય કહી નાખ્યું હતું. તે સમજી જતાં, એના વિદાય થતાં સવિતા બોલી બેઠી: 'તમે આ શું કરવા બેઠા છો ?'

‘શાનું ?’ અંબારામે ન સમજ પડવાથી પૂછ્યું.

‘તમને ખબર છે કે નારણ મુકાદમના પૈસા લેઈને તમે શું કરી રહ્યા છો !’

સવિતાની એ વાતોથી અંબારામ એટલે જાણી પરાઈ ગયો. હતો કે તરત ચિડાઈ જતાં એ ગાળી બેઠો : ‘જગતમાં બસ તું જ સતીનું પૂછકું લેઈને આવી છે, નહિ ?’ અને રાજમાં એથી વિશેષ ઉમેર્યું : ‘એવી ડાહી ડાહી વાતો મને તારા કરતાં ઓછી નથી આવડતી. પણ તારે ધર ચલાવવાનું હોત તો ખબર પડત. એ તો હું હજી એટલે સારો છું કે લોકોને જેમના તેમના જવાબ દેઈ ટાલા પાડું છું. મુખેદુઃખે ગાડું ગમડાવું છું. બાકી, પૂઁજી જે જરા નીચે જઈ પાવર્તીને, કેશવલાલ મોંઘાર નથી તે આપું ધર એને ચલાવતાં શું થાય છે તે !’

સવિતા હસકે ચડી.

અંબારામ એ ની એ ખીજમાં બોલતો હતો : ‘કશું કહીએ એટલે આ રડવા લાગી. મારું લોહી પીવા આવી છે તું તો લોહી પીવા. તને પરણીને હું તો દુઃખી દુઃખી થઈ ગયો. એકલો હતો ત્યારે મજાથી લહેર કરતો હતો. તારા કમલનાં પગલાં મારા ધરમાં આવ્યાં ત્યારથી માથે દુઃખનાં ઝાડવાં ઊગવાનાં હવે બાકી રહ્યાં છે !’

નારણ મુકાદમે પાવર્તી મારફત આ વાત જાણી એટલે એ પણ એની જાત ઉપર ગયો. એને થયું—હું વળી ધીમે ધીમે મારું કામ કરવા માગું છું ત્યારે એ રાંડ મને નિર્જાન માને છે. હવે તો રૂપિયા ન આપું ને ધાતું પાર પાડું.

અને એણે જમવા આવવાનો બપોરનો સમય બદલ્યો. મિલ છોડે ત્યારે બંને જણ સાથે જમવા આવતા. પરંતુ હવે તેણે અર્ધો

કેલાક વહેલા આવવાની શરૂઆત કરી. મુકાદમ એટલે એને કાઠ પૂછનાર નહિ, હેડ જોયાર પણ એની દાદાગીરીથી ખીએ, એટલે આવા નજવા કારણસર ટોકે નહિ. બહાનું કાઢ્યું કે જયોરે ખાવા આવવાજવામાં અર્ધો કલાક જતો રહે છે એટલે આરામનો વખત મળતો નથી.

સવિતા એ એકલો આવવા લાગ્યો ત્યારથી મનમાં ફફડ્યા કરતી હતી. નારણ મુકાદમ એની એ બીક પામી ગયો હતો. એક દિવસ એ અંગે ઇશ્વારે કરતાં એણે કહ્યું: ‘સવિતા ! મારાથી બીવાની કંઈ જરૂર નથી. હું વાધ નથી તે તને આખી ને આખી ખાઈ જઈશ. આદમી સીને એવી રીતે ખાય છે કે ઝિઝટો એ જ બચાય છે.’

સવિતા કંઈ ન બોલી. થયું કે જો બોલીશ તો એ એની જાત ઉપર જશે. હો હા થશે તો પોતાની જ આબરૂ જશે. એની આબરૂ તો ગયેલી છે જ એટલે એને કંઈ પડી નથી. વળી નીચે પાઈંતી બધે ફેલાવો કરવા ટાંપીને ખેસી રહી હતી, એ વૃત્તિ પણ સરિતા કળી ગઈ હતી. એ ગિર્યાતમાં મન ભર્યા વગર એના જૂટકા ન હતો. નારણ તે દિવસે એથી આગળ ન વળ્યો.

સાંજે એણે અંખારામને એ વાત કરી. સવિતાએ આનું હતું કે આટલી હદ મુધોની વાત એ સહી નહિ શકે. પરંતુ એના તરફથી જુદો જ જવાબ મળ્યો: ‘એ તો એનો સ્વભાવ છે. મને તેની મરફરી કર્યા વગર એ નહિ રહેવાનો. એક દિવસ મિલમાં શેઠાણી એમનાં મહેમાન લેછને મિલ ખતાવવા આબ્યાં હતાં ત્યારે એણે એમની પણ મરફરી કરી હતી.’

સવિતા રોષભર્યે અવાજે બોલી: ‘તે શું શેઠાણીને સાંભળતાં એણે મરફરી કરેલી ?’

અંબારામ: ' શેઠાણી જેવાંની પાછળથી મશ્કરી કરે તો મારા તારા જેવાંની સામે કરે એમાં શી નવાઇ ? '

સવિતા: ' મારા ઘરમાં એ નહિ આવે. '

અંબારામ ખિન્ન જતાં બોલ્યો: ' તું મોટી સતી સીતા છે તે બાણી. કોઇ મશ્કરી કરે એનાથી ખિન્ન બન્યો એના બોલીઆ-વેડા અને મમતા નથી. '

' આ તમે શું બોલો છો ! તમારી ખાવડીની સખે માણસ... '

' પરાયો માણસ કરીને એણે તારી આખર તો નયો લીધી ને ? '

' એ આખર લે એ દહાડો તમારે જોવો છે ! '

' બસ, એમ બોલી નાખ્યું એટલે આખર લેરાઇ મર્ડ ! આપણી દાનત સાજીત હોય તો આખર લેનાર હું તો કોઇને જોતો નથી. '

સવિતાને માથે આજ કાટ્યું હોય તેમ લાગ્યું. અંબારામ આમજ દલીલ કરવી એને વ્યર્થ લાગી. એ મૂંઝી મૂંઝી એકાંતમાં રડી રહી.

અને જાણે અંબારામ પાતિ થઈને જે શબ્દો ખુલ્લે ખુલ્લા ન કહી શક્યો, તે પાર્વતી મારફત કહેવડાવતો હોય તેમ પાર્વતી સાથે વાતચીત થતાં સવિતાને લાગ્યું. પાર્વતીએ અંબારામને ધીમે ધીમે પોતાના પશ્વનો કરી લીધો હતો. એના દુઃખ પ્રત્યે સમય આવ્યે એ સહાનુભૂતિ બતાવતી. વખત આવ્યે સ્થિત પ્રમાણે વર્તવાની સલાહ આપતી. અને ઝેર માણસને મારી નાખે તેટલું કાઠીલ હોવા છતાં ધીમે ધીમે માણસને એ સદી જાય છે, તેમ અંબારામને પાર્વતીની સ્થિતિ સહતી જતી હોય તેમ એના બોલવા ઉપરથી લાગતું હતું.

ઉપરના માળે શું બને છે તે પાર્વતીથી જાનું રહે તેમ તો હતું નહિ. પૂરેપૂરી વિગત નારણ્ય મુકાદમ કે અંબારામ મારફત એ જાણી લેતી હતી. અંબારામ જતાતો જતો હતો એટલે એને ખાતરી હતી કે સવિતાને હાર્યા વગર છૂટકો ન હતો.

વાત ઠેઠ સુધી આવી પહોંચી હતી એટલે ઉઘાડે ડાંગે સવિતાને વાત કરવામાં પાર્વતીને સકોચ ન રહ્યો.

પાર્વતી બોલી: ‘સવિતા ! મારી સામે આખું સરસપુર આંગળી કરે છે એ મારી જાણ બહાર નથી, હોં.’

બીબી થઇ જતાં સવિતાએ કહ્યું: ‘એવી વાત સંભળાવવા લમે અને બેસાડી છે, એમ ?’

પાર્વતીએ એનું કાંકું પકડી નીચે બેસાડતાં કહ્યું: ‘આજે હું તને પડો રાખ્યા વગર ચોખ્ખે ચોખ્ખું કહી દેવા માગું છું.’

સવિતા ફરી બીબી થવા લાગી.

પાર્વતી એને બેસવાનો આમ્રહ કરતાં બોલી: ‘તારે નહિ સાંભળવું હોય તો પણ સંભળાવવાની છું.’ અને તેણે કહેવા માંડ્યું: ‘લોકો તો આંગળીઓ કરીને છેટા રહે છે. એમને કોઇનું ધર ચલાવવા નથી જવું પડતું.’

સવિતા સમજી ગઇ હતી કે સાંભળ્યા વગર છૂટકો ન હતો, એટલે એણે વચ્ચે બોલ્યા વગર સાંભળી લેવાનું નક્કી કર્યું. બાકી એના મનમાં સામે સલાહ આવી ગયો હતો કે, ધર ચલાવવા વેત્તાવૃત્તિ કરવી પડે તો એથી મરી જવું બહેતર.

પાર્વતી કહેતી હતી: ‘લોકો મારા કરતાં ‘એમની’ સામે વધારે આંગળીઓ કરે છે, એ પણ જાણું છું. પણ એમણે ધરનું

દુઃખ જોયું છે. આંખ આડા કાન ન કરે તો. ઘર ન ચાલે, એ પણ સારી પેઠે જાણે છે.’

સવિતા નીચું જોઈને સાંભળતી હતી એટલે પ્રશ્ન કરતાં પાર્વતીએ કહ્યું: ‘સમજણ પડે છે ને હું શું કહું છું તે?’

સવિતાની ઇચ્છા નહોતી છતાં બોલી જવાયું: ‘મારે એ કશું નથી સમજવું. તમારે જો કહેવું હોય તે કહી નાખોને.’

‘એમ! અહીં બેસતાં એટલી બધી લાજ આવે છે?’ પાર્વતી ઉઘાડી પડી હતી એટલે ખુલ્લે છોગે બોલતી હતી: ‘તને લાજ આવે છે તે હું નથી જાણતી એમ નહિ મારી જોડે તું થોડો સંબંધ રાખે છે તે પણ બીટની મારી, એ પણ હું સમજુ છું. તને એમ છે કે હું નાગી રાંડ છું એટલે તારું બદનામ કરોશ...’

‘મેં તમને એવું કહી કહ્યું નથી.’ સવિતાએ વચ્ચે કહ્યું.

‘કહ્યું નથી, પણ તારું મન હું કળી ગઈ છું.’ પાર્વતી એટલું બોલીને અટકી.

વચ્ચે બોલવામાં માલ નથી માની સવિતા એનો ઇન્કાર કર્યા વગર મૌન રહી.

પાર્વતી: ‘નારણ મુકાદમ તમારો કોઈ સગો નથી એ તો તું અને તારો વર બંને જાણો છો. તમારી બજારમાં ફેટલો શાખ છે એ પણ એની અજાણ્ય નથી. છતાં એ તારા વરને રૂપિયા આપ્યા કરે છે તે શું એમ સમજીને કે એ પાછા આવવાના છે?’

સવિતા હવે સહી ન શકી. ઊભી થઈ ગઈ. બોલી: ‘એ ગમે તે માનતો હોય. હું તો એ પાછા આવવામાં જ માંનું છું.’

પાર્વતી પણ ઊભી થતાં બોલી: ‘તું તો મોતીએ ચોક્ક

૨૪૨ કળિયુગ

પૂરવા માગતી હોઇશ. પણ ધણી પાસે ફૂટી કાઢી નથી એ કેમ ભૂલી ગય છે?'

સવિતા કંઇ જવાગ ન આપી શકી.

પાર્વતી બોલી: 'કપડામાં બધાં નાગાં છે. તું પણ આ બધું નથી સમજતી એમ હું નથી માનતી. છતાં તને આજે ચોખ્ખી વાત કહી દેવા માગું છું.'

સવિતાએ મેડે જવા પગ ઉપાડતાં કહ્યું: 'મારે આ બધું નથી સાંભળવું.'

પાર્વતી: 'મેડે જઇશ તો મેડે આવીને સંભળાવીશ. બારણાં બંધ કરીને બેસીશ તો ઘાંટો પાડીને સંભળાવીશ. પુરુષ થઇને, એ વાત મોઢામોઢ નથી કહી શકતો, એટલે એ વાત મને સોંપી છે.'

લાચારી અનુભવતી હોય તેમ સવિતા ઉપાડેલા પગ ત્યાં જ સ્થિર કરીને બેઠી રહી.

પાર્વતી: 'નારણુ મુકાદમની દાનત તો તું જાણે છે. તારા ઘરનો બવાડો ન થાય માટે એ ધીમે ધીમે કામ લેઇ રહ્યો છે. પણ જો તું આમ ને આમ.....'

સવિતા દાદર જતાં બોલી: 'જે બોલતાં આદમીને શરમ લાગી તે તને બોલતાં.....'

પાર્વતી: 'આદમીને બોલતાં શરમ આવે છે એ ખરું. પણ તને ખબર છે કે આદમી કામ પાર પાડીને રહે છે, જ્યારે શરમ ન રાખનાર સ્ત્રી, શરમમાં એનો સામનો નથી કરી શકતી!'

સવિતા દાદરને છેલ્લે પર્ગથયે સામો જવાગ આપ્યા બગર ચડી ગઇ, એટલે પાર્વતી બોલી: 'બસ, આ એક બોલ સાંભળતી

જા. નારણ મુકાદમની ઈચ્છામાં તારા વરની પણ સંમતિ છે એ ના બૂલતી.’

સારું થયું કે સચિતાના બંને પગ તે વખતે અંદર મૂકાઈ ગયા હતા એટલે એ ગઈડી તો પણ મેડા ઉપર ફસડાઈ પડી. આકી, દાદર નીચે જ ગઈડત.

કોઈ ધાયલ થયેલા શિકાર ઉપર ફૂર શિકારો પ્રહાર ચાલુ રાખે તેમ પાર્વતી ધા કર્યે જતી હતી: ‘આ તો હજુ તેં કંઈ જોયું નથી. એમ ફસડાઈ પડ્યે કંઈ તું અચવાની નથી. અમદાવાદની આથી ગંદી ગલીઓ તેં જોઈ નથી. અહીં તો ધણી આંખ આડા કાન કરે છે, જ્યારે બીજે ધણી જાતે ધરાક શોધી લાવી...’

